

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КОЗЬМА ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ

УДК: 321.01:321.1:323.22/.28

**ОСОБИСТІСНИЙ ВИМІР УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ:
ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ**

23.00.01 – Теорія та історія політичної науки (052 – Політологія)
05 – Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ В. В. Козьма

Науковий консультант – **Бабкіна Ольга Володимирівна**, доктор політичних наук, професор

КИЇВ – 2019

АНОТАЦІЯ

Козьма В. В. Особистісний вимір української політики: історико-теоретичний аналіз. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.01 – теорія та історія політичної науки (052 – Політологія) 05 – Соціальні та поведінкові науки. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2019.

У дисертації на основі репрезентативного кола джерел, теоретичних напрацювань та здобутків вітчизняної й зарубіжної політичної науки сформоване цілісне наукове уявлення про особливості особистісного виміру політичного простору незалежної України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у розробленні авторської концепції дослідження причин інституційної слабкості та вразливості незалежної української держави, пов'язаних з особистісним чинником в українській політиці. На основі узагальнення концепцій вітчизняних вчених висувається припущення, що недостатність у політичному просторі України видатних особистостей, які, завдяки власній волі, авторитету, таланту та здібностям, сприяли би процесам розбудови, зміцнення та модернізації держави, є головною перешкодою демократичної трансформації. Конкретизується наукова новизна дисертації в низці положень, які розкривають базову концепцію та виносяться на захист. *Вперше*, на основі теоретичного аналізу існуючих міждисциплінарних підходів до природи, сутності та змісту феномена «особистість», сформульоване засадниче поняття «елітарна особистість у політиці». Елітарна особистість у політиці визначається як особистість, яка володіє реальним авторитетом і може без застосування примусу прямо або опосередковано впливати на прийняття важливих політичних рішень, незалежно від того наділена вона владними повноваженнями чи ні. Виявлено одну з головних закономірностей впливу видатних особистостей на процеси

зародження ранніх державних утворень. Встановлено, що така закономірність простежується під час політологічного аналізу тенденцій історичного розвитку багатьох країн, у тому числі й України. Її суть полягає в такому твердженні: держави, на чолі яких стояли видатні особистості, могли існувати в часі, й навпаки, ті державні утворення, які втрачали таких людей, швидко зникали з історичної арени. Обґрунтовано, що роль особистісного чинника у політиці передусім залежить від історичних, політичних, соціально-економічних та культурних особливостей розвитку соціуму, зокрема доведено, що будь-які спроби встановити в незалежній Україні одноосібну авторитарну владу не матимуть успіху оскільки авторитарний стиль управління не належить до типових рис українського національного характеру адже він (характер) вирізняється демократичністю, індивідуалізмом та прагненням до свободи, мужністю й толерантністю, здоровим оптимізмом та особистою відповідальністю. Аргументовано, що найбільш вразливою стороною сучасної української політики є внутрішня слабкість та фрагментованість політичної еліти, відсутність в її складі авторитетних політичних лідерів яких у науковій літературі прийнято називати видатними державними діячами. Утім, незаперечним є факт, що запит на особистість у вітчизняній політиці залишається вкрай високим і саме ця обставина потребує творчого обміну думками між українськими вченими. Доведено, що в незалежній Україні, при зовнішньому плюралізмі політичних думок та позицій, коли створюється ілюзія демократизму, реальна влада належить дуже обмеженому колу людей, які входять до тих чи інших олігархічних кланів. Здебільшого політичні запити та інтереси громадян не враховуються або зовсім ігноруються владними структурами. Практично відсутні дієві й водночас законні механізми реалізації політичної активності особистості, перетворення її з об'єкта в суб'єкт політичної діяльності. Обґрунтовано, що у реформах, що відбуваються в Україні, політична участь окремої особистості поки не посіла належного їй

місця. У сучасних умовах далеко не кожна людина бачить цінність своєї участі в суспільному житті, і ще більша частина людей жодним чином не пов'язує свого життя з політикою. Для значної частини суспільства неучасть є певною формою демонстрації ставлення до влади, і лише одиниці досягають політичних вершин. Процес відчуження громадян від політики гальмує становлення громадянського суспільства й правової держави.

Отримало подальшого розвитку дослідження змісту, специфіки сучасних підходів до вивчення поняття видатна особистість шляхом зіставлення різноманітних дослідницьких концепцій. Здійснено аналіз особливостей, головних проблем й протиріч формування національної ідентичності в Україні. Наголошується, що не існує універсальних механізмів збереження та самовідтворення народів. Кожен окремо проходить власний життєвий шлях і вибудовує свою модель виживання. Найвиразнішим елементом, який зберіг і сьогодні оберігає українську ідентичність, є національна самобутня культура. Проаналізовані проблеми поведінкових особливостей політичних еліт, що надало можливість критично розглянути деякі сучасні характеристики вітчизняної політичної еліти. Детально вивчаються основні чинники, що впливають на рівень конформізму в особистості наділеною владними повноваженнями.

Поглиблено розуміння наукового підходу, згідно якого дослідження теоретичних та методологічних аспектів особистісного виміру політики має поєднуватися з практичними питаннями політичної влади, лідерства, державного управління. Такі аспекти варто розглядати через призму людської психології, волі, авторитету, політичного конформізму та нонконформізму тощо. Обґрунтовано положення щодо особливої ролі суб'єктивного чинника в умовах соціально-політичної нестабільності. Від того який вибір в так званій «точці біфуркації» зробить політичний лідер чи особа наділена владними повноваженнями може залежати майбутнє цілих народів та держав.

Проаналізовано уявлення про сучасні процеси професіоналізації суб'єктів політики, де гостро стоїть проблема компетентності та відповідальності обраних до вищих ешелонів влади політичних лідерів, які часом виявляються нездатними вирішувати поставлені перед ними політичні завдання. Таким чином знижується рівень політичної елітарності, відчувається недолік фахових політичних кадрів, ефективних управлінців з усталеним авторитетом та відповідним політичним досвідом. У таких умовах актуалізується потреба подальших наукових досліджень владних устремлінь особистості, зокрема варто звернути увагу на співвідношення між бажаннями панувати й реальними здібностями людини ефективно здійснювати владу.

Положення дисертації мають *теоретичне і практичне значення*, а одержані результати можуть слугувати теоретико-методологічними основами конкретних історико-політичних досліджень проблематики, пов'язаної з особистісним виміром української політики. Запропонована авторська концепція дослідження особистісного виміру української політики є придатною для подальшого політико-антропологічного наукового аналізу, адже низка важливих моментів у вивченні особистості до сьогодні не має глибокого висвітлення: досі не розроблено концепцію цілісної особистості на основі узагальнення досягнень сучасних наук; недостатньо розкрито проблему суперечливого взаємозв'язку особистості з соціумом; наявний категоріальний апарат не повною мірою відповідає цілям і завданням сучасного соціогуманітарного пізнання тощо.

Результати дисертаційного дослідження, крім історико-теоретичного, мають й прикладне, практичне значення, яке полягає, по-перше, в можливості використання проведеного в роботі політологічного аналізу особистісного виміру української політики для осмисленого коригування курсу модернізаційних реформ з метою підвищення їх якості та ефективності. По-друге, матеріали дослідження можуть виступати теоретико-методологічними

засадами конкретних історико-політичних досліджень та стати в нагоді для підготовки нових спецкурсів, адресованих студентам закладів вищої освіти за спеціальностями: політологія, соціологія, політична антропологія, політична психологія тощо.

Ключові слова: особистість, антропологічний підхід, антропоцентризм, видатна особистість, держава, влада, ідентичність, соціалізація, політична еліта, авторитет, конформізм, елітарність, політична модернізація.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації
Монографія:

1. Козьма В. В. Особистість і політика: між традицією та модернізацією: монографія. Київ: Видавництво «Альфа-ПК», 2019. 328 с.

Статті у наукових фахових виданнях України:

2. Козьма В. В. Вплив політичної еліти на процес консолідації демократії. *Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації»*. Київ: Видавничо-друкарський комплекс університету «Україна», 2011. Вип. № 4. С. 177–180.

3. Козьма В. В. Основні тенденції розвитку політичної культури українських студентів. *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22*. [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Київ: Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2011. Вип. № 6. С. 134–139.

4. Козьма В. В. Гуманітаризація вищої школи та роль викладача в процесі формування політичної культури молоді. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ:

Видавництво Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. Вип. №4 (60). С. 135–141.

5. Козьма В. В. Політичні інститути сучасної представницької демократії. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія, соціологія, політологія*. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського національного університету, 2013. Вип. № 9/2, Том 21. С. 29–33.

6. Козьма В. В. Демократизація українського суспільства та проблеми становлення демократичних інститутів. *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22*. [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Київ: Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2014. Спецвипуск. С. 447–451.

7. Козьма В. В. Добробут нації – ключовий елемент сталого розвитку. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури. Науковий журнал*. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського національного університету, 2014. Вип. № 8. С. 216–219.

8. Козьма В. В. Машина часу по-українськи. *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22*. [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Київ: Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2014. Вип. № 15. С. 155–160.

9. Козьма В. В. Феномен «великі особистості» в історії української державності (політико-антропологічний нарис). *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22*. [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Київ: Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2016. Вип. № 19. С. 20–26.

10. Козьма В. В. Особистісний вимір політичної соціалізації. «*S.P.A.C.E. / Society, Politics, Administration in Central Europe*»: електронний науково-практичний журнал. Одеса: Видавництво НУ «ОЮА», 2017. Вип. №2. С. 29–32.

11. Козьма В. В. Роль видатної особистості в політичній історії України. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. Львів: Видавництво Львівського національного університету імені Івана Франка, 2017. Вип. № 11. С. 131–136.

12. Козьма В. В. Роль видатної особистості у процесі виникнення первісної держави. «*S.P.A.C.E. / Society, Politics, Administration in Central Europe*». електронний науково-практичний журнал. Одеса: Видавництво НУ «ОЮА», 2018. Вип. № 8. С. 4–8.

13. Козьма В. В. Особистість і держава у філософсько-політичній думці. *Регіональні студії. Науковий журнал*. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2018. Вип. № 12. С. 62–66.

Статті у зарубіжних виданнях та фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз:

14. Козьма В. В. Вплив національних авторитетів на процес політичної соціалізації особи. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Видавництво «Гілея», 2016. Вип. № 113(10). С. 339–342.

15. Козьма В. В. Ціннісні орієнтації та проблема політичної соціалізації особистості в Україні. *Науковий журнал «Політикус»*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2016. Вип. № 3. С. 52–55.

16. Козьма В. В. Особистість як суб'єкт політики. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: історія, політологія*. Маріуполь: Видавництво Маріупольського державного університету, 2016. Вип. № 17. С. 167–172.

17. Козьма В. В. Особистісний вимір політичної історії України. *Міжнародний науково-теоретичний журнал «Evropské politické a právní*

diskurz» (Європейський політико-правовий дискурс). Прага, Чеська республіка: Видавництво «BEROSTAV DRUŤSTVO», 2017. Том 4. Вип. № 3. С. 98–102.

18. Козьма В. В. Методологічні аспекти дослідження особистості як суб'єкта історико-політичного процесу. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Видавництво «Гілея», 2017. Вип. № 123 (8). С. 295–298.

19. Козьма В. В. Велика особистість в історії: закономірність чи випадковість? *Науковий журнал «Політикус»*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. Вип. № 5. С. 12–15.

20. Kozma V. The Role of a Personality in Historical and Political Process. *Міжнародний науковий журнал «Historia i Politika»*. Торунь, Польща: Видавництво університету імені Ніколая Коперніка, 2018. Вип. № 26 (33). С. 73–80.

21. Козьма В. В. Особистість як наукова категорія: міждисциплінарний підхід. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. № 130 (3). С. 372–377.

22. Kozma V. Elitist Personality in Politics. *Міжнародний науково-теоретичний журнал «Evropské politické a právní diskurz» (Європейський політико-правовий дискурс)*. Прага, Чеська республіка: Видавництво «BEROSTAV DRUŤSTVO», 2018. Том 5. Вип. № 2. С. 184–189.

23. Козьма В. В. Роль особистісного фактора в кадровій політиці Президента України. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. № 139 (12). С. 67–70.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають отримані наукові результати:

24. Козьма В. В. Трансформація політичних інститутів в умовах демократизації. *«Віче» Журнал Верховної Ради України*. Київ: Видавництво Верховної Ради України, 2008. Вип. № 2. С. 18–20.

25. Козьма В. В. Природа та механізми включення особистості в політику: політологічний аналіз. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса: серія політичні науки*. Вінниця: Видавництво Донецького національного університету імені Василя Стуса, 2016. Вип. №1. С. 13–16.

26. Козьма В. В. Конформізм українських політиків як спосіб уникнення особистої відповідальності. *Вісник Дніпропетровського університету серія: політологія*. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, 2016. Вип. № 4. С. 14–19.

27. Козьма В. В. Первинні механізми політичної соціалізації особистості. *Вісник Національної Академії державного управління при Президентові України. Серія «Політичні науки»*. Київ: Видавництво Національної Академії державного управління при Президентові України, 2016. Вип. № 2 (81). С. 75–79.

28. Козьма В. В. Влада і особистість: особливості взаємодії. *Науковий журнал «Практична філософія»*. Київ: ПАРАПАН, 2018. Вип. № 3. С. 198–203.

29. Козьма В. В. Політична еліта та аристократія незалежної України. *«Ціннісний вимір політичної діяльності: західно-східний вектор української політики»*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 26–27 червня 2014 року. Херсон: Вишемирський В. С. [вид.], 2014. С. 121–123.

30. Козьма В. В. Територіальні еліти та політичне лідерство в Україні. *«Розвиток сучасного суспільства в умовах глобальної нестабільності»*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 13–14 травня 2016 року. Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2016. С. 99–100.

31. Козьма В. В. Політичне лідерство та політичні лідери в пострадянській Україні: особистісний вимір. *«Історична соціологія цивілізацій: модерн поміж демократією та нерівністю»*: матеріали VI міжнародної

науково-практичної конференції. 30–31 травня 2016 року. Київ: Політехніка, 2016. С. 207–208.

32. Козьма В. В. Політичний істеблішмент в Україні. *«Actual questions and problems of development o social sciences»*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 28–30 червня 2016 року. Кельце. Республіка Польща: Holy Cross University, 2016. С. 175–179.

33. Козьма В. В. Особистісний вимір української політики (до проблеми політичної соціалізації). *«Реалії та перспективи розвитку суспільства: соціальні, психологічні і політичні аспекти»*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 28–29 жовтня 2016 року. Сладковічово. Словацька республіка: Vysoka skola Danubius, 2016. С. 181–185.

34. Козьма В. В. Особистісний вимір політичної еліти (до питання демократизації українського суспільства. *«Сутність та перспективи впровадження електронної демократії в Україні»*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 15 листопада 2016 року. Вінниця: ВНТУ, 2016. С. 114–117.

35. Козьма В. В. Механізми входження особистості в систему політичних відносин суспільства. *«Політ. Сучасні проблеми науки»*: матеріали XVII міжнародної науково-практичної конференції. 4–7 квітня 2017 року. Київ: НАУ, 2017. С. 251–252.

36. Козьма В. В. Особистість в історико-політичному процесі. *«Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій»*: матеріали всеукраїнської наукової конференції. 24–25 листопада 2017 року. Дніпро: Видавець СПД «Охотнік», 2017. С. 18–21.

SUMMARY

Kozma V. The Personal Dimension of Ukrainian Politics: a Historical-Theoretical Analysis. – Manuscript.

Thesis for a Doctor of Political Science degree in specialty 23.00.01 «Theory and History of Political Science» (052 – Political Science). – National Pedagogical Dragomanov University – Kyiv, 2019.

In this dissertation on the basis of a representative circle of sources, theoretical achievements and achievements of domestic and foreign political science a holistic scientific understanding of personal dimension peculiarities of independent Ukraine's political space are formed.

Scientific novelty of obtained results is to substantiate the author's concept in the study of weakness and vulnerability causes of the independent Ukrainian state. Based on generalization of the most promising concepts of domestic scientists, it is suggested that the absence in the political space of Ukraine outstanding who, due to their will, authority, talent and abilities, would contribute to the processes of state building, strengthening and modernization are the main obstacle to success. Scientific novelty of the thesis is specified in a number of provisions that reveal the basic concept and are presented for defense. For the first time, on the basis of theoretical analysis of existing interdisciplinary approaches to the nature, essence and content of the phenomenon "personality", the basic concept "elitist personality in politics" is formulated. An elitist person in politics is defined as a person who has real authority and can, without coercion, directly or indirectly influence important political decisions, whether or not he is endowed with power. One of the main regularities of the influence of prominent personalities on early state formations processes is revealed: it is established that such regularity is traced during the political analysis of the tendencies of historical development of many countries including Ukraine. Idea in the next: states with prominent personalities may have existed over time, and on the contrary, those state entities that lost such people quickly disappeared from the

historical arena. It is substantiated that the role of personal factor in politics first depends on historical, political, socio-economic and cultural features of society development, in particular, it is proved that any attempts to establish a single authoritarian power in independent Ukraine will not succeed, since the authoritarian style of management does not belong to you Ukrainian national character trait because he (character) is characterized by democracy, individualism and desire for freedom, courage and tolerance, healthy optimism and personality, responsibility. It is argued that the most vulnerable part of modern Ukrainian politics is the internal weakness and fragmentation of political elite, whose lack of authoritative political leaders is called "outstanding statesmen" in the scientific literature. However, it is undeniable that demand for personality in domestic politics remains extremely high, and this circumstance requires further research and creative exchange of views between Ukrainian scientists. It is proved that in independent Ukraine, with the external pluralism of political opinions and positions, which creates the illusion of democracy, real power belongs to a very limited circle of people belonging to certain oligarchic clans.

For the most part, political requests and interests of citizens are not taken into account or completely ignored by the authorities. There are practically no effective and at the same time legitimate mechanisms for realizing a person's political activity, transforming him from an object into a subject of political activity. It is substantiated that in reforms taking place in Ukraine, the individual has not yet taken the right place. Nowadays, not everyone sees the value of their participation in public life, and even the majority of people in no way associate their lives with politics. For a large part of society, ignorance is a form of power demonstration, with only a few reaching political heights. As a result, the process of alienating citizens from politics hinders the emergence of civil society and the rule of law.

Continued development of the content study, specifics of modern approaches to the concept study of "outstanding personality" by comparing various research

concepts. Peculiarities, main problems and contradictions of the formation of national identity in Ukraine are analyzed. It is emphasized that there are no universal mechanisms for the preservation and self-renewal of peoples. Each goes his own life path and builds his own model of survival. The thesis that the most distinctive element that has preserved and today preserves Ukrainian identity is the national identity is defended. Problems of the behavioral peculiarities of the political elites were analyzed, which made it possible to critically consider some contemporary characteristics of domestic political elite. Main factors that influence the level of conformism in a person with authority are discussed in detail.

An understanding of scientific approach according to which the study of theoretical and methodological aspects of the personal politics dimension should be combined with practical issues of political power, leadership, and public administration is deepened. Such aspects should be considered through the prism of human psychology, will, authority, political conformism and non-conformism, and so on. Provisions on the special role of the subjective factor in conditions of socio-political instability are substantiated. The choice of so-called "bifurcation point" to make a political leader or a person empowered with power may depend on the future of entire nations, states, and even civilizations. The idea of modern processes of professionalization of political subjects is analyzed, where the problem of competence and responsibility of the elected to the higher echelons of the power of political leaders, who sometimes find themselves unable to solve their political tasks, is acute. Thus, the level of political elitism is reduced, there is a shortage of professional political personnel, effective managers with established authority and relevant political experience. In such circumstances, the need for further scientific studies of the power aspirations of the individual is actualized, in particular, it is worth paying attention to the relationship between the desire to rule and the real ability of a person to exercise power effectively.

Provisions of the dissertation are theoretical and practical importance, and the results obtained can serve as a theoretical and methodological basis for specific historical and political studies of issues related to the personal dimension of Ukrainian politics. Results of the dissertation research, in addition to historical and theoretical, have an applied, practical value, which is, first of all, the possibility of using the political dimension analysis of the personal dimension of Ukrainian politics to make meaningful adjustments to the course of modernization reforms to improve their quality and effectiveness. Secondly, the research materials may be useful for the preparation of new special courses addressed to students of higher education institutions in the specialties: political science, sociology, political anthropology, political psychology, etc.

Keywords: personality, anthropological approach, political system, eminent personality, state, power, identity, socialization, political elite, authority, conformism, elitism, political modernization.

LIST OF SCIENTIST'S PUBLICATIONS ON THE DISSERTATION'S THEME

**Scientific works, in which the main scientific results of the dissertation are
published:**

Monographs:

1. Kozma V. V. Osobystist i polityka: mizh tradytsiieiu ta modernizatsiieiu: monohrafiia. Kyiv: Vydavnytstvo «Alfa-PIK», 2019. 328 s.

Articles in scientific specialized editions of Ukraine:

2. Kozma V. V. Vplyv politychnoi elity na protses konsolidatsii demokratii. Ukrainskyi naukovi zhurnal «Osvita rehionu. Politolohiia, psykholohiia, komunikatsii». Kyiv: Vydavnycho-drukarskyi kompleks universytetu «Ukraina», 2011. Vyp. № 4. S. 177–180.

3. Kozma V. V. Osnovni tendentsii rozvytku politychnoi kultury ukrainskykh studentiv. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii 22. [Vidp. red. O. V. Babkina]. Kyiv: Vydavnytstvo Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova, 2011. Vyp. № 6. S. 134–139.

4. Kozma V. V. Humanitaryzatsiia vyshchoi shkoly ta rol vykladacha v protsesi formuvannia politychnoi kultury molodi. Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. Kyiv: Vydavnytstvo Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2012. Vyp. №4 (60). S. 135–141.

5. Kozma V. V. Politychni instytuty suchasnoi predstavnytskoi demokratii. Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Serii: Filosofiia, sotsiologiia, politologiia. Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo Dnipropetrovskoho natsionalnoho universytetu, 2013. Vyp. № 9/2, Tom 21. S. 29–33.

6. Kozma V. V. Demokratyzatsiia ukrainskoho suspilstva ta problemy stanovlennia demokratychnykh instytutiv. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii 22. [Vidp. red. O. V. Babkina]. Kyiv: Vydavnytstvo Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova, 2014. Spetsvypusk. S. 447–451.

7. Kozma V. V. Dobrobut natsii – kliuchovyi element staloho rozvytku. Filosofiia i politologiia v konteksti suchasnoi kultury. Naukovyi zhurnal. Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo Dnipropetrovskoho natsionalnoho universytetu, 2014. Vyp. № 8. S. 216–219.

8. Kozma V. V. Mashyna chasu po-ukrainsky. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii 22.

[Vidp. red. O. V. Babkina]. Kyiv: Vydavnytstvo Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova, 2014. Vyp. № 15. S. 155–160.

9. Kozma V. V. Fenomen «velyki osobystosti» v istorii ukrainskoi derzhavnosti (polityko-antropolohichni narys). Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii 22. [Vidp. red. O. V. Babkina]. Kyiv: Vydavnytstvo Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova, 2016. Vyp. № 19. S. 20–26.

10. Kozma V. V. Osobystisnyi vymir politychnoi sotsializatsii. «S.P.A.C.E. / Society, Politics, Administration in Central Europe»: elektronnyi naukovo-praktychnyi zhurnal. Odesa: Vydavnytstvo NU «OIuA», 2017. Vyp. № 2. S. 29 – 32.

11. Kozma V. V. Rol vydatnoi osobystosti v politychnii istorii Ukrainy. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filosofsko-politolohichni studii. Lviv: Vyd-tvo Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Franka, 2017. V. № 11. S. 131–136.

12. Kozma V. V. Rol vydatnoi osobystosti u protsesi vynyknennia pervisnoi derzhavy. «S.P.A.C.E. / Society, Politics, Administration in Central Europe». elektronnyi naukovo-praktychnyi zhurnal. Odesa: Vydavnytstvo NU «OIuA», 2018. Vyp. № 8. S. 4–8.

13. Kozma V. V. Osobystist i derzhava u filosofsko-politychnii dumtsi. Rehionalni studii. Naukovyi zhurnal. Uzhhorod: Vydavnytstvo Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu, 2018. Vyp. № 12. S. 62–66.

***Articles in foreign scientific magazines and professional editions of Ukraine
included in the international scientometric bases:***

14. Kozma V. V. Vplyv natsionalnykh avtorytetiv na protses politychnoi sotsializatsii osoby. Hileia: naukovyi visnyk. Zb. nauk. prats. Hol. red. V. M. Vashkevych. Kyiv: «Vyd-vo «Hileia», 2016. Vyp. № 113 (10). S. 339–342.

15. Kozma V. V. Tsinnisni oriientsatsii ta problema politychnoi sotsializatsii osobystosti v Ukraini. Naukovyi zhurnal «Politykus». Odesa: Vydavnychiy dim «Helvetyka», 2016. Vyp. № 3. S. 52–55.
16. Kozma V. V. Osobystist yak subiekt polityky. Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Serii: istoriia, politolohiia. Mariupol: Vydavnytstvo Mariupolskoho derzhavnoho universytetu, 2016. Vyp. № 17. S. 167–172.
17. Kozma V. V. Osobystisnyi vymir politychnoi istorii Ukrainy. Mizhnarodnyi naukovo-teoretychnyi zhurnal «Evropskə politickə a pravni diskurz» (Ievropeiskyi polityko-pravovyi diskurs). Praha, Cheska respublika: Vydavnytstvo «BEROSTAV DRUHSTVO», 2017. Tom 4. Vyp. № 3. S. 98–102.
18. Kozma V. V. Metodolohichni aspekty doslidzhennia osobystosti yak subiekta istoryko-politychnoho protsesu. Hileia: naukovyi visnyk. Zb. nauk. prats. Hol. red. V. M. Vashkevych. Kyiv: «Vydavnytstvo «Hileia», 2017. Vyp. № 123 (8). S. 295–298.
19. Kozma V. V. Velyka osobystist v istorii: zakonimirnist chy vypadkovist? Naukovyi zhurnal «Politykus». Odesa: Vydavnychiy dim «Helvetyka», 2017. Vyp. № 5. S. 12–15.
20. Kozma V. The Role of a Personality in Historical and Political Process. Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Historia i Politika». Torun, Polshcha: Vydavnytstvo universytetu imeni Nikolaia Kopernika, 2018. Vyp. № 26 (33). S. 73–80.
21. Kozma V. V. Osobystist yak naukova katehoriia: mizhdystsyplinarnyi pidkhid. Hileia: naukovyi visnyk. Zb. nauk. prats. Hol. red. V. M. Vashkevych. Kyiv: «Vydavnytstvo «Hileia», 2018. Vyp. № 130 (3). S. 372–377.
22. Kozma V. Elitist Personality in Politics. Mizhnarodnyi naukovo-teoretychnyi zhurnal «Evropskə politickə a pravni diskurz» (Ievropeiskyi polityko-pravovyi diskurs). Praha, Cheska respublika: Vydavnytstvo «BEROSTAV DRUHSTVO», 2018. Tom 5. Vyp. № 2. S. 184–189.

23. Kozma V. V. Rol osobystisnoho faktora v kadrovii politytsi Prezydenta Ukrainy. Hileia: naukovyi visnyk. Zb. nauk. prats. Hol. red. V. M. Vashkevych. Kyiv: «Vydavnytstvo «Hileia», 2018. Vyp. № 139 (12). S. 67–70.

**Scientific works certifying the testing of the materials of the dissertation
and additionally reflect the received scientific results:**

24. Kozma V. V. Transformatsiia politychnykh instytutiv v umovakh demokratyzatsii. «Viche» Zhurnal Verkhovnoi Rady Ukrainy. Kyiv: Vydavnytstvo Verkhovnoi Rady Ukrainy, 2008. Vyp. №2. S. 18–20.

25. Kozma V. V. Pryroda ta mekhanizmy vkluchennia osobystosti v polityku: politolohichni analiz. Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stusa: seriia politychni nauky. Vinnytsia: Vydavnytstvo Donetskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stusa, 2016. Vyp. №1. S. 13–16.

26. Kozma V. V. Konformizm ukrainskykh politykiv yak sposib unyknennia osobystoi vidpovidalnosti. Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu seriia: politolohiia. Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo Dnipropetrovskoho natsionalnoho universytetu imeni Olesia Honchara, 2016. Vyp. № 4. S. 14–19.

27. Kozma V. V. Pervynni mekhanizmy politychnoi sotsializatsii osobystosti. Visnyk Natsionalnoi Akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy. Seriia «Politychni nauky». Kyiv: Vydavnytstvo Natsionalnoi Akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy, 2016. Vyp. № 2 (81). S. 75–79.

28. Kozma V. V. Vlada i osobystist: osoblyvosti vzaiemodii. Naukovyi zhurnal «Praktychna filosofii». Kyiv: PARAPAN, 2018. Vyp. № 3. S. 198–203.

29. Kozma V. V. Politychna elita ta arystokratiia nezalezhnoi Ukrainy. «Tsinnisnyi vymir politychnoi diialnosti: zakhidno-skhidnyi vektor ukrainskoi

polityky»: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. 26–27 chervnia 2014 roku. Kherson: Vyshemyrskyi V. S. [vyd.], 2014. S. 121–123.

30. Kozma V. V. Terytorialni elity ta politychne liderstvo v Ukraini. «Rozvytok suchasnoho suspilstva v umovakh hlobalnoi nestabilnosti»: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. 13–14 travnia 2016 roku. Odesa: HO «Prychornomorskyi tsentr doslidzhen problem suspilstva», 2016. S. 99–100.

31. Kozma V. V. Politychne liderstvo ta politychni lidery v postradianskii Ukraini: osobystisnyi vymir. «Istorychna sotsiolohiia tsyvilizatsii: modern pomizh demokratiieiu ta nerivnistiu»: materialy VI mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. 30–31 travnia 2016 roku. Kyiv: Politekhnik, 2016. S. 207–208.

32. Kozma V. V. Politychnyi isteblyshment v Ukraini. «Actual questions and problems of development o social sciences»: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. 28–30 chervnia 2016 roku. Kiytse. Respublika Polshcha: Holy Cross University, 2016. S. 175–179.

33. Kozma V. V. Osobystisnyi vymir ukrainskoi polityky (do problemy politychnoi sotsializatsii). «Realii ta perspektyvy rozvytku suspilstva: sotsialni, psykholohichni i politychni aspekty»: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. 28–29 zhovtnia 2016 roku. Sladkovichovo. Slovatska respublika: Vysoka skola Danubius, 2016. S. 181–185.

34. Kozma V. V. Osobystisnyi vymir politychnoi elity (do pytannia demokratyzatsii ukrainskoho suspilstva. «Sutnist ta perspektyvy vprovadzhennia elektronnoi demokratii v Ukraini»: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. 15 lystopada 2016 roku. Vinnytsia: VNTU, 2016. S. 114–117.

35. Kozma V. V. Mekhanizmy vkhodzhennia osobystosti v systemu politychnykh vidnosyn suspilstva. «Polit. Suchasni problemy nauky»: materialy XVII mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. 4–7 kvitnia 2017 roku. Kyiv: NAU, 2017. S. 251–252.

36. Kozma V. V. Osobystist v istoryko-politychnomu protsesi. «Osvita i nauka v umovakh hlobalnykh transformatsii»: materialy vseukrainskoi naukovoï konferentsii. 24–25 lystopada 2017 roku. Dnipro: Vydavets SPD «Okhotnik», 2017. S. 18–21.

ЗМІСТ

ВСТУП	24
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ	36
1.1. Особистість як об'єкт міждисциплінарних досліджень	34
1.2. Еволюція й генезис основних концепцій видатної особистості в історії політико-філософської думки	55
1.3. Антропоцентризм як одна з головних парадигм вітчизняної політико-філософської думки	72
Висновки до першого розділу	89
РОЗДІЛ 2 СУБ'ЄКТНО-ОБ'ЄКТНІ ДЕТЕРМІНАНТИ	
ОСОБИСТІСНОГО ВИМІРУ ПОЛІТИКИ	92
2.1. Особистість і держава в політико-філософських концепціях	92
2.2. Роль видатної особистості у виникненні ранніх державних утворень ...	111
2.3. Влада та особистість: особливості взаємодії	128
Висновки до другого розділу	144
РОЗДІЛ 3 ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК	
ПРЕДМЕТ ПОЛІТОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ	147
3.1. Політична ідентичність особистості: теоретичні підходи	147
3.2. Соціалізації як механізм формування ідентичності особистості	161
3.3. Вплив ціннісних орієнтацій на процес політичної соціалізації особистості в Україні	177
3.4. Чинники збереження національної ідентичності українського народу	199
Висновки до третього розділу	217
РОЗДІЛ 4 ОСОБИСТІСТЬ У СУЧАСНОМУ ІСТОРИКО-	
ПОЛІТОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ	222
4.1. Особистість в історичному процесі: проблеми дослідження	222
4.2. Видатна особистість в історії: закономірність чи випадковість	241

4.3. Роль елітарної особистості в політиці	255
Висновки до четвертого розділу	273
РОЗДІЛ 5 ОСОБИСТІСТЬ У ВІТЧИЗНЯНОМУ	
ДЕРЖАВОТВОРЕННІ: МИНУЛЕ ТА СУЧАСНІСТЬ	277
5.1. Видатні державні діячі первісної української держави	277
5.2. Вплив авторитетних лідерів на процес політичної модернізації української держави	296
5.3. Конформізм як форма соціальної поведінки українських політиків	313
5.4. Особистісний чинник української політики на сучасному етапі державотворення: нові виклики та загрози	327
Висновки до п'ятого розділу	339
ВИСНОВКИ	342
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	358
ДОДАТКИ	395

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Дослідження проблеми особистісного виміру української політики обумовлено сучасними соціально-політичними реаліями, які ставлять перед суспільством нові завдання та виклики. У такі моменти історії, коли є гостра потреба вчасно реагувати на кризові процеси, більшість громадян пов'язує надії щодо їх вирішення на появу в політичному просторі непересічних особистостей. Відтак, виникла необхідність проаналізувати роль та місце особистості в політичному житті України використовуючи широкий арсенал міждисциплінарних підходів та методів.

У масовій свідомості політична реальність сприймається через діяльність різноманітних суб'єктів (акторів) політики (політичні партії, демографічні групи, соціальні верстви, класи, етноси, держави тощо), які так чи інакше беруть участь й відіграють певну роль в суспільно-політичному житті країни. Однак, первинним суб'єктом політики є все ж таки людська особистість, адже незалежно від того, який історичний період досліджується, завжди знаходимо приклади існування видатних особистостей, з іменами яких пов'язані знакові події в історії людства. Безумовно, активна, вільна та розумна особистість – головний творець політики, проте такий підхід орієнтує на одностороннє дослідження предмету, адже й політика може бути творцем особистості. Таким чином, особистість є водночас суб'єктом й об'єктом політики.

Аналізуючи зміни, що відбуваються останнім часом у соціально-гуманітарному пізнанні, очевидно є сенс трактувати теоретико-методологічні підходи з позиції переосмислення вагомості «особистісного чинника» в тлумаченні соціальних-політичних процесів. На противагу об'єктивістському поясненню набутих людством знань приходить гуманітарне розуміння та осмислення, яке ставить на чільне місце людський вимір тих чи інших феноменів та явищ, і в межах якого формується переконання, що за багатьма

ключовими проблемами сучасності стоять передусім антропологічні чинники. Актуальність теми в цьому контексті зумовлена необхідністю дослідження особистісного виміру вітчизняної політики, який, зокрема, передбачає ґрунтовний науковий аналіз самого поняття «особистість», умов її становлення та розвитку як суб'єкта політики, з'ясування мотивів участі / не участі громадян у політичному житті суспільства, дослідження механізмів залучення особистості до політичної сфери, ролі особистості в історії та її впливу на знакові події минулого, взаємозв'язку державно-владних відносин та політичної поведінки, конформізму і нонконформізму у політиці, самоактуалізації особи в політиці, ролі та місця політичної еліти в суспільстві, яке трансформується, авторитетності політичного лідерства тощо.

Природно, що без вивчення людини неможливе розуміння всього багатства форм прояву суспільно-політичного життя, внутрішньої логіки історичного процесу, змісту суспільного прогресу і тощо. Отже, антропологічний підхід спрямований на всебічне вивчення природи людини, зокрема й у контексті проблемного поля соціально-політичних процесів, що стає сьогодні актуальною потребою наукового й практичного пізнання в соціально-гуманітарній науці, в тому числі й політології. Відбувається антропологізація політичної науки, підвищується увага до ролі особистості як головного чинника прийняття політичних рішень. Українська політична думка накопичила певний обсяг інформації за темою дослідження (праці В. Андрущенка, О. Андрієнка, В. Бабкіна, О. Бабкіної, В. Бурдяк, В. Бортнікова, В. Бушанського, С. Брехарі, І. Варзаря, С. Вонсовича, М. Головатого, Є. Головахи, В. Горбатенка, В. Денисенка, М. Дмитренка, Г. Зеленько, В. Кременя, В. Корнієнка, І. Кресіної, М. Кармазіної, А. Кудряченка, В. Кириченка, М. Михальченка, А. Плюща, М. Пірен, А. Пахарєва, О. Салтовського, В. Смірної, М. Степико, О. Новакової, С. Наумкіної, Л. Нагорної, О. Траверсе, М. Остапенко, В. Ребкало, М. Розумного,

С. Римаренка, М. Рябчука, Н. Хоми, Ю. Шайгородського, М. Шульги та інших вчених, які присвячені різним аспектам проблематики). Комплексне вивчення особистісного виміру української політики, окрім зусиль політологів, потребує також залучення й інших фахівців – філософів, правознавців, соціологів, психологів, істориків, антропологів.

Попри розкриття багатьох питань, на яких ґрунтується досліджувана проблема, доцільність наукового висвітлення теми зумовлена множиною характеристик феномену «особистість», кожна з яких набуває особливої значущості у проєкції на специфіку сьогодення. Сучасні події в Україні актуалізували необхідність не тільки наукового узагальнення теоретико-методологічних напрацювань щодо сутності особистісного виміру політики, а й з'ясування таких проблемних питань: яку роль відігравали в українській політичній історії відомі особистості; чи існують у сучасній політичній та управлінській ланці авторитетні особистості, яких можна було б назвати відповідальними суб'єктами політики; що таке українська політична еліта та кого до неї можна зараховувати тощо. Водночас, важливо дослідити чинники, що інтегрують та дезінтегрують суспільно-політичні процеси, які відбулися та продовжують відбуватися в нашій країні після Революції Гідності, зокрема з'ясувати роль окремих особистостей. Отже, вказані теоретико-історичні та політико-прикладні потреби зумовили вибір теми дисертації, визначили її структуру, зміст та основні теоретичні підходи. При цьому визначальним є історико-теоретичний підхід, що дозволяє розкрити ідейне походження сучасних знань про особистість, її місце й роль у політичному процесі, а також дає можливість побачити всю різноманітність уявлень про державу, суспільство, владу, особистість в історичній ретроспективі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах комплексної наукової теми кафедри політичних наук «Проблеми політичної модернізації і трансформації: світовий досвід і

українські реалії», що входить до тематичного плану науково-дослідних робіт Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», затверджений Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 6 від 26 грудня 2013 р.). Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 13 від 27 квітня 2016 р.).

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі репрезентативного кола джерел, теоретичних напрацювань і здобутків вітчизняної та зарубіжної політичної науки сформувати цілісне наукове уявлення про особливості особистісного виміру політичного простору незалежної України.

Визначення мети дослідження зумовило потребу розв'язання низки взаємопов'язаних **завдань**:

- схарактеризувати сучасний теоретико-методологічний стан дослідження проблеми й ступінь вивчення її окремих питань у вітчизняній та зарубіжній політичній науці;
- проаналізувати процес розвитку особистості як суб'єкта української політики;
- виявити сутнісні характеристики поняття ідентичності загалом та політичної й національної ідентичності зокрема;
- з'ясувати шляхи та способи ідентифікації видатної особистості;
- розкрити роль політичної соціалізації як механізму формування ідентичності особистості;
- описати вплив ціннісних орієнтацій на процес політичної соціалізації особистості в Україні;
- дослідити поняття та надати соціально-політичну характеристику елітарній особистості в політиці;
- схарактеризувати специфіку українського елітогенезу та з'ясувати причини типових недоліків вітчизняної політичної еліти;

– з’ясувати особливості становлення політичного лідера в сучасному українському суспільстві;

– окреслити перспективи дослідження владних прагнень особистості в контексті системного осмислення місця та ролі особистості у вітчизняному історико-політичному процесі.

Об’єктом дослідження є гуманістичні детермінанти суспільно-політичного життя.

Предметом дослідження є історико-теоретичне осмислення ролі особистісного чинника в політичному житті України.

Методологічну основу дослідження становлять положення класичних і сучасних політичних теорій і підходів, спектр філософських, загальнонаукових та конкретно-наукових методів пізнання, які напрацьовані в соціально-гуманітарних науках і дозволяють всебічно розкрити суть поставленої проблеми. Вибір методологічних засад обумовлений єдністю соціально-філософського, гносеологічного та політологічного рівнів дослідження окресленої проблематики. *Гносеологічний підхід* направлений на розгляд специфічної форми відбиття та пізнання досліджуваного об’єкта; *соціально-філософський* та *політологічний* – на розкриття його місця, функцій та вагомості в житті суспільства у взаємодії з іншими суб’єктами. Тема дисертації актуалізує вагомість дотримання таких принципів наукового пізнання як об’єктивність, системність, послідовність, концептуальність, комплексність.

Дослідження ґрунтується на таких методологічних підходах: *історичному* – для виокремлення етапів теоретичної еволюції уявлень про особистість; *діалектичному* – дозволяє побачити і представити предмет дослідження у всіх його соціальних зв’язках і залежностях; *структурно-функціональному* – допомагає проаналізувати складний комплекс суспільно-політичних відносин, які виникають внаслідок впливу окремої особистості на політику прийняття рішень, показати роль особистості у збереженні національної ідентичності та

забезпеченні стабільного розвитку державних інститутів; *біхевіористському* – дозволяє узагальнено розглянути поведінку особистості в суспільстві, яке трансформується, а також проаналізувати українську політику крізь призму поведінки політичної еліти, що мають певну мотивацію та установки; *антропологічному* – який допоміг пояснити складні процеси соціально-політичної взаємодії через вивчення орієнтацій та інтересів суб'єктів політичних відносин; *політико-соціальному* – дає можливість довести, що роль особистісного чинника у політиці міцно пов'язана з історичними, політичними, соціально-економічними та культурними особливостями розвитку соціуму.

Комплексний характер проблем дослідження зумовив необхідність застосування *історико-антропологічного* та *міждисциплінарного* підходів, оскільки під час роботи над проблематикою широко використовувались методологічні напрацювання таких фундаментальних наук як філософія, історія, соціологія, політична психологія, політологія, які вивчають особистість в часі та історичному просторі.

Важливу методологічну роль у дослідженні відіграли концептуальні положення та понятійно-категоріальний апарат загальної теорії політики, модернізаційної теорії, порівняльної політології, теорії соціокультурної та політичної антропології. Об'єднавчим компонентом дослідження став принцип *системного підходу*, використання якого дає змогу розглядати особистість у системі політичних відносин як цілісність.

Джерелознавчу та емпіричну базу дослідження становлять окремі результати соціологічних досліджень, що проводять на постійній основі вчені Інституту соціології НАН України, а також праці дослідників, присвячені проблемам особистості у сфері політичної науки, антропології, соціальної філософії, психології, соціології тощо.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у розробленні авторської концепції дослідження причин інституційної слабкості та

вразливості незалежної української держави, пов'язаних з особистісним чинником в українській політиці. На основі узагальнення концепцій вітчизняних вчених висувається припущення, що недостатність у політичному просторі України видатних особистостей, які, завдяки власній волі, авторитету, таланту та здібностям, сприяли би процесам розбудови, зміцнення та модернізації держави, є головною перешкодою демократичної трансформації. Конкретизується наукова новизна дисертації в низці положень, які розкривають базову концепцію та виносяться на захист.

Вперше:

- на основі теоретичного аналізу наявних міждисциплінарних підходів до природи, сутності та змісту феномена «особистість», сформульовано засадниче поняття «елітарна особистість у політиці». Елітарна особистість у політиці визначається як особистість, яка володіє реальним авторитетом і може без застосування примусу прямо або опосередковано впливати на прийняття важливих політичних рішень, незалежно від того наділена вона владними повноваженнями чи ні;

- виявлено одну з головних закономірностей впливу видатних особистостей на процеси зародження ранніх державних утворень. Встановлено, що така закономірність простежується під час політологічного аналізу тенденцій історичного розвитку багатьох країн, у тому числі й України. Її суть полягає у такому твердженні: держави, на чолі яких стояли видатні особистості, могли існувати тривалий час, й навпаки, ті державні утворення, які втрачали таких людей, швидко зникали з історичної арени;

- обґрунтовано, що роль особистісного чинника у політиці передусім залежить від історичних, політичних, соціально-економічних та культурних особливостей розвитку соціуму, зокрема доведено, що будь-які спроби встановити в незалежній Україні одноосібну авторитарну владу не матимуть успіху, оскільки авторитарний стиль управління не належить до типових рис

українського національного характеру, адже він (характер) вирізняється демократичністю, індивідуалізмом та прагненням до свободи, мужністю й толерантністю, здоровим оптимізмом та особистою відповідальністю;

– аргументовано, що найбільш вразливою стороною сучасної української політики є внутрішня слабкість та фрагментованість політичної еліти, відсутність у її складі авторитетних політичних лідерів, яких у науковій літературі заведено називати видатними державними діячами. Утім, незаперечним є факт, що запит на особистість у політиці залишається вкрай високим, і саме ця обставина потребує творчого обміну думками між українськими вченими;

– доведено, що в незалежній Україні, при зовнішньому плюралізмі політичних думок та позицій, коли створюється ілюзія демократизму, реальна влада належить дуже обмеженому колу людей, які входять до тих чи інших олігархічних кланів. Здебільшого політичні запити та інтереси громадян не враховуються або зовсім ігноруються владними структурами. Практично відсутні дієві й водночас законні механізми реалізації політичної активності особистості, перетворення її з об'єкта в суб'єкт політичної діяльності;

– обґрунтовано, що у реформах, які відбуваються в Україні, політична участь окремої особистості поки не посіла належного їй місця. У сучасних умовах далеко не кожна людина бачить цінність своєї участі в суспільному житті, і ще більша частина людей жодним чином не пов'язує свого життя з політикою. Для значної частини суспільства неучасть є певною формою демонстрації ставлення до влади, і лише одиниці досягають політичних вершин. Процес відчуження громадян від політики гальмує становлення громадянського суспільства й правової держави.

Отримали подальшого розвитку:

– дослідження змісту, специфіки сучасних підходів до вивчення поняття видатна особистість шляхом зіставлення різноманітних дослідницьких концепцій;

– розуміння особливостей, головних проблем і суперечностей формування національної ідентичності в Україні. Наголошується, що не існує універсальних механізмів збереження та самовідтворення народів. Кожен окремо проходить власний життєвий шлях і вибудовує свою модель виживання. Найвиразнішим елементом, який зберіг і сьогодні оберігає українську ідентичність, є національна самобутня культура;

– аналіз проблеми поведінкових особливостей політичних еліт, що надало можливість критично розглянути деякі сучасні характеристики політичної еліти в Україні;

– вивчення основних чинників, які впливають на рівень конформізму особистості, наділеної владними повноваженнями.

Поглиблено:

– розуміння наукового підходу, згідно з яким дослідження теоретичних і методологічних аспектів особистісного виміру політики має поєднуватися з практичними питаннями політичної влади, лідерства, державного управління. Такі аспекти варто розглядати через призму людської психології, волі, авторитету, політичного конформізму та нонконформізму тощо;

– положення щодо особливої ролі суб'єктивного чинника в умовах соціально-політичної нестабільності. Від того, який вибір в так званій «точці біфуркації» зробить політичний лідер чи особа, наділена владними повноваженнями, може залежати майбутнє цілих народів та держав;

– уявлення про сучасні процеси професіоналізації суб'єктів політики, де гостро стоїть проблема компетентності та відповідальності обраних до вищих ешелонів влади політичних лідерів, які часом виявляються нездатними вирішувати поставлені перед ними політичні завдання. Таким чином

знижується рівень політичної елітарності, відчувається недолік фахових політичних кадрів, ефективних управлінців з усталеним авторитетом та відповідним політичним досвідом.

Особистий внесок здобувача. Наукові результати дослідження отримані автором самостійно. Усі наукові праці, опубліковані за темою дисертації, є одноосібними.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що положення та висновки дисертації започатковують новий напрям теоретичних міждисциплінарних досліджень. Запропонована авторська концепція дослідження особистісного виміру української політики може слугувати основою для подальшого політико-антропологічного аналізу низки важливих моментів для вивчення особистості, зокрема розробки концепції цілісної особистості на основі узагальнення досягнень сучасних наук; розкриття суперечливого взаємозв'язку особистості з соціумом; розвитку категоріального апарату, що відповідав би цілям і завданням сучасного соціогуманітарного пізнання тощо.

Результати дослідження, крім історико-теоретичного, мають й прикладне, практичне значення, яке полягає, по-перше, в можливості використання проведеного в роботі політологічного аналізу особистісного виміру української політики для осмисленого коригування курсу модернізаційних реформ з метою підвищення їх якості та ефективності. По-друге, матеріали дослідження можуть виступати теоретико-методологічними засадами конкретних історико-політичних досліджень та стати в пригоді для підготовки нових спецкурсів, адресованих студентам закладів вищої освіти за спеціальностями: політологія, соціологія, політична антропологія, політична психологія тощо.

Апробація результатів дисертаційної роботи відбувалася в процесі обговорень на засіданнях кафедри політичних наук Національного

педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, на спеціальних методологічних семінарах кафедри.

Основні положення дослідження і висновки дисертації доповідались та обговорювались на міжнародних і всеукраїнських наукових заходах, зокрема: на III Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю. «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (м. Дніпропетровськ, 20 грудня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Ціннісний вимір політичної діяльності: західно-східний вектор української політики» (м. Херсон, 26–27 червня 2016 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасного суспільства в умовах глобальної нестабільності» (м. Одеса, 13–14 травня 2016 р.); VI Міжнародній науково-практичній конференції «Історична соціологія цивілізацій: модерн поміж демократією та нерівністю» (м. Київ, 30–31 травня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Actual questions and problems of development of social sciences» (м. Кельце, Республіка Польща, 28–30 червня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Реалії та перспективи розвитку суспільства: соціальні, психологічні і політичні аспекти» (м. Сладковічово, Словацька республіка, 28–29 жовтня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сутність та перспективи впровадження електронної демократії в Україні» (м. Вінниця, 15 листопада 2016 р.); XVII Міжнародній науково-практичній конференції «Політ. Сучасні проблеми науки» (м. Київ, 4–7 квітня 2017 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій» (м. Дніпро, 24–25 листопада 2017 р.).

Публікації. Основні положення роботи, висновки та пропозиції опубліковані автором у 36 працях, серед яких 1 одноосібна монографія (18, 2 д. а.), 22 статті у фахових виданнях з політичних наук (з яких 10 – у зарубіжних виданнях та фахових збірниках України, включених до міжнародних

наукометричних баз), а також 13 праць, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають одержані наукові результати.

Структура роботи. Дисертація є завершеним дослідженням, що складається з анотації, вступу, п'яти розділів, сімнадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 405 сторінок, основний зміст – 334 сторінки, список використаних джерел включає 410 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Особистість як об'єкт міждисциплінарних досліджень

Проблематика «особистості» як і сам феномен «особистість» є об'єктом вивчення багатьох наук, кожна з яких досліджує та аналізує лише ті сторони особистості, які становлять зміст її предмета. Такий стан речей пояснюється тією обставиною, що саме поняття «особистість» протягом багатьох століть трактувалося та розумілося по-різному. Втім, до сьогодні жодній із наук не вдалося сформулювати аксіоми особистості або принаймні виробити правила пошуку таких аксіом. Тому кожна наука, яка вивчає особистість, використовує в процесі пізнання власні засоби та методи та формулює своє визначення цього поняття. До цього можна лише додати, що починаючи з відомих нам першоджерел, у яких особистість фігурує як логічно виокремлене поняття, і до сучасних наукових досліджень особистість завжди перебуває в так званому «міждисциплінарному полі». Спершу між теологією й філософією, згодом між філософією та психологією, сьогодні між політичною психологією та політичною філософією тощо. Міждисциплінарний ступінь проблеми особистості в суспільствознавстві, об'єктивне зростання залежності долі історичного процесу від рішень прийнятих окремою особистістю нашої епохи дослідника на думку, про доцільність вивчення цього феномена в системі координат, що задаються різними рівнями методології науки. Водночас у розкритті поняття «особистість» існують свої об'єктивні та суб'єктивні труднощі. До об'єктивних можна віднести обставини, пов'язані з соціально-історичними умовами, що безпосередньо впливають на наукову думку, до суб'єктивних – зміни у свідомості та поведінці кожного окремого індивіда, його

здатність критично сприймати та аналізувати різні думки й погляди, крім того, існують певні внутрішні сили, закладені в людській природі, які мають неабиякий вплив на розвиток та становлення особистості. Таким чином, категорію «особистість» потрібно обов'язково розглядати в еволюційному плані, тобто в системі змін наукових думок та поглядів, теорій і концепцій. Перш ніж перейти до їхнього розгляду зазначимо, що особистість як єдність самосвідомості формується в безперервному процесі самопізнання. Із глибин особистості у свідомій діяльності народжується осмислений образ цього світу, який людина завжди буде пізнавати, водночас шукаючи істину, чого б це їй не коштувало. До цього варто лише додати, що «...об'єктивність наукового пошуку ставить перед дослідником вимоги неупередженого вивчення усієї доступної й потрібної інформації про досліджуване явище, врахування рівня інформаційної вірогідності, репрезентативності і повноти джерел, які використовуються, залучення їх в обсязі, необхідному для отримання наукових фактів у сукупності, що забезпечує максимально можливу достовірність здобутого знання про реальні факти» [197, с. 90].

Феномен «особистості» був і залишається предметом досліджень для багатьох науковців. Свого часу проблемі особистості присвятили свої роботи такі відомі вчені, як Г. Ашин, І. Гердер, Т. Карлейль, К. Маркс, Г. Спенсер, З. Фрейд, Г. Плеханов, К. Юнг, Л. Карсавін, О. Лосєв, А. Маслоу, К. Роджерс, Ж. П. Сартр, Ю. Хабермас, А. Шопенгауер. Список відомих мислителів та вчених, котрі вивчали зазначений феномен, можна поповнити іншими достойними іменами. Серед українських вчених слід відзначити праці В. Андрущенка [8], О. Андрієнка [7], В. Бабкіна [17], О. Бабкіної [19], В. Бурдяк [37], В. Бортнікова [33], В. Бушанського [39], С. Брехарі [35], І. Варзаря [40; 41], С. Вонсовича [50], М. Головатого [72; 74], Є. Головахи [75; 76], В. Горбатенка [79; 81], В. Денисенка [96], М. Дмитренка [102], Г. Зеленько [118; 119], В. Кременя [200], В. Корнієнка [193; 194],

І. Кресіної [201; 203], М. Кармазіної [139; 140], А. Кудряченка [209], В. Кириченка [146], М. Михальченка [234; 235; 236], А. Плюща [270], М. Пірен [264], В. Смірної [310], М. Степико [322], О. Новакової [250], С. Наумкіної [243; 244], Л. Нагорної [240], О. Траверсе [333], М. Остапенко [255; 256], В. Ребкало [285], М. Розумного [290], С. Римаренка [287; 288], М. Рябчука [298], Н. Хоми [356; 357], Ю. Шайгородського [364; 365], М. Шульги [380; 381] та багатьох інших. Утім, незважаючи на різноманіття концепцій та теорій особистості, звертає на себе увагу той факт, що серед вітчизняних робіт із проблематики особистості й зокрема особистісного виміру української політики недостатньо власне політологічних досліджень метою яких було б одержання якомога повнішої та актуальної інформації щодо впливу особистісного чинника на підготовку та прийняття політичних рішень. Науковий пошук відповідей на ці питання має не лише суто теоретичне значення для політичної науки, а й величезну практичну значимість для української політики. «В сучасних умовах, – пише професор О. Бабкіна, – існує необхідність в утвердженні людиноцентричної, гуманістичної моралі і духовності, відповідальної політики, що стає загальнолюдською потребою сучасної цивілізації» [20, с. 6]. Цінність гуманізму – в цінності людини у світі, в межах якого людина є найпрекраснішою й найдосконалішою істотою. В цьому випадку гуманізм і антропоцентризм нерозривні. Гуманітарний, антропологічний вимір політики, зміна парадигм та пріоритетів в діяльності влади, за рахунок підвищення особистісного інтересу громадян в результатах державної модернізації, дозволяє знизити рівень відчуження людей від влади, а також стимулює творчу ініціативу та активну участь широких верств населення у справах держави й суспільства.

Перші спроби осмислення природи особистості, її внутрішньої сутності маємо в працях мислителів стародавнього світу [9]. Переважна більшість із них головну увагу зосереджували на вивченні космосу та навколишньої природи

водночас розглядаючи людину як складову її частину, як невід'ємний елемент держави чи суспільства. Так, наприклад, знаний філософ стародавнього Китаю *Конфуцій* (551 – 479 до н. е.) у своїх «Бесідах» неодноразово наголошував, що особистість, перш за все, є особистістю не для самої себе, а для суспільства. Унікальне місце людини посередині між Небом та Землею надає їй можливості бути посередником та пов'язувати між собою основи світобудови. Більше того, конфуціанство розглядає особистість у контексті її політичної активності, здатності до державного управління, підтримки порядку й справедливості у Піднебесній і т. ін. Космоцентризм тривалий час залишався домінуючим філософським напрямом у китайській філософії включно з вивченням людської особистості, її місця, ролі та призначення у світі. Натомість у політико-філософській думці Древньої Греції, починаючи з *Сократа* (470 – 399 до н. е.), людину почали відокремлювати від космосу, космологічні теми поступаються місцем антропологічним. Великий філософ один з перших (можливо й першим) почав наполягати на тому, що людина має дві складові: тіло та душу (душу Сократ розумів як розум). У свою чергу саме людська душа керує тілом. Все, що ми бачимо назовні від жестів та мови до дій та вчинків є проявом душі. Таким чином, Сократ практично вводить нове філософське поняття – особистість людини. З цього часу людина як істота тілесно-духовна перебуватиме в центрі давньогрецької, а згодом і загальноєвропейської культури.

У більшості європейських мов етимологія слова «особистість» походить від латинської лексеми «персона» (*persona* – маска). Античний зміст цього слова досить обмежений і в ті далекі часи воно стосувалося не онтологічного, а описового плану й, за великим рахунком, означало лише маску актора або вказувало на юридичну роль. Поняття «особистість» (здатність бути суб'єктом права) тісно пов'язане з теорією римського права, в якому воно використовувалось для означення безпосереднього предмета правових угод.

Історично поняття «особистість» тісно пов'язане з виникненням християнської релігії та становленням її догматів. Дискусії та суперечки, що виникли на перших Вселенських Соборах навколо питань про природу Бога, Святої Трійці, ідеї єдиного Бога та конкретності всього сущого потребували вироблення особливого поняттєвого апарату, адже для розрізнення «кожного в єдності» в античному лексиконі не було відповідного філософського терміна. Наявне в той час поняття «персона», як зазначалось вище, використовувалося переважно для позначення модусу, функцій природи, а не самостійного буття людини й, із зрозумілих причин, не було достатнім для обґрунтування реальних відмінностей Божественних Осіб. Таким чином, по-новому переосмисливши поняття «персона» (*persona*), «батьки» Вселенських Соборів створюють нове поняття, якого ще не знав античний світ – поняття «особистість» [141].

У науковій літературі переважають такі підходи до розуміння особистості: релігійно-міфологічний, філософсько-науковий і практико-педагогічний. Основою релігійно-міфологічного підходу є процес формування віри в надприродну силу міфічної чи реальної особистості. Філософсько-науковий підхід орієнтується на вивчення людини як продукту соціально-історичного розвитку. В останньому можна виокремити два рівні: загальноісторичний (соціально-філософський) і конкретно-науковий. У свою чергу, загальноісторичний рівень зорієнтований на аналіз реальної особистості й формування в суспільстві образу особистості за допомогою різноманітних ідеологій. Натомість конкретно-науковий рівень дослідження особистості містить у собі соціально-культурний та соціально-методологічний аспекти. Водночас у соціально-методологічному аспекті можна виокремити абстрактно-історичні концепції (історія – «біографія великих людей» (за Карлейлем)); соціально-історичні концепції (історія – це поєднання діяльності народних мас і особистостей); соціально-рольові концепції (належність людини до певної соціальної верстви чи класу, соціальна мобільність); соціально-психологічні

концепції (медико-психологічний чи педагогічний аналіз становлення й розвитку особистості) тощо. Нарешті, практико-педагогічний підхід, використовуючи досягнення всіх наук про людину, розглядає особистість переважно в ролі суб'єкта виховання у педагогічному процесі.

Маємо зважати на те, що об'єктивне вивчення особистості може бути продуктивним лише в науковій міждисциплінарній дискусії. Для цього варто ознайомитися з підходами до розуміння особистості в кожній конкретній науці. Зауважимо, що в межах дисертації не можливо детально вивчити та проаналізувати всі наявні підходи, тому ми зосетредили увагу лише на основних аспектах. Для зручності сприйняття кожду науку, яка досліджує феномен «особистість», розглядаємо окремо.

Філософія. Цілісний теоретичний підхід у вивченні особистості реалізується в межах філософської науки, одним із завдань якої є вироблення методологічних інструментів та створення категорійно-понятійного апарату. Загалом, філософський підхід до проблеми особистості головну увагу зосетреджує на процесі історичного розвитку наголошуючи, що з плином часу соціальні типи особистості, ціннісні орієнтації, взаємини між особистостями й т. ін. зазнають суттєвих змін. Тут варто пам'ятати, що автори та прихильники різних філософських позицій мали різний життєвий досвід, жили в різних історичних умовах, тому цілком природно, що їхні погляди на проблему особистості зазнавали змін та зберігають відбиток суб'єктивізму.

Як зазначалося вище, «особистість» поняття історичне. Вважається, що значного поширення це поняття набуло в працях відомого філософа та богослова *А. Августина (354 – 430)*. Розуміння й трактування особистості Августиним ґрунтується передусім на текстах зі Святого Письма. Людина, на його думку – творіння Бога, що має різні рівні та ступені духовного формування. Особистість, яка має високий рівень духовного розвитку, визначається автором як духовна. Така особистість володіє системою духовних

цінностей, вираженої у філософа формулою, взятої з Нового Завіту: віра, надія, любов [2].

У філософії Нового часу, починаючи з *Р. Декарта (1596 – 1650)*, на перший план висувається проблема самосвідомості, ставлення людини до самої себе, при цьому поняття «особистість» ототожнюється з поняттям «Я» [93]. Так, трохи згодом, німецький філософ *І. Кант (1724 – 1804)* напише: «особистістю людина стає завдяки самосвідомості, адже лише самосвідомість направляє людину й дозволяє підпорядковувати своє «Я» моральному закону». Завдяки Канту виникає новий напрямок філософської думки – філософська антропологія в межах якої розробляється цілісне вчення про людину. У Канта особистість – це піднесення над своєю біологічною природою у сферу свободи (автономії). Автономія, у свою чергу, – це здатність узгоджувати свої вчинки відповідно до тих законів, які людина сама для себе встановлює і які мають бути аналогічними тим законам, що існують у природі. Так, якщо законам фізичної причинності людина підпорядковується тому, що вона істота біологічна, то підпорядкування людини моральному закону лежить у площині її розумової діяльності. За Кантом, це «внутрішнє законодавство» розуму становить основну властивість людської особистості [134]. До речі, на цю ідею спирається більшість етичних вчень включно з морально-правовою концепцією особистості, яка активно розвивалася в німецькій класичній філософії (*І. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель*) і в наш час відіграє визначальну роль у філософсько-правових дискурсах. Варто зазначити, що в цьому ж контексті століттями тривають запеклі дискусії про свободу людини та її межі.

У XVIII столітті в ролі альтернативи попереднім моделям була сформована концепція монадології (монада з давньогрецької – *одиниця, проста сутність*) *Г. В. Лейбніца (1646 – 1716)*, яка визначає особистість як індивідуальність. Індивід (лат. *Individuum* – те, що є неподільним) – це певна монада, яка включає в себе максимум можливих відмінностей. Але при цьому

кожна монада відрізняється від усіх інших монад, від іншої духовної і матеріальної субстанції, чим формує в собі неповторну конфігурацію цих відмінностей [214]. Саме це уявлення про індивідуальні відмінності, тепер уже стосовно кожної окремої людини, досягає розквіту в філософії німецького романтизму. Зокрема, у *Ф. Шлегеля (1772 – 1829)* та *Ф. Шлейєрмахера (1768 – 1834)* ця індивідуальність визначається як вища мета людського розвитку. Відмінність від інших становить основну характеристику людської особистості, оскільки «несхожість» стосується не лише зовнішнього вигляду або фізичних властивостей, але й внутрішніх духовних якостей. Неповторність визнається вищою характерною ознакою особистості [232].

У процесі розвитку філософського знання проблеми особистості уточнювалися й диференціювалися. З часом головною темою обговорення стало питання про ступінь свободи особистості щодо природи, суспільства, самої себе. Вибір власного особистісного шляху розвитку, своєї сфери діяльності є результатом вільного волевиявлення кожної окремої людини. Тому осмислення особистості як феномена неможливо уявити поза феноменом волі. Так, на думку *Г. В. Ф. Гегеля (1770 – 1831)*, справжня природа людини може бути описана такими словами: «свобода, вільна духовність» [57].

Отже, головна увага філософського розуміння особистості зосереджена навколо питань про внутрішню сутність людини, її місце та роль у мінливому світі. Особистість – це індивідуальне вираження суспільних ідеалів та цінностей. Окремо слід сказати кілька слів про вплив активної діяльності на становлення особистості. Розумна діяльність людини є фундаментом, основою, завдяки якій відбувається розвиток та формування особистості, виконання нею різноманітних функцій та соціальних ролей у суспільстві. Лише завдяки активній творчій діяльності індивід виступає й самостверджується як особистість. У цьому річизі інший напрям філософської думки, соціальна філософія розглядає особистість як людину в сукупності її соціальних якостей.

Особистість не можливо розглядати окремо від конкретного соціально-економічного чи історичного контексту. Все, що робить людина, є, по суті суспільною діяльністю, водночас, зазначимо, що зовнішній соціальний вплив у будь-якому випадку опосередковується внутрішнім духовним розвитком людини.

У результаті творчого розвитку філософії в ній виявилася проблемна ситуація, що концентрується навколо питань особистості, її самореалізації, яка формується потребою в конкретизації наших знань про зростаючу роль особистості й розширенні можливостей її участі в динаміці матеріального й духовного буття. Зауважимо, що на сучасну філософську думку неабиякий вплив мають соціологічні та психологічні теорії особистості, які засновані іноді на суперечливих методологічних принципах філософської реконструкції феномену особистості. Проте, саме філософський підхід, який впливає з положень про належність людини до соціальної форми руху, є по суті методологічним для інших наук, які вивчають особистість, зокрема, для соціології, загальної й соціальної психології, політичної історії, політичної науки тощо.

Соціологія. Соціологія має значну кількість власних теорій особистості. Всі вони визнають специфічність людської особистості й головну увагу своїх досліджень, як правило, зосереджують на якомусь одному ракурсі у вивченні особистості – особистості як джерелі соціального життя, як її єдиний і неподільний елемент, як суб'єкт та об'єкт різноманітних соціальних відносин, взаємин, зв'язків тощо. Крім того, соціологію цікавить особистість з погляду її належності до певної макроструктури. Саме тому в соціологічних дослідженнях у структуру особистості включаються соціально-типові властивості, які характеризують особистість як громадянина держави, представника конкретної нації або іншої макроспільноти людей. Ще одна проблематика соціологічної

теорії особистості тісно пов'язана з процесом формування особистості її соціалізації та ідентифікації [313].

Особистість, безумовно, явище соціальне. Розвивається та формується вона не ізольовано, а в комунікативному просторі з іншими людьми в процесі практичної діяльності, в конкретному історичному часі, в тій чи іншій соціальній групі. Завдяки тому, що індивіди перебувають у прямому чи опосередкованому комунікативному зв'язку один з одним, це спілкування структурно організовується в різноманітні соціальні групи та колективи. Деякі з цих груп (стани, класи й т. ін.) формуються природним шляхом інші соціальні групи, такі як політичні партії, громадські рухи тощо, є продуктом соціальної діяльності та свідомої активності людей. Належність індивіда до групи виражається в певних функціях (ролях), у яких фіксуються його права та обов'язки стосовно інших членів групи.

Взаємодія особистості й суспільства в найзагальнішому вигляді розуміється як діяльність особистості щодо задоволення власних потреб, прагнення до своїх цілей у конкретних соціальних зв'язках і взаємодіях з іншими індивідами, де адаптація до середовища всього лише момент, підпорядкований завданням самореалізації особистості. Природно, що будь-яке явище залежить від умов свого існування, отже й становлення особистості багато в чому залежить від обставин життя. Автономія, а отже і відповідальність особистості виявляється як у процесі сприйняття та осмислення нею пропозицій, вимог, що висувуються суспільством, так і в процесі виконання нею своїх соціальних ролей [253].

Психологія. У психологічній науці, яка, до речі, має спеціальний розділ «Психологія особистості», існує велика кількість найрізноманітніших трактувань особистості. Створено багато теорій особистості, які дають змогу говорити про неї як про індивідуальність і водночас як про соціально-психологічне явище. Навіть сам термін «особистість» є найбільш

широковживаним терміном в психології. Не будемо заперечувати, що досвід у вивченні особистості набутий у рамках психологічної науки широко використовується сьогодні вченими різних галузей знань. В цій роботі ми неодноразово зверталися до психологічних теорій особистості. Найбільш відомими з яких є: психоаналіз (А. Адлер, З. Фрейд, К. Юнг, Т. Райк та ін.); біхевіоризм (Дж. Уотсон, У. Хантер, Б. Скіннер, І. Павлов та ін.); акмеологічний підхід у розумінні особистості (Б. Ананьєв, М. Рибніков, С. Рубінштейн, Л. Орбан-Лембрик та ін.); розуміння особистості з позиції гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс та ін.); соціально-психологічні концепції особистості (К. Хорні, Е. Фромм та ін.); персонологія (К. Левін, Г. Мюррей, С. Мадді та ін.) тощо [355].

На відміну від філософського чи соціального осмислення особистості, психологічне розуміння цього феномену має свої істотні особливості. Стосується це, насамперед, широти та об'єму предметного поля, адже психологія досліджує людину через такі поняття, як суб'єкт, індивід, індивідуальність, особистість. Ще однією особливістю психологічних досліджень, як, до речі, й соціально-психологічних чи політико-психологічних, є факт, що психологія завжди розглядає людину з позиції суб'єктності. В цьому місці варто дещо уточнити, адже використання філософської категорії «суб'єкт» передбачає наявність об'єкта. У випадку переведення її (категорії) в площину психологічного аналізу, неминуче постає питання про психологічну кваліфікацію об'єкта. Аналогом суб'єктно-об'єктних відносин у психології може розглядатися суб'єктивна й об'єктивна реальність, в яких реалізуються діяльнісні та аксіологічні відносини особистості. Принцип суб'єкта стверджує погляд на саму людину як на активного організатора й розпорядника індивідуального розвитку та власного життя. Ставши суб'єктом розвитку, особистість постає джерелом процесу змін та є одночасно їхнім результатом.

Таким чином стверджується суб'єктно-об'єктна детермінанта саморозвитку людини.

Категорія «особистість» у психології – це «конкретна людина, що є складовою частиною певної держави, суспільства, групи, яка усвідомлює своє ставлення до оточуючих її людей й соціальної дійсності, включена в усі відносини останньої, займається своєрідним видом діяльності та наділена специфічними індивідуальними й соціально-психологічними особливостями» [208]. У свою чергу, в особистості виокремлюється її суспільна сутність, адже поза межами суспільства людина не може стати особистістю. Іншими словами, людина – це витвір природи, проте сформуватися як особистість вона може лише завдяки суспільству. Як член суспільства особистість перебуває у сфері впливу різноманітних відносин, у тому числі етнічних, політичних та ідеологічних. Політична ідеологія як система ідей про суспільство має величезний вплив на особистість, багато в чому формує її світогляд, індивідуальні та соціальні установки, мотиви поведінки тощо. На психологію особистості водночас впливають і взаємини людей у різноманітних групах та колективах. У процесі взаємодії та спілкування люди впливають одне на одного, внаслідок чого формується спільність у думках та поглядах, соціальних установках і т. ін. Лише в групі особистість може завойовувати авторитет, відігравати певну роль, займати лідерські позиції. У психології досить детально вивчено феномен формування особистості лідера в процесі життєдіяльності. Дослідження психологічних детермінант професійної самореалізації особистості лідера є актуальним у зв'язку зі зростанням потреби суспільства в творчо мислячих людях, здатних ефективно виконувати професійну діяльність у нестандартних умовах сьогодення. Аналіз літературних джерел із цієї проблематики дав можливість визначити такі психологічні лідерські риси, необхідні людині як суб'єкту управління: харизматичність, комунікабельність, висока самооцінка і впевненість у собі, ініціативність, здатність до ризикованих

дій та вчинків, оптимізм і життєлюбство, високий рівень свідомості життя, активна життєва позиція, тенденція до систематизації, почуття суперництва, наполегливість у досягненні мети, уміння створювати команду, широке коло інтересів, дипломатичність тощо.

Соціальна психологія. Власний підхід до вивчення особистості пропонує окрема галузь психології – соціальна психологія. Перебуваючи, так би мовити, на межі двох фундаментальних наук – психології та соціології, вона, по-перше, вивчає особистість як представника відносно невеликої соціальної групи, приділяючи значну увагу її соціально-типовим рисам та характеристикам, по-друге, психологічні властивості, що притаманні тій чи іншій особистості, соціальна психологія розглядає як результат спілкування між людьми в середині різноманітних соціальних груп, у так званому «мікросередовищі». Соціально-психологічні концепції особистості надзвичайно неоднорідні. Виокремлюють кілька серій цих концепцій: біхевіористські, індивідуально-психологічної обумовленості, гуманістичної психології, колективної історичної обумовленості, просвітницькі концепції, культурно-символічні та ін. Біхевіористські концепції (Ф. Скіннер, Д. Утсон, Е. Толмен та ін.) зводять зміст поняття особистості до різних форм поведінки. У поведінкових (біхевіористських) теоріях особистості вплив зовнішніх чинників занадто абсолютизується. Така позиція ігнорує внутрішню готовність людини здійснити певний вчинок. Розглянемо це детальніше. На нашу думку, існує тісний діалектичний взаємозв'язок зовнішніх умов та внутрішньої готовності, яку необхідно враховувати, досліджуючи поведінку людей. Наприклад, вчинок курсантів-нахімівців 20 березня 2014 року під час церемонії підняття російського прапора над Академією ВМС України в Севастополі є найкращим прикладом прояву такої готовності. Головним мотивом такої поведінки стали внутрішні, добре усвідомлені, моральні принципи молодих людей такі як, –

честь, гідність, самоповага, відчуття обов'язку перед своєю Батьківщиною, мужність тощо.

До чинників внутрішньої готовності людини відносять сферу свідомого та несвідомого. Велику роль у розробленні проблеми підсвідомого відіграв психоаналітичний напрям. Проте, якщо *З. Фрейд (1856 – 1939)* підсвідомі прагнення характеризував як асоціальні, то його послідовники визнавали й творчу функцію підсвідомого. Так, німецький соціолог, філософ *Е. Фромм (1900 – 1980)* обґрунтував положення про «Соціальний характер», який на базі підсвідомого формується у всіх членів суспільства [350]. Однак, слід зауважити, що питання домінування сфери підсвідомого в поведінці особистості залишається дискусійним у психологічній науці й сьогодні. Двоїстість, що притаманна людській природі, вказує на те, що найважливіше філософське питання – «пізнавати себе», залишається актуальним і для сьогодення.

Концепція гуманістичної психології (К. Роджерс, Г. Олпорт та ін.) аналізує процес розгортання людиною прагнення до реалізації своїх генетично закладених здібностей та можливостей. Психологічні концепції колективної історичної обумовленості (К. Г. Юнг [382], Е. Еріксон [111] та ін.) розвивають цю ідею, наголошуючи на тому, що особистість людини формується протягом усього життя з таємничих і незрозумілих задатків, і лише реальні справи людини показують, хто вона є насправді.

Просвітницькі концепції пов'язані з іменами Дж. Локка, Ш. Л. Монтеск'є, Вольтера, Ж.-Ж. Руссо та ін. Особистість в їхньому уявленні – продукт освіти та виховання. Так, відомий французький філософ епохи Просвітництва *Ж. Ж. Руссо (1712 – 1778)* надавав великого значення самостійній творчій діяльності людини, її внутрішній свободі: «Будь-хто, хто є залежним від інших і не має внутрішніх засобів спротиву, не може бути по-справжньому вільним» [295, с. 259].

Культурно-символічні концепції (А. Тойнбі, Е. Кассіер, О. Шпенглер та ін.) розглядають особистість як продукт культури й представлені в науковій літературі етнографічними, лінгвістичними, літературно-художніми, індивідуалістськими й колективістськими теоріями. Дуже багато позитивних спостережень і висновків зроблено культурно-антропологічними концепціями (Ф. Боас, К. Леві-Строс, А. Кребер), згідно з якими суттєві психологічні особливості особистості визначаються індивідуалізованою системою культури, в яку включається людина.

Політична психологія. У політико-правовій та психологічній науковій думці існують різні підходи до вивчення й трактування проблеми особистості. Серед них найбільшого поширення набули два підходи, кожен із яких по-різному оцінює роль та місце окремо взятої особистості в історичних та суспільно-політичних процесах. Прихильники одного підходу відводять особистості в політичній історії вирішальну роль і практично зводять політику до діяльності лідерів, вождів, фюрерів. Вони обґрунтовують роль особистості в історії й політиці особистісними якостями лідерів: політичним талантом, харизмою, здібностями, ораторському мистецтву, знаннями, навичками, особистим авторитетом і т. ін. Особистісним якостям вождів надається більша вага, ніж їх політичним позиціям і переконанням. Прихильники другого підходу, навпаки, значно принижують роль особистості в історії загалом, і в політиці зокрема. Частина з них вважає, що особистісний чинник є досить незначним у порівнянні з чинниками соціального чи економічного впливу на політику. Так, наприклад, теоретики марксистсько-ленінської традиції виокремлюють, в ролі першочергових, економічні чинники та вважають, що лише завдяки впливу таких чинників відбувається соціальний прогрес людства, залишаючи для особистості виконувати роль гвинтика в колективній машині [133]. Інша частина – хоча й визнає значення в політиці окремих індивідуально-психологічних якостей особистості, проте не бачить сенсу в дослідженнях

цілісної особистості як чинника, що може впливати на історико-політичні процеси.

У політичній психології особистість розуміється й досліджується як системна соціально-політична якість, яка набувається індивідом під час спілкування, в різноманітній предметній діяльності, в політичних відносинах і характеризує ступінь представленості цих відносин в індивіді. Ця якість не є статичною та незмінною. Навпаки, вона динамічна, перебуває в постійному русі, зазнає розвитку й перетворення. Особистість, таким чином, розглядається політичною психологією лише в системі соціально-політичних відносин, де в ролі суб'єктів таких відносин виступають інші індивіди, а також різноманітні соціальні групи, починаючи від малих груп у політиці й закінчуючи державою.

Отже, ми визначили підходи до проблеми особистості з позицій філософії, соціології, психології, тепер інтегруючи ці підходи й беручи до уваги інформаційно-комунікаційну складову буття особистості, коротко охарактеризуємо головні підходи та проблеми у вивченні особистості з політологічного погляду.

Політологія. Людина є доволі специфічною величиною для політичного виміру. Вона не завжди була у фокусі уваги політичної науки як самостійний суб'єкт політичної діяльності. Як зазначалося вище, в різні історичні періоди особистість в політиці оцінювалася неоднозначно. Маємо зважати на те, що ця проблема надто мало досліджена в українській політичній науці. Тому сьогодні актуалізується проблема формування теоретико-методологічної бази для детального вивчення цього феномену. Важливо при цьому вказати на такий принциповий момент: перед тим, як починати вивчення будь-якого феномену, важливо підібрати правильний «інструмент», адже саме від методологічної установки вченого залежить визнання того, існує те чи інше явище як факт чи це лише фантазія самого дослідника. Зрештою те, що є беззаперечним фактом та об'єктом досліджень для одних теорій особистості, нерідко відкидають і

заперечують представники інших підходів. Відтак багатогранність проявів феноменології особистості змушує нас звернутися передусім до такого проблемного питання: *яким чином* досліджувати особистість у політології?

Політична наука, вивчаючи особистість, традиційно йде шляхом виокремлення та аналізу окремих форм або мотивації діяльності особистості в політиці, зосереджуючи головну увагу на таких поняттях, як політична активність, політична участь, електоральна поведінка тощо. Поза увагою політологів залишаються політичні стосунки, думки, особливості характеру, властивості темпераменту та інші суб'єктивні явища які мають політичну природу, наприклад, здатність особистості сприймати та аналізувати ті чи інші ідеї, роль інтуїції у прийнятті політичних рішень тощо. Такий підхід заважає побачити «картину в цілому», значно обмежує можливість дослідити багатогранність та унікальність особистості як суб'єкта історико-політичного процесу. Тому з огляду на характер проблемного питання: «*Яким чином?*» ми вважаємо, що його вирішення лежить у площині вивчення можливостей застосування різних рівнів методології як певної системи координат використання якої надасть можливість досліджувати особистість, у тому числі й в історико-політологічному спектрі, одночасно встановлюючи зв'язки з іншими науками, які досліджують цей феномен.

Не викликає сумніву, що в ролі вищого рівня методології науки виступає саме філософська методологія, яка задає спільну стратегію вивчення принципів пізнання та побудови категоріального апарату для багатьох наук, включно з політологією. У процесі наукового вивчення людини філософська методологія науки виконує інтегративну функцію, виокремлюючи розвиток людини в природі та суспільстві як самостійний предмет філософського пізнання. Вона допомагає побачити найбільш загальні закономірності розвитку наукової думки про людину в природі та в суспільстві, що притаманні різноманітним галузям людинознавства. У наш час існують різні філософські напрямки які

використовуються в якості методологічних інструментів: екзистенціалізм (від. лат. *existencia* – існування), прагматизм (від. грецького «*прагма*» – діло), неопозитивізм, біхевіоризм (від. лат. *behavior* – поведінка), діалектичний матеріалізм.

Переважає більшість дослідників особистості солідарна в тому, що адекватне розуміння цього явища можливе лише за умов дослідження людини як цілісності. Таким чином, вибір методологічних засад обумовлений єдністю соціально-філософського, гносеологічного та політологічного рівнів дослідження окресленої проблематики. Гносеологічний підхід направлений на розгляд специфічної форми відображення та пізнання досліджуваного об'єкта; соціально-філософський та політологічний – на розкриття його місця, функцій та значимості в житті суспільства у взаємодії з іншими суб'єктами. В цілому, дослідження особистості в політології ґрунтується на таких методологічних підходах: історичному – для виокремлення етапів теоретичної еволюції уявлень про особистість; діалектичному – дозволяє побачити і представити предмет дослідження у всіх його соціальних зв'язках і залежностях; структурно-функціональному – допомагає проаналізувати складний комплекс суспільно-політичних відносин, які виникають внаслідок впливу окремої особистості на політику прийняття рішень, показати роль особистості у збереженні національної ідентичності та забезпеченні стабільного розвитку державних інститутів; біхевіористському – дозволяє узагальнено розглянути поведінку особистості в суспільстві, яке трансформується, а також проаналізувати політику крізь призму поведінки політичної еліти, що мають певну мотивацію та установки; антропологічному – який допомагає пояснити складні процеси соціально-політичної взаємодії через вивчення орієнтацій та інтересів суб'єктів політичних відносин; політико-соціальному – дає можливість довести, що роль особистісного чинника у політиці міцно пов'язана з історичними, політичними, соціально-економічними та культурними особливостями розвитку соціуму.

Комплексний характер проблем дослідження особистісного виміру політики зумовлює необхідність застосування історико-антропологічного та міждисциплінарного підходів. Важливу методологічну роль відіграють концептуальні положення та понятійно-категоріальний апарат загальної теорії політики, модернізаційної теорії, порівняльної політології, теорії соціокультурної та політичної антропології. Об'єднуючим компонентом дослідження особистості в політології є принцип системного підходу, використання якого дає змогу розглядати особистість у системі політичних відносин як цілісність. Зазначимо, що за своїм місцем в ієрархії рівнів методології науки системний підхід виступає як об'єднавчий елемент між філософською методологією та методологією конкретних наук. Завдяки загальнонауковому системному аналізу вдається виокремлювати з конкретних наук спільні закономірності розвитку будь-яких систем, створювати канали зв'язку між різними науками, що вивчають природу людини. Системна методологія створює можливість виокремити в дослідженні проблемні питання, зокрема про необхідність виникнення феномену особистості, про місце та роль особистості в процесі розвитку суспільства. Загальновідомо, що людина як «елемент» включена до багатьох різноманітних систем: біологічних, фізичних, соціально-політичних тощо. Цей аспект системного дослідження особистості розкривається в системно-структурному ракурсі, тоді як системно-історичний план дослідження особистості відкриває нові грані бачення людини в межах різноманітних історичних процесів та явищ. Більше того, він показує, що різні «елементи» соціальних систем, розвиваючись у конкретно-історичних умовах, у тому числі й «особистість», змінюють деякі константні задані системою функціональні якості, наприклад соціальні ролі, значно розширюють межі систем, до яких вони входять. Загалом спостерігаємо зростання потреби в інтеграції різноманітних дослідницьких напрямків для системного осмислення місця та ролі особистості в історико-політичному процесі.

Щодо конкретно-наукової методології вивчення особистості в політології, то першість тут тримає діяльнісний підхід. Незважаючи на різноманітне трактування терміна «діяльність», маємо визнати, що без використання цієї категорії дослідити розвиток особистості не можливо. Цей підхід базується на тому, що лише за допомогою ретельного аналізу всієї системи життєдіяльності людини в суспільстві можна розкрити таке системне утворення, як особистість. Діяльність внаслідок своєї «відкритості» в порівнянні з внутрішніми особистісними структурами людини є більш доступною для аналізу. Діяльнісний підхід передбачає залучення широких верств суспільства в соціально-політичні відносини, що створює можливості для формування корпоративістського типу особистості. «З часом впевненість в силі солідарних дій формує у громадян свідоме розуміння політичної дійсності, що в свою чергу призводить до становлення традиції обов'язку. Саме в такий спосіб відбувається перехід громадянина від об'єкта до суб'єкта політики» [162, с. 168].

Отже, підсумовуючи викладене вище, можемо зробити деякі висновки. Названі нами в цьому розділі підходи до розуміння особистості та методологічні проблеми, що виникають у процесі дослідження цього феномену, не є вичерпними. Об'єктивне вивчення особистості може бути продуктивним лише в процесі наукової міждисциплінарної дискусії. Природно, що багатогранність особистості викликає до себе інтерес інших особистостей, адже пізнавати самих себе ми будемо доти, доки називатимемось людьми, а це, в свою чергу, актуалізує різноманітні напрями подальших наукових досліджень.

1.2. Еволюція й генезис основних концепцій видатної особистості в історії політико-філософської думки

Особистісний вимір політики неможливо дослідити без ознайомлення із надбаннями філософської, історичної, правової та політичної думки щодо

розуміння особистості взагалі та видатної особистості зокрема. Адже свого часу на формування соціально-гуманітарного знання з проблеми видатної особистості неабиякий вплив мали відомі мислителі, філософи, історики, які становлять тепер класику суспільно-політичної та філософської думки. Саме тому цю проблематику варто вивчати в історичній ретроспективі, починаючи з мислителів античності до відомих вчених та суспільствознавців сучасності. Такий підхід надає реальні можливості дослідникам звернутися до аналізу найбільш важливих та актуальних проблем, зокрема дослідити вплив суб'єктивного чинника на історичний процес у конкретних проявах, адже так чи інакше з прізвищами та іменами тих чи інших людей тісно пов'язані визначні події історії. Проте, в цьому місці ми стикаємося з певними методологічними проблемами, зокрема йдеться про міждисциплінарний характер самого об'єкта дослідження, адже видатна особистість досліджується в аспектах різноманітних дисциплін: філософії, історії, соціології, культурології, психології тощо. У цьому випадку важливо утриматись від спокуси виокремити якусь одну науку, що отримала б право говорити від імені всіх. Таким чином, виникає необхідність пошуку спільних знаменників у міждисциплінарному синтезі, який включає в себе й пошук закономірностей у процесі становлення уявлень про особистість у соціально-філософській, політико-правовій, культурологічній думці тощо [174].

Ще одна методологічна проблема пов'язана з різними підходами, що існують сьогодні в гуманітарному знанні до історичних подій та фактів. Перший або класичний історичний підхід, захищаючи «чистоту» факту виключає будь-яку його політизацію, інший – наполягає на його політичній інтерпретації та висновках із нього. Більше того, історичні події та факти, загальновідомі документальні джерела неодноразово були інтерпретовані багатьма відомими мислителями та авторитетними вченими. Відмежуватися від їхнього впливу вкрай складно, але дослідникам варто дослухатись доброї

поради справжнього піонера філософії Нового часу англійського філософа, історика *Ф. Бекона (1561 – 1626)*: «І нехай ні велич авторитету древніх, ні величезні фоліанти сучасних вчених не заважають нікому гострим розумом проникати в незвідане» [27, с. 156].

Антична політико-правова думка представлена різними варіантами осмислення видатної особистості, ставлення такої особистості до політики та держави, її місце та роль у житті суспільства. Зазначимо, що переважна більшість варіантів і поглядів мали політичний характер, оскільки особистість, як правило, античні мислителі ототожнювали з управлінням державою. Це і не дивно, адже на той час (коли жили й творили відомі нам філософи) грецькі поліси досягли неабиякого розвитку як в політичному так і в правовому відношенні.

У давніх текстах питання політики традиційно висвітлювалися в контексті конкретної діяльності царів, правителів, воєначальників, імператорів. Крім того, велика увага надавалась портретному опису та психологічній характеристиці видатних людей. Античні історики – Геродот, Плутарх, Светоній – вважали державних керманців справжніми творцями історії [64; 269; 56]. Мислителі намагалися прояснити співвідношення особистого, суспільного та державного начала. Інструментальна роль у вирішенні цього завдання, за задумом філософів, належала видатним особистостям, наділеним владою. Давньогрецькі мислителі Платон, Аристотель, Сократ та інші в своїх працях закріпили традиції попередників із вивчення видатних постатей, їхніх подвигів, особистісних характеристик [11; 265]. Так, *Платон (V – IV ст. до н.е.)* стверджував, що люди від природи народжуються різними і вища справедливість полягає в тому, щоб кожен займався тією справою, до якої у нього є вроджена схильність. Такі погляди Платона пояснюють його соціально-політичну парадигму, згідно із якою правити можуть лише видатні особистості, герої та мудреці: «правити повинні найкращі, добре виховані старійшини, що віддано служать державі;

благородні мають правити неблагородними, сильніші – слабшими, розумні – нерозумними» [265, с. 194].

У останньому своєму діалозі «Закони» Платон намагається регламентувати внутрішнє життя людини та її зовнішню поведінку. Оскільки людина – «істота недосконала, необхідні приписи, які б захищали колективну й індивідуальну безпеку від можливих посягань. Потрібен невсипущий нагляд за поведінкою людей, і з цією метою засновуються різноманітні посади («... піклування над містом буде здійснюватися стратегами, таксіархами, гіппархами, філархами, пританами, астиномами ...») [265, с. 210-211]. На думку Платона, «ніхто і ніколи не повинен залишатися без начальника», «ніхто не повинен привчати себе діяти на власний розсуд», «треба жити з постійною оглядкою на керманіча й виконувати його вказівки». Таким чином, «нехай людська душа придбає навички нічого не робити окремо від інших людей і навіть не розуміти, як це можливо. Нехай життя всіх людей завжди буде можливим лише більш спільним і загальним» [265, с. 406]. За Платоном, ідеальна держава – це справедливе правління кращих і благородних, тих із них, кому «при народженні Бог домісив золота». «Ідеальний правитель, вважав Платон, повинен бути мудрим, мужнім, розважливим і справедливим». Важливим філософ вважає факт отримання правителем спеціальної освіти, управлінської практики, досвіду, і тоді «... найбільша влада поєднується з розумінням і розсудливістю, й виникає найкращий державний лад» [265, с. 183-184]. У своєму вченні Платон формулює дві істини:

– лідерству в політиці притаманна особлива природна властивість. «Деяким людям за їхньою природою личить бути філософами й правителями держави, а всім іншим треба займатися не цим, а слідувати за тими, хто править» [265, с. 253];

– головну роль у формуванні «видатної особистості», ідеального правителя повинна відігравати система освіти та виховання. Таким чином,

в основі елітарної лідерської концепції Платона лежить образ героя, захисника, правителя й мудреця. Філософу-правителю, за Платоном, притаманні: добра пам'ять від природи, здатність до пізнання, великодушність, витонченість, до того ж він повинен «бути другом і родичем істини, справедливості та мужності» [265, с. 253].

Геніальний учень Платона Аристотель, розглядаючи об'єктивні передумови будь-яких політико-правових явищ, зазначав, що їх варто шукати в площині природи людини як істоти «політичної». На його думку, всі люди прагнуть до державного спілкування, в якому людина пізнає справедливість, живе згідно із законами, знаходить своє моральне завершення. «Поняття справедливості пов'язане з уявленнями про державу, так як і право, що служить мірилом справедливості, є регулюючою нормою політичного спілкування» [11, с. 380]. Щодо видатної особистості в політиці, то для Аристотеля це – великий законодавець, мистецтво якого полягає в пошуку рівноваги між крайнощами, де велику роль відіграють чесноти й мудрість. Зазначимо, що Аристотель лідерство розглядав у двох напрямках, з одного боку, розуміючи лідерство як узагальнене явище, а з іншого – лідер це велика непересічна, видатна особистість. Лідер може вести за собою, відрізнитися від інших своїми рисами характеру, але не завжди має якості великого лідера. Аристотель стверджував, що «велика людина – це особа стримана, правдива, розважлива, керується знаннями, а не емоціями, істиною, а не випадковостями, поводить себе гідно, надає благодіяння, не обговорює інших людей» [11, с. 130].

У Платона й Аристотеля особистість розуміється лише в тісному взаємозв'язку з державою, а політичне лідерство має цілком нормативний характер. На їхню думку, очолювати державу повинна людина, яка перевершує всіх інших за певними якостями, мудрий філософ-законодавець, батько-засновник держави, одним словом – видатна особистість. У цьому ж ключі мислив, згаданий нами, відомий китайський філософ Конфуцій. У своїй праці

«Лунь юй» («Розмови та висловлювання»), описуючи ідеалізований образ правителя «благородного чоловіка», він викладає патріархально-патерналістську концепцію, згідно з якою держава є великою родиною, де імператор виступає батьком цього сімейства, прихильником ненасильницьких методів правління й рівномірного розподілу багатств [261].

Особливу увагу видатним особистостям, героям приділяли й давньоримські мислителі. Взагалі, аналізуючи політико-правові вчення Стародавнього Риму, потрібно зазначити, що вони традиційно вивчаються у тісному зв'язку з відповідними вченнями в Давній Греції. Така «класична» традиція викладу матеріалу має своє пояснення: по-перше, в плані розвитку ідей особистісного виміру політики, форм державного правління, природного права і т. ін. давньоримські автори, в основному, наслідували давньогрецьких мислителів; по-друге, політико-правова думка античних полісів розвивалася в подібних історичних умовах; по-третє, джерельна база грецьких філософів та мислителів на порядок більша й різноманітніша ніж та, яка залишилась після Риму, що, в свою чергу, дає можливість ширше дослідити саме давньогрецьку політико-правову думку і, відповідно, встановити єдність цих вчень. Цим, зокрема, пояснюється й персоналізація мислителів давньої Греції та Риму, де останні представлені в науковій літературі, як правило, такими прізвищами: *Цицерон* (106 – 43 рр. до н. е.), *Сенека* (бл. 4 р. до н. е. – 65 р. н. е.), *Епиктет* (бл. 50 – 135 рр. н. е.), *Марк Аврелій* (121 – 180 рр. н. е.) та ін.

Особистісний чинник у римській політиці відігравав величезну роль не залежно від того, який період давньоримської історії будемо досліджувати. Чого варта лише історія про дивовижний порятунок двох братів та добре відома всім легенда про заснування міста-держави Риму [210]. Проте й інші царі, як то Нума Помпілій чи Сервій Туллій, не менш знакові постаті в первісному римському державотворенні. Так, наприклад, *Туллій Сервій* – шостий цар Стародавнього Риму, головною справою свого життя обрав реформу римського війська і всього

суспільного устрою, що увійшла в історію як «центуріальна реформа». За своєю метою ця реформа була військовою, проте за методами проведення виявилася компромісним способом розв'язання суперечностей родоплемінного колективу. Реформа Туллія сприяла створенню потужної, навченої армії Стародавнього Риму, що дало йому змогу вести загарбницьку політику. Виконуючи завдання щодо реформування військової організації й розширення її складу, реформа Туллія поклала початок компромісного об'єднання в єдиний громадянський колектив патриціїв і плебеїв. Саме їх боротьба стала рушійною силою формування в Римі громадянського суспільства й держави, причому особливого типу держави, різновиду античного полісу – *civitas*.

Важливість наукового дослідження історико-політичного досвіду Риму створює необхідність їх творчого осмислення у всьому різноманітті. Йдеться, насамперед, про класиків політичної думки давнього Риму, роботи яких дійшли до нашого часу. Це твори знаних римських мислителів, в яких розвиваються оригінальні ідеї політики. Першість у цьому списку справедливо належить *Цицерону (106 – 43 р. до н.е.)*. Цицерон аналізує риси доброчесності істинного великого державного діяча та ідеального громадянина. Для нього управління державою є поєднанням науки та мистецтва, воно вимагає не лише знань і чеснот, але й уміння застосовувати їх в інтересах спільного блага. Державний діяч має бути поміркованим, справедливим, стриманим, красномовним, добре знати закони, обряди та звичаї. У свою чергу, звичайний громадянин повинен свято поважати право власності, надавати допомогу тим, хто потерпів від несправедливості тощо. Особливий наголос Цицерон робить на політичній активності громадян, їх обов'язку захищати громадянські свободи й вітчизну, адже «Вітчизна, на думку Цицерона, вміщує в собі прихильність та загальні симпатії всіх без винятку» і є найвищою цінністю [126].

В імперський період римської історії вплив особистісного чинника на політику значно посилюється, що пояснюється появою нових обставин. По-перше,

утворилася політична система, яка давала в руки імператора величезну владу, контролювати яку легальними методами було практично неможливо. По-друге, сама суспільна ідеологія в результаті певної нерозвиненості політичної свідомості надавала великого значення ролі особистості імператора та його впливу на життя суспільства. Цицерон вважав, що великі мужі Риму впливають на громадян особистим прикладом громадянської чесноти. Відомий давньогрецький письменник, історик, філософ *Плутарх* (45 – 127 н.е.), описуючи афінського Солона в категоріях лідерства, зазначав, що: «той йшов попереду, а не його вели інші; він діяв один і більшість найважливіших своїх починань зреалізував самостійно» [269, с. 361]. На думку Плутарха, історія живе у видатних лідерах, моральні зразки яких залишаються прикладом для всіх часів і всіх народів. Роботи згаданих вище авторів дають можливість зробити висновок про те, що початковий етап формування концепту політичного лідерства ґрунтувався на героїко-патріотичних і морально-етичних уявленнях. У науковій літературі такий підхід отримав назву героїко-детерміністська концепція політичного лідерства.

У Середні віки бачення в ролі лідерів видатних представників суспільства зберігається, але зазнає цілої низки змін. У цей час збільшується «масштабність» самих історичних особистостей, значно розширюються рамки їхньої діяльності, важливості їхніх дій та вчинків. Античність з її ореолом імператорської влади стає орієнтиром для середньовічних монархів. У свою чергу представники церкви надавали світській владі істотну підтримку в здійсненні подібних практик і створенні авторитету державних лідерів. Теорія наступності елементів попередніх ритуалів і церемоній, які формували піднесений образ правителя та презентували владу як явище, що мало божественне походження, є ключовою в роздумах істориків та філософів про розвиток процесів сакралізації королівської влади в середні віки [144; 373; 401]. У цю епоху формується підхід, за якого героїчна концепція політичного

лідерства поступово поступається місцем іншій концепції, в якій домінує сакральне джерело походження влади (теоцентризм). Такий погляд був характерний для творців християнської політичної теорії – А. Августина і Ф. Аквінського. Державу вони вважали частиною універсального порядку, творцем якого є тільки Бог. Підкреслюючи домінуючу роль Церкви, християнський богослов, філософ *А. Августин (354 – 430)*, розвивав ідею Граду Божого на чолі з ідеальним главою – людиною «небесною». «Свята правда, мир, загальна єдність» – три моральні заповіді Августина для ідеального лідера, який прагне загального блага. У свою чергу католицький теолог, філософ-схоласт *Ф. Аквінський (1225 – 1274)*, обґрунтовуючи владу правителя «божою» волею, вважав, що історія твориться Богом, через дії та вчинки католицьких королів. У своєму трактаті «Про правління володарів» він зазначав, що кращою формою державного правління є монархія, найгіршою – демократія, оскільки вона легко переходить у тиранію. Він часто нагадує світським правителям про походження влади від Бога [320].

Епоха Відродження й Нового часу зажадала нових підходів до розуміння видатної особистості. З'являються альтернативні попереднім думки та погляди. Поступово теоцентризм середньовіччя з панівною ідеєю про божественний характер влади поступається місцем антропоцентризму, в основі якого лежить ідея особистості, наділеної активним розумом і емансипованою волею. Так, один із найталановитіших представник свого часу, видатний гуманіст епохи Відродження *Е. Роттердамський (1466 – 1536)* підкреслював, що ідеальний правитель має бути мудрим, поміркованим, справедливим, передбачуваним та піклуватися насамперед про загальне благо. Найкращою формою правління мислитель вважає обмежену монархію, оскільки абсолютна монархія легко переростає в диктатуру та тиранію. Найбільше цінується правитель, якого піддані не бояться, а шанують і поважають за його авторитет, чесність, справедливість, уважність та чуйність до проблем свого народу [110]. Ще один,

не менш відомий мислитель епохи Відродження, *Т. Кампанелла (1568 – 1639)* також звертається у своїй творчості до проблеми видатних особистостей, змальовуючи у своїх творах утопічний вихід для назрілих суспільних проблем та називаючи жерців ідеальними політичними лідерами, тією силою, яка здатна упорядкувати соціально-політичну систему [332].

Із плином часу в змісті концепту видатного політичного лідерства морально-етична складова поступово втрачається. Якості такої людини ґрунтуються вже не стільки на особистісному впливі, скільки на здатності керувати певною політичною спільнотою, посилюється тенденція до прагматизації змісту політичного лідерства. У працях мислителів епохи Відродження формується образ нового видатного лідера, який змінює соціальне життя через «порядок», «підкорення», «організацію» тощо. Філософи звільняють правителя не лише від релігії, а й від моралі. У цьому сенсі твір італійського мислителя *Н. Макіавеллі (1469 – 1527)* «Державець» фактично став відправною точкою для такого переосмислення. У його творчості проблема особистісного виміру політики отримала нове звучання. Державно-правові погляди Макіавеллі були пройняті духом заперечення теократичних концепцій. Завдяки йому відроджується трактування людини «як істоти політичної» та закріплюється ідея, що розглядає людину як активного суб'єкта політичної дійсності. Свої політико-правові погляди Макіавеллі виводить не з теології, а з детального аналізу життя й діяльності сучасних йому урядовців та правителів, ретельного вивчення прагнень та інтересів усіх учасників політичного процесу. Держава у нього – не промисел Божий, а справа людських рук. Він пише: «... всі людські справи творяться людьми, які мали й завжди матимуть одні й ті ж пристрасті, і тому вони неминуче повинні давати результати» [225, с. 73]. По суті, Макіавеллі – політичний реаліст, який виправдовує різні засоби, за допомогою яких талановита особистість досягає своїх політичних цілей. Стверджуючи свою одноосібну владу, така особистість

не повинна нехтувати ніякими методами. Виступаючи як приватна особа, справжній державець може в своїх діях керуватися як загальноприйнятими нормами поведінки, так і не зважати на вимоги моралі, якщо дії його скеровуються турботами про процвітання та могутність держави. Читаємо в іншому місці: «Коли мова йде про порятунок батьківщини, не слід брати до уваги жодних міркувань про те, що справедливо, а що ні, що милосердно, а що жорстоко, що похвально, а що ганебно: необхідно, забувши про все на світі, діяти так, щоб врятувати її існування та її свободу» [225, с. 50]. Макіавеллі підтримує концептуальні підстави прагматичного підходу до політичної діяльності й політичного лідерства. Він привніс новий вимір у критерій ефективності політичного управління. Особиста влада державця для Макіавеллі – не благо саме в собі, а засіб досягнення політичної ефективності.

Із середини XVII століття аж до початку XIX століття тема особистісного виміру політики в науковій думці не мала сильного звучання. Політичні мислителі того періоду своїм головним завданням бачили реорганізацію владних інституцій із метою обмеження абсолютної особистої влади правителя. Так, французькі матеріалісти XVII ст. – Дідро, Гельвецій, Гольбах – вважали, що громадяни не можуть довірити одній особі абсолютну владу й можливість розпоряджатися їхнім життям і майном, необхідно не допустити узурпації державної влади, а для цього важливо створити механізми її обмеження та стримування. Слід зазначити, що і в XVII – XVIII ст. робилися окремі спроби реанімації традицій героїчного детермінізму, але в цей час активно пробивала собі дорогу ідея народного суверенітету, договірної теорії держави, яка потіснила всі інші концепції. Паралельно з розвитком теорії суспільного договору відбувається процес практичного залучення ідеї суверенної особистості й її невід’ємних прав у тогочасну політико-правову практику. Загалом для мислителів Нового й Новітнього часу характерною й доволі

поширеною була ідея обмеження верховної влади, неможливість будь-якого авторитаризму, узурпації влади тощо.

Італійський мислитель *Д. Віко (1668 – 1744)* вважав, що історія є закономірним процесом, а не результатом довільної діяльності героїв чи видатних особистостей [99]. На думку англійського філософа *Дж. Лока (1632 – 1704)*, держава повинна діяти й розвиватися не за примхами чи бажаннями окремих особистостей, а з волі більшості. У своїй праці «Два трактати про державне правління» Дж. Лок пише: «для кожної людини, що знаходиться в громадянському суспільстві, не може бути винятків із законів цього суспільства» [222, с. 339]. У такій концепції не було місця монархічним героям, влада самого монарха обмежувалася. Ці думки розвиває французький мислитель *Ш. Л. де Монтеск'є (1689 – 1755)*. У своєму творі «Про дух законів» він зазначав, що якщо в лідера є вільні послідовники, то в нього будуть піддані, в іншому випадку він буде мати рабів. «Повелитель повинен підкорювати серця, а не накидати пута на розум». Справжній лідер (за Монтеск'є), «...твердо знає, які повинні бути межі влади та як її потрібно розумно використовувати за різних обставин» [237, с. 335].

У політичній теорії французького мислителя *Ж.-Ж. Руссо (1712 – 1778)* ідеї суверенітету народу поєднувалися із захистом прав особистості. Визнаючи неминучість революції й встановлення міцного народовладдя, він водночас вважав, що принесення в жертву невинного заради безпеки багатьох – «...один з найогидніших принципів, які коли-небудь винаходила тиранія» [296]. Аналізуючи ідеї європейських мислителів, що так чи інакше досліджували особистість у політиці, необхідно відзначити погляди ще одного видатного французького філософа-просвітника *Вольтера (1694 – 1778)*. Розвиваючи ідеї античних мислителів, Вольтер спробував довести, що розроблена ним концепція освіченого монарха є найкращим варіантом для створення ідеального лідера. Себе він бачив у ролі радника повелителів. Філософ вважав, що

освіченість – це обов’язок королів, і лише це виправдовує їх перебування на троні. «Ідеальний лідер, – пише Вольтер, – створює добрих громадян, вірних друзів та підданих, які однаково ненавидять бунт і тиранію, захоплюються прагненням до суспільного блага» [49].

У свою чергу, класик німецької філософської та політико-правової думки *Г. В. Ф. Гегель (1770 – 1831)* бачить відродження єдиної Німецької імперії у видатному державному діячеві. Згодом ідею героя-монарха Гегель розробляє детальніше, відзначаючи, що видатна особистість має в собі щось таке, завдяки чому всі інші йому підкоряються. Перевага такої людини в тому, що вона знає й висловлює абсолютну волю. Гегель пише, що великі люди, як ідеал лідера, – це історичні особистості, герої, які усвідомили своє покликання, які вклали свою енергію в досягнення цілей керуючись лише вищим благом нації [58]. Згодом представники консервативного романтизму, спираючись на ідеалістичну й релігійну філософію, роблять спробу реанімувати індивідуалістичне трактування історичного процесу. Вони захищали тезу про те, що історія є результатом інтелектуальної творчої діяльності героїчних особистостей так званих «локомотивів історії». Яскравим представником волютаристської теорії лідерства був британський історик, публіцист *Т. Карлейль (1795 – 1881)*. «У кожній епосі світової історії, – пише він, – ми знаходимо Велику людину, яку можна назвати її рятівником, тією іскрою, з якої розгорається полум’я. Історія світу була біографією великих людей, вона ділиться на періоди відповідно до фаз культу героїв» [137, с. 14]. Карлейль вважав, що народ «убогий в усіх відношеннях» і не здатний існувати без направляючого впливу лідерів. Саме в «строкатому одязі» видатних особистостей, на його думку, проявляється боже провидіння й творче начало в історії. Категорично заперечував такі погляди французький філософ, основоположник позитивізму *О. Конт (1798 – 1857)*, відкидаючи ліберально-індивідуалістичні трактування й крайнощі волютаризму. Цей мислитель закликав вчений світ до написання абстрактної

історії, без імен та осіб. Проте, це не завадило йому привнести в науку нову «позитивну» релігію, в яку він перетворив свою теорію. На чолі всесвітньої «позитивістської» церкви з величезною «духовною владою» повинен стояти «великий пастир людства», на чолі якої звичайно Конт бачив себе [191]. У свою чергу інший представник «позитивізму» кінця XIX ст. німецький історик *К. Лампрехт (1856 – 1915)* пропонував шукати більш глибинні причини соціально-історичного розвитку, а не лише вивчати дії чи вчинки окремих героїчних особистостей [211].

На основі вчення англійського натураліста *Ч. Дарвіна (1809 – 1882)* у XIX столітті формуються й поширюються погляди, засновані на прагненні перенести біологічні закони природи в сферу соціального життя. Так звані «соціальні дарвіністи» намагалися пояснити сутність людської особистості впливом біологічних інстинктів, переносили поняття біологічної боротьби за існування на соціальну дійсність тощо [316; 402]. У цей час неабиякого поширення в науковій літературі набуває елітарна концепція політичного лідерства. Одним із її засновників був німецький мислитель *Ф. Ніцше (1844 – 1900)*. Він теоретично обґрунтовував необхідність створення вищого біологічного типу людини – надлюдини. Його «надлюдина» постає як антипод тогочасній культурній людині, «від нечистого дихання якої задихаюсь я». Народжений ним образ вирізняється злагодженістю та синтезом двох начал – діоніського, з його радісним ствердженням несвідомої жаги до життя, і аполонівського, яке додає цьому життю одухотвореної стрункості й цілісності взірця. Вся ця неабияка сила мусить, згідно з Ніцше, бути ціленаправлена у творчу невпинну жагу до нового. Його надлюдина – це, насамперед, творець, що владує могутньою, швидкою, «довгою волею», творець самого себе як автономної й вільної особистості. «Мета людства лежить в його вищих представниках, – писав Ніцше, – і тому воно повинно невпинно працювати, щоб народжувати окремих видатних людей» [247, с. 286]. На думку цього мислителя, прагнення до влади є

природним станом будь-якої людини, проте перешкодою на цьому шляху постає людська мораль. Надлюдина не повинна бути обмеженою нормами будь-якої моралі, адже вона стоїть поза межами добра і зла. Вона, одночасно, може бути жорстокою у стосунках зі звичайними людьми і поблажливою, стриманою, доброзичливою до собі подібних. Концепція Ф. Ніцше поділяла людей на духовну аристократію (лідерів) і «недолудей», доля яких – слідувати за лідерами та підкорятися їхній волі. Абсолютизуючи роль лідерів, філософ у своїх уявленнях про надлюдину, за великим рахунком, відобразив дарвіністську ідею еволюції біологічних видів.

Неабиякий вплив на сучасні концепції, що досліджують видатну особистість у політиці, зробила «теорія наслідування» французького соціолога *Г. Тарда (1843 – 1904)*. Він прагнув довести, що основним законом соціального життя та розвитку людства є наслідування послідовників лідерів. «Великий лідер, – пише Г. Тард, – рідкісна випадковість, вище джерело соціального розвитку» [326, с. 260]. Більшість людей, за поглядами Г. Тарда, до самостійної соціальної творчості абсолютно не здатні. Єдиним джерелом прогресивного розвитку суспільства є відкриття, зроблені ініціативними, непересічними особистостями. Дещо по-іншому, розставивши акценти у взаєминах великої особистості й мас, писав співвітчизник Г. Тарда *Г. Лебон (1841 – 1931)*. Він фактично першим заявив про настання «епохи натовпу» – епохи мас, де головну роль у соціально-політичному житті починає відігравати натовп. Політичні лідери замість того, щоб направляти натовп, почали боятися його думки і стали слідувати за ним. За переконанням Г. Лебона, великих вождів було не так багато в історії, а за своєю структурою, пише він: «... вони створюють вершину піраміди, яка поступово спускається від цих могутніх володарів над умонастроями натовпу до оратора, який в задимленій кав'ярні повільно підпорядковує своєму впливу слухачів» [212, с. 194]. Г. Лебон показав, як можна стати лідером, підпорядкувавши собі натовп. У відомій праці

«Психологія народів та мас» читаємо наступне: «...хто вміє вводити натовп в оману, той легко стає його повелителем; хто ж прагне напоумити його, той завжди буває його жертвою» [212, с. 241]. Таким чином, на думку Г. Лебона, характер лідерства зумовлений природою натовпу.

Наукова рефлексія особливих якостей лідерів привела до появи на рубежі XIX – XX століть різноманітних психологічних концепцій, які у свій спосіб намагалися пояснити природу та феномен видатної особистості. До таких концепцій належить психоаналітична школа, представлена роботами З. Фрейда, К. Юнга. Психологічний підхід розробляли також представники Франкфуртської школи: Т. Адорно, М. Хоркхаймер, Е. Фромм, Г. Маркузе, Ф. Поллок та ін.

Політико-правова думка XX століття представлена різноманітними концепціями та поглядами щодо місця та ролі видатної особистості в політиці. Особливе місце серед них належить концепції відомого німецького соціолога, філософа *М. Вебера (1864 – 1920)*. Його класифікація: традиційні лідери – характерні для доіндустріального суспільства; харизматичні лідери – вождь, культ особистості; раціонально-легальне лідерство; бюрократичне лідерство лягли в основу багатьох психологічних концепцій лідерів. Концентруючи увагу на громадських кризах, М. Вебер аналізує роль лідерства саме в ці періоди. Йому належить першість у розробленні поняття «харизма» при аналізі лідерства. Її він розумів як «особливу, виняткову якість видатної особистості, завдяки якій вона наділяється надприродними, надлюдськими можливостями, недоступними усім іншим» [44].

Новим напрямком розвитку поглядів на роль видатного політичного лідера й народних мас у соціально-політичному процесі стало виникнення теоретичної течії марксизму, який абсолютизував класовий підхід і «пролетарський месіанізм». Зазначимо, що марксизм активність політичних лідерів та їхні можливості обмежує історичною необхідністю й класовими

інтересами. За цих обставин, роль політичного лідера стає допоміжною та обмежується лише тим, що він повинен бути свідомим виразником волі певного класу [108]. Марксистські погляди на роль видатної особистості в історичному процесі добре відображені в фундаментальній роботі відомого російського філософа, суспільного та політичного діяча, публіциста кінця XIX – початку XX століття Г. Плеханова (1856 – 1918) «До питання про роль особистості в історії», яка стала помітним внеском у розробку проблеми ролі особистості в історії. Г. Плеханов не розглядав окрему особистість як безпосереднього вершителя історії, хоча й не заперечував можливості такого впливу. Особливі й одиничні причини історичного процесу, тобто випадкові явища та індивідуальні особливості знаменитих людей незрівнянно помітніші ніж загальні ознаки, зауважував Г. Плеханов. «Ця обставина слугує платформою для побудови неправильних теорій. Людська природа сама по собі не може бути причиною історичного руху за двома обставинами: якщо вона (*людська природа*) величина постійна, то вона не може пояснити вкрай мінливий перебіг історії, а якщо вона змінюється, то, напевно, що її зміни самі зумовлюються історичним рухом» [267, с. 333]. Г. Плеханов так оцінює роль видатних особистостей: «Велика людина велика не тим, що її власні особливості надають індивідуальну фізіономію великим історичним подіям, а тим, що у неї є певні особливості, що роблять її найбільш здатною для служіння великим суспільним потребам свого часу, які виникли під впливом загальних і особливих причин... Вирішення наукових завдань, поставлених попереднім розумовим розвитком суспільства, новими суспільними потребами й задоволення цих потреб, робить таку людину героєм. Але геройство її полягає не в тому, що вона нібито може зупинити або змінити природний перебіг речей, а в тому, що її діяльність є свідомим і вільним виразом цього необхідного і несвідомого поступу. У цьому – все її значення, в цьому – вся її сила» [267, с. 334].

На зламі XIX та XX століть, в період масштабних світових потрясінь, воєн та революцій «...ідеї особистості-одинака, яка може завдяки силі свого характеру та інтелекту здійснити неймовірні речі, в тому числі повернути хід історії, були дуже розповсюдженими, особливо серед революційно налаштованої молоді» [85, с. 184].

Підбиваючи підсумок огляду основних наукових концепцій та теорій розуміння видатної особистості в період з античних часів до початку XX ст. зазначимо, що пізніші теорії будуть розглянуті нами в іншому розділі у контексті вивчення проблематики політичного лідерства. Зауважимо лише, що в наш час відсутність у науковій думці визнаної усіма теорії особистості із загальноприйнятою термінологією створює для науковців перспективу для подальших досліджень. Це повною мірою стосується і тих вчених, які вивчають роль та місце видатної особистості у вітчизняній політиці.

1.3. Антропоцентризм як одна з головних парадигм вітчизняної політико-філософської думки

Проблема людини, її місця та ролі в суспільно-політичному житті об'єктивується в наукових пошуках багато століть і стала особливо актуальною сьогодні. Нарешті минули ті часи, коли в соціально-гуманітарних науках, в тому числі й політології, першочерговим, ключовим об'єктом аналізу оголошувалось суспільство. В умовах світу, який зазнає постійних змін, змінюється і сама людина, її цінності, ідентифікації, смислова інтерпретація навколишньої дійсності. Нині Людина є центром осмислення всіх без винятку соціально-політичних процесів та явищ. Моральна і творча значущість кожної окремої особи підтверджена як міркуваннями практичної доцільності, так і об'єктивно сформованим замовленням на гуманістичну компоненту історичного процесу. Водночас, як зазначалося вище, її вивчення передбачає інтеграцію

різноманітних наук, їх взаємодію, аналіз та синтез отриманого наукового знання. На наш погляд, у вивченні людини, найпродуктивнішим способом є концептуалізація соціально-гуманітарного знання з використанням антропологічної парадигми, адже осмислення проблем гуманізму неможливе без осмислення антропоцентризму. Сформульована ще Протагором формула антропоцентризму «людина – є мірилом всіх речей» не втратила своєї актуальності й сьогодні. З методологічного погляду антропоцентризм протистоїть історизму та натуралістичному детермінізму, іншими словами – пріоритетом перед соціальними інститутами та «законами історичної необхідності» є творча діяльність людини. Варто зазначити, що «...принцип антропоцентризму традиційно вважається провідним принципом вітчизняної (як укр., так і рос.) філософії. Як стверджує В. Зінківський, вітчизняна філософія не геоцентрична (хоча в значній частині власних представників глибоко релігійна), не космоцентрична (хоча питання натурфілософії цікавили російських філософів). Вона, здебільшого, займається темою людини, її долі й шляхів, сенсом і метою історії. Передусім, це виявляється в тому, що скрізь домінує моральна установка. У будь-яких питаннях йде пошук антропологічного сенсу. Саме такий характер вітчизняної філософії дав їй можливість стати витокom одного з найбільш визначальних напрямків європейської філософії ХХ ст. – екзистенціалізму, де проблема пошуку сенсу людського буття заявлена як єдина, що варта уваги» [345, с. 42].

Для розуміння будь-якого соціального, економічного чи політичного явища необхідно мати знання про його історичне коріння. Особливість буття політико-філософської думки минулого загалом та антропологічної думки зокрема у вигляді пам'яток культури, що збереглися до нашого часу і які є об'єктивною формою її вираження, зумовлює опосередкований шлях її пізнання на основі джерелознавчого аналізу й визначають особливу роль реконструктивного методу в історії антропології. Відповідно предметом історії

антропології є пошук та встановлення закономірностей розвитку антропологічного знання в логічно-науковій, суб'єктивно-особистісній, історичній зумовленості тощо. Цей процес є результатом постійної пізнавальної діяльності людства, що містить в собі різноманітні форми та способи осмислення та пізнання антропосферної реальності. Саме таке багатоаспектне визначення предмета історії антропології видається найбільш повним і адекватним природі реальності, що вивчається.

Переважає більшість дослідників філософської та політико-правової думки України одностайні в тому, що однією з найхарактерніших її особливостей є людинознавчий, екзистенціальний, етико-гуманістичний характер. Так, на думку відомого українського філософа *С. Возняка (1929 – 2014)*, – «Екзистенційна вітчизняна філософія сформувалася в межах Київської світоглядно-антропологічної школи, фундаментальним спрямуванням якої стало дослідження людського буття через аналіз духовно-пізнавальних і духовно-практичних трансформацій свідомості. Метафізична природа давньоруської релігійної філософії полягає в тому, що вона була логічним й органічним продовженням (а можливо і передувала) традиційній і класичній філософії – ученням про надчуттєві (трансцендентні) основи й принципи буття, що було прямою альтернативою натурфілософії. Її предметом був Бог, Абсолют та Особистість. Антропоцентризм можна вважати головною парадигмою вітчизняної філософської та політико-правової думки на всіх етапах її історичного розвитку» [48, с. 7].

Характерною ознакою середньовічної філософської антропологічної традиції є звернення до таких тем: ставлення людини до Бога, пошук змісту та сенсу життя, значення людської особистості, проблема добра і зла, поняття свободи й творчої діяльності, призначення та доля людини, безсмертя її душі тощо. Головним підґрунтям для творчих пошуків став християнський постулат про «внутрішню людину» – головного носія та джерела духовно-моральних

якостей. Цінність людини, в цій традиції, співвідносилась з абсолютною цінністю Бога. Київська Русь, ввібравши в себе, на початку своєї історії, значну кількість візантійських звичаїв, традицій, елементів культури та побуту не втілила у своїй практиці головний візантійський принцип: домінування загального над індивідуальним зосередивши, передусім, увагу на духовному вихованні та формуванні гармонійної духовної особистості.

Досліджуючи українське минуле можемо переконатися, що на історичній арені України завжди були яскраві особистості вільного, лідерського духу. «Проблема політичного лідерства або володарювання набула досить широкого висвітлення в державних документах та історико-літературних джерелах давньоруської епохи. Формування давньоруської державності, прийняття християнства, торгово-економічні зв'язки з Візантією та європейськими країнами сприяли розвитку культури й письменності. Історико-літературні джерела X-XIII століть свідчать про те, що політика і державна влада вже домонгольського періоду відігравали провідну роль у розвитку суспільства» [272, с. 52]. Так, наприклад, філософське осмислення та усвідомлення цінності особистості, поваги до її прав та свобод зустрічаємо у відомому творі київського князя *Ярослава Мудрого (983 – 1054)* – «Руська правда».

Зауважимо, коли вченими аналізується політико-філософська думка того чи іншого суспільства – допускається певна умовність, адже не суспільство саме по собі є творцем філософських, політичних чи правових ідей, це врешті - решт велика праця окремих індивідів. Якщо безпосередньо перейти до розгляду філософської та політичної думки Київської Русі, то необхідно наголосити, що середньовічна вітчизняна антропологічна думка збереглася до нашого часу у вигляді нечисленних текстів, які до того ж неодноразово переписувались та доповнювались. Поза усяким сумнівом, сукупність таких текстів утворює суттєву частину змісту духовного надбання українського народу доби раннього Середньовіччя. Першими писаними творами київських книжників були так

звані повчання, послання, настанови, літописи тощо. Історія зберегла для нас імена багатьох видатних мислителів та філософів того часу, про її рівень заведено судити за творчістю київського митрополита Іларіона, Климента Смолятича, Феодосія Печерського, Нестора, Данила Заточника, Кирила Турівського та ін. Для прикладу розглянемо детальніше останню постать, адже *К. Турівський (1130 – 1182)* займає особливе місце в культурі середньовічної Русі. До нашого часу збереглося близько десяти його проповідей в яких він дотримувався філософських поглядів антропоцентризму. На його думку, людина стає людиною лише завдяки особистій духовній праці, через осягнення всього багатства книжних знань. У своїй роботі «Притча про душу і тіло» мислитель «...підкреслює глибинний взаємозв'язок духовного та фізичного в процесі становлення людини. Звертаючись до сутності навчання, тілесність він порівнює з «незакритими воротами» міста, створеного Богом, де розум є «царем цього міста» [120, с. 183]. В основі його методики лежить принцип змагання в чеснотах та знаннях, адже лише змагання, на його думку, дають можливість отримувати духовну їжу. Таким чином, вперше в культурі Київської Русі була висловлена ідея про цілісність людської особистості.

Зазначимо, що більшість з тогочасних мислителів належали до духівництва і, напевно, єдиним винятком серед давньоруських письменників є постать *Володимира Мономаха (1053 – 1125)* – чернігівського, переяславського, а з 1113 року київського князя який був не лише видатним державним і політичним діячем, але й талановитим мислителем. Його моральні, політико-правові погляди вирізнялися оригінальністю і нерідко суперечили церковним постулатам та догмам. «Найбільш відомим його твором, – як пишуть українські історики, – є «Повчання» («Поучення»), який можна віднести до розряду текстів світської, практичної філософії. Саме в цьому творі Мономах виступає як оригінальний мислитель морально-етичного напрямку. Це духовний заповіт своїм дітям, всім сучасникам, це візирець утвердження ідеалу князівського

правління, яке найбільш відповідало інтересам єдності Київської Русі. Це ствердження думки про постійну присутність Бога в людських ділах, в Його особливому ставленні до людини як вибраного Ним творіння» [342, с. 27]. Мономаха цікавили питання повноти владних взаємин великого князя, форма їх організації, питання правосуддя. Заслугою Володимира Мономаха стало і те, що він, мабуть, раніше за всіх руських князів усвідомив, що в нових соціально-політичних обставинах, що склалися на Русі до кінця XI ст., моральні якості людей при владі набувають першорядного політичного значення, що доля держави, її майбутнє величезною мірою залежить від того, наскільки моральними будуть у своїй поведінці особистості, що тримають у своїх руках державну владу [292].

Серед ціннісних характеристик людини мислителі Київської Русі віддавали першість доброчинності. Саме доброчинністю вимірювались діяння й творіння руських князів. «Так, – читаємо у професора С. Возняка, – митрополит Іларіон, що стояв біля витоків філософської думки українського народу, у творі «Слово про закон і благодать» воздавав хвалу князю Володимиру не лише за хоробрість чи за хрещення Русі, а й за «численні милостині й щедроти, які день і ніч чинив... убогим і сиротам, болящим і боржникам, вдовицям і всім нужденним, що потребують милостині». Майже ж такими словами анонімний автор «Галицько-Волинського літопису» поціновує галицького князя Володимира Васильковича, який перед смертю роздав убогим своє майно, «розіслав милостині по всій землі», «многі... милостині й щедроти, що їх... убогим чинив, і сиротам, і болящим, і вдовицям, і нужденним, ...просячим подаючи, нагих одягаючи, боржників – скуповуючи, рабів – визволяючи». Такий збіг оцінок моральних чеснот київського і галицького князів засвідчує, що милосердя, людинолюбство, доброчинність були в ті часи загальноукраїнським явищем і яскраво характеризують антропоцентризм філософської культури Київської Русі» [48, с. 8].

Внутрішні чвари та роз'єднаність удільних князівств призвели до загального ослаблення Русі перед навалою кочових племен зі сходу та півдня. В результаті чого, падіння Києва у 1240 році під могутнім натиском татаро-монголів набуло характеру остаточного занепаду й руйнації однієї епохи та початку нової ери в історії нашого народу. Поступово, центр суспільно-політичного та культурного життя переміщується на захід у Галицькі землі. Таким чином географічна близькість до країн західної Європи створювала чудові можливості для глибшого взаємозв'язку українських земель з традиціями та цінностями західноєвропейської культури. У цей час вітчизняна політико-філософська думка долучається до ідей гуманізму, а згодом і до ідейної течії Просвітництва, в якому особливе місце посідали концепції освіченого абсолютизму та цінностей людини. Від середини XIV ст. до кінця XVI ст. у духовній культурі України починають проявлятися тенденції і явища українського Передвідродження. Для цього періоду характерним явищем є відсутність спеціальних теорій, викладених за посередництвом антропологічних понять і категорій які ставили б за мету дослідження, або висвітлення певної суто антропологічної проблеми. Тут починають домінувати альтернативні усталеним західноєвропейські реформаційно-гуманістичні й схоластичні ідеї, що певний час перебували в латентному стані та побутували в річищі православної теології. Відбувається культурний синтез: у національну православно-слов'янську духовну культуру інкорпуються надбання західної вченості.

Початок нового образу людини дала філософія українського Ренесансу (XVI – XVII ст.). На думку сучасних вітчизняних дослідників, в цей період, настає час для українського Відродження, в результаті якого утверджується світське начало в духовній культурі, формується національна самосвідомість народу. У політико-філософській думці по-новому постало питання цінності життя людини, її призначення, роль та місце в суспільстві, співвідношення

особистого й суспільного тощо. У досліджуваний період проблема людини розглядалася в контексті антропоцентризму, згідно з яким «... людина є центральною ланкою в ланцюзі космічного буття, господар землі, на якій живе, творець цінностей, які оцінює» [233, с. 110]. Людина епохи Ренесансу є активним творцем власного життя, вона вже не діє лише в межах Божого провидіння, а стає, поряд з Богом-творцем, співучасником у прагненні встановити справедливість на землі. У світобаченні українських гуманістів людина наділена великими можливостями, необхідністю творчої діяльності, почуттям особистої гідності, прагненням до щастя. Такою, зокрема, бачили людину зачинателі гуманістичної культури в Україні Юрій Дрогобич, Станіслав Оріховський-Роксолан, діячі та прихильники братського руху, письменники-полемісти [48, с. 8].

Знаковою постаттю доби українського Відродження був *С. Оріховський (1513 – 1556)* – релігійний та громадський діяч, письменник, філософ, випускник Падуанського університету. Зміст та сенс історії, для нього, визначається передусім зусиллями творчої особистості, яка є співучасником Бога в утвердженні справедливості на Землі, а історичні знання – це засіб пробудження історичної пам'яті та самосвідомості народу. Зазначимо, що творча спадщина цього різнопланового мислителя і сьогодні залишається недостатньо вивченою. Значну роль в розвитку освіти та науки на теренах України відіграли заснований в 1576 році Острозький культурно-освітній центр, братські школи. Так, на основі київських братських шкіл за ініціативи Петра Могили в 1632 році створено колегіум, який згодом був перейменований на Києво-Могилянський колегіум у стінах якого навчалася та виховувалась вітчизняна інтелектуальна та політична еліта.

У людинознавчому мисленні українських діячів Відродження поєднуються два підходи до розуміння людини – християнський та ренесансний (людина центральна фігура всесвіту). Християнський підхід у поглядах на

людину домінує у творчості письменника-полеміста *Івана Вишенського* (близько 1550 – 1621). «Людина, – на його думку, – єство німецьке, підвладне пристрастям, грішне і зв'язане всіма пристрастями повітряних духів зла» [129, с. 118]. Удосконалюватись вона може лише через тривале самоочищення й досягти Божої благодаті шляхом самозречення, усамітнення від людей. Протилежного погляду дотримувались діячі братського руху, зокрема *Ю. Рогатинець* (1555 – 1609) – відомий представник Львівського Успенського братства. «Життю споглядальному» вони протиставляли активну, творчу діяльність людини. Ю. Рогатинець, всупереч І. Вишенському, підходив до оцінки людини як «здорової, просвіченої і довершеної особи», основний сенс життя якої – діяльність на благо громади. Поділяли такі погляди й інші не менш відомі діячі братського руху Л. Зизаній, І. Копинський, К. Транквіліон-Ставровецький, К. Сакович та ін. Так, митрополит Київський і всієї Русі *І. Копинський* (близько 1560 – 1640), не обмежував процес самовдосконалення людини лише спогляданням світу й самоочищенням, а включав до нього «розумне діяння», в якому поряд із моральним внутрішнім самовдосконаленням чільне місце посідає творча праця. «Світ цей улаштований не на спокій і спочивання, а на працю і на подвиг, не на тишу і втіху, а на боротьбу і на рать» [105, с. 56]. Вивчення всього різноманіття інтелектуального й духовного багатства людини розширюється в добу Просвітництва, яку поєднує в цей час розквіт українського бароко (30-ті роки XVII – XVIII ст.) й репрезентована в творчості філософів Києво-Могилянської академії. В цей час вітчизняна культура увібрала та поєднала в собі ідеї західноєвропейського Відродження, раннього Просвітництва з українськими культурними традиціями. Отримали нового звучання гуманістичні ідеї розкріпачення особистості, людського розуму, утвердження гідності окремої особистості, інтерес до земних цінностей тощо. У поглядах професорів Києво-Могилянської академії людина постає з усвідомленням своєї величі й значущості як «мікрокосмос у макрокосмі».

«Світ – царство людини, а людина велична і славна своїм розумом. Нічого немає на землі великого, крім людини, – писав сподвижник Петра Могили професор академії Йосиф Кононович-Горбацький, – і нічого великого в людині, крім розуму» [105, с. 259].

Вивчення людини її інтелекту киево-могилянці вирішували також у контексті співвідношення розуму й свободи волі. «На відміну від західноєвропейської філософії, у якій розум і воля протиставлялися або розум ставився вище волі, професори академії розглядали їх у взаємозв'язку і взаємозалежності. Людину уявляли творцем своєї долі, вільною, активною особистістю. Свобода волі у їхніх поглядах – це панування над своїми пристрастями, емоціями та вчинками. Усе це можливо завдяки розуму, за допомогою якого людина може усвідомлювати мету, вибирати серед багатьох можливих засобів її здійснення, праці для себе й для інших. У цьому й полягає свобода волі» [344, с. 10].

Не викликає жодних сумнівів, що вершиною просвітницького бачення людини у вітчизняній політико-філософській думці стала антропологічна концепція *Г. Сковороди (1722 – 1794)*. Політична філософія цього мислителя базується на зрозумінні людини як особливого, унікального витвору макрокосму, яка має дві натури – видиму (тіло) і невидиму (душу). Саме душа, ота невидима людська натура і становить сутність людини. Здібності людини Г. Сковорода розглядає через призму «сродности», тобто вроджених нахилів до певної діяльності. Тому, щасливою може бути лише та людина, яка на своєму життєвому шляху буде гармонійно використовувати природні вроджені задатки. Головним засобом для цього є самопізнання. Пізнавши себе, вважав філософ, людина обере для себе те заняття, яке повною мірою буде відповідати її природі й організує свій спосіб життя відповідно до своїх духовних та моральних надбань.

На розвиток вітчизняної політико-філософської думки неабиякий вплив мали різноманітні обставини та реалії суспільно-політичного життя українського народу. У всі історичні часи найактуальнішими для українців були ідеї національного визволення, збереження віри, традицій та культурної самобутності, розбудова власної держави і т. ін. Неодноразово українці намагалися скинути з себе ярмо поневолення та вибороти собі право на гідне та щасливе життя. Вищою точкою національно-визвольної боротьби українського народу стали революційні події 1648 – 1654 рр., наслідки яких і в наш час сприймаються по-різному, проте ті події сприяли посиленню уваги тогочасного суспільства до проблем влади, державності, самобутності, ролі видатних особистостей в історії.

Починаючи з середини XVIII ст. протягом майже ста п'ятдесяти років український народ перебував під владою двох великих імперій. У цей час просвітницькі ідеї, поширені в Європі, знаходять відгук і в українській філософській та політичній думці. Вітчизняні вчені, спираючись на ідеологію раннього Просвітництва, звертаються до розв'язання проблеми сутності людини, її пізнавальних здібностей, суті людського щастя й обґрунтування шляхів його досягнення тощо. Своєрідність процесів, що відбувались в Україні, певним чином контрастувала із провідною просвітницькою традицією Західної Європи, адже на українських теренах переважала культура романтизму. В українській філософській та політичній думці саме романтична тенденція відіграє визначальну роль. Завдяки їй коло проблем збагачується постановкою проблеми «людина – нація», і тим започатковується філософія національної ідеї. «Національна ідея становить собою синтетичний погляд на власну націю, етнічну спільність як коло, що визначає обрії світу, в межах якого здійснюється самовизначення людини, і водночас як суб'єкт всесвітньо-історичного процесу» [48, с. 103].

Епоха романтизму, яка бере свій початок з двадцятих років XIX ст., принесла принципово нове людинознавство, що в науковій літературі отримало назву антропоцентризм. «Як певний напрям осмислення світу, як теоретична концепція світобачення, – пише вітчизняний вчений Василь Шейко, – романтизм протиставив просвітницькому механістично-раціоналістичному розумінню світу, його «бездушній розсудливості» культ почуттів і творчого екстазу, любові, відчуття природи через органічне злиття з нею, релігійність переживань, ідеалізацію минулого. В Україні романтична тенденція тісно переплелася з процесами пробудження національної самосвідомості. Саме доба романтизму дала поштовх теоретичній, філософській розробці національної ідеї [369, с. 10]. У ціннісному спектрі, в цей час, найістотнішою характеристикою в розумінні людини стають її національні атрибути тобто ціннісні характеристики особи розглядалися переважно через призму взаємовідносин «людина-нація». Таким чином національна свідомість значно потіснила всі інші людські аспекти, включно з етнічними, релігійними, класовими тощо. Це зовсім не означає, що українець перестав себе відчувати українцем чи патріотом. Мова йде про те, що в романтичному світобаченні особа постала як національна екзистенція.

Душа, внутрішній світ людини визначається носієм вищих духовних цінностей у творчості П. Куліша, М. Костомарова, Т. Шевченка, М. Гоголя та багатьох інших представників українського романтизму. Український антропоцентризм найбільш яскраво виражений у творчості *Т. Шевченка (1814 – 1861)*. «Найголовнішою ознакою політико-правових поглядів Т. Шевченка є глибоке несприйняття й різке засудження самодержавства. Людина в його поетичному зображенні постає втіленням як національного, так і власне людського. Геніальний поет і мислитель вбачав справді людське в національному, і навпаки. На Шевченковому людиноукраїнолюбстві виросло не одне покоління української еліти. Воно й сьогодні живить патріотичне почуття українського народу, залишаючись еталоном ставлення до людини,

нерозривності національного й загальнолюдського, пошанування національної й людської гідності» [48, с. 11].

Антропонаціоцентризм залишився провідною тенденцією української філософсько-політичної думки і в після романтичний період (друга половина XIX – початок XX ст.). Творча спадщина М. Драгоманова, І. Франка, Л. Українки, П. Грабовського, Д. Донцова, М. Міхновського та інших українських митців ним пронизана. Так, людина і нація є парадигмальною основою світогляду *І. Франка (1856 – 1916)*. «Правда, – як зазначає згаданий нами професор С. Возняк, – в процесі становлення і розвитку світоглядних орієнтацій мислителя амплітуда відношення «людина – нація» могла коливатись то в один, то в інший бік, коли першість надавалася людському, соціальному, або ж національному. Проте людина і нація ніколи ним не протиставлялись. Людське завжди розглядалось в контексті національного, а національне – в руслі людського» [48, с. 12].

Проблема «нація і особистість» була провідною й у творчості *Лесі Українки (1871 – 1913)*. Головна тема філософського пошуку поетеси – емансипація особистості, розкріпачення її від соціального й національного гніту. Вона сповідувала ідею прометеїзму – боротьби за свободу, правду й справедливість. «Прихильниця загальнолюдських ідеалів, Леся Українка – палкий патріот свого народу, глибоко національна поетеса і мислитель. Використовуючи світові образи й сюжети із стародавньої історії, вона відображала в них долю України, свій біль за її страждання під чужоземним гнітом» [48, с. 12].

Аналізуючи вітчизняну філософську та політико-правову думку XIX століття можна дійти висновку, що саме в цей час формуються теоретичні основи нових концепцій, які по-різному трактували попередні ідеї антропоцентризму та персоналізму. Йдеться про поширення егалітаристських та елітистських поглядів серед представників тогочасної національної еліти.

Термін *егалітаризм* (від франц. *egalite* – рівність) переважно розуміється як суспільно-політична теорія, що обстоює ідею загальної рівності та подається як один з можливих принципів організації суспільного життя. Суть елітизму полягає у визнанні того, що суспільством має правити меншість, еліта (від франц. *elite* – краще, добірне, вибране).

Під впливом західноєвропейського романтизму, егалітаристські ідеї поширюються і на українських землях. Початок такому поширенню поклало Кирило-Мефодіївське товариство. Відомі представники цього таємного товариства (М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш) дотримувались тієї думки, що відсутність української еліти є цілком природним явищем і такий стан речей лише піде на користь українській нації і може у майбутньому стати основою для її розвитку. Вони вважали, що з часом, звільнившись від соціально-політичного гніту й позбувшись будь-яких форм насильства людини над людиною, українці стануть прикладом для інших народів. Згодом ідея без елітності українського народу набуває подальшого розвитку в працях відомого українського історика, етнографа, археолога, співорганізатора першої Київської громади *В. Антоновича* (1834 – 1908). «Антонович намагається в своїй історіософії дати відповідь на питання, чому українцям не вдалося втілити в життя свій демократичний принцип в історії, і він приходить до невтішного висновку про його передчасність, оскільки для реалізації громадських ідей, що не вписувалися та навіть не випереджали дух епохи, потрібний запас культури як народу, так і його провідників» [147, с. 276].

З поширенням громадівського руху та залученням у їхні ряди найкращих представників української інтелігенції нового звучання набувають й егалітаристські думки. Так, наприклад, на думку одного з найактивніших учасників громадівського руху *М. Драгоманова* (1841 – 1895) українська інтелігенція повинна стати одним цілим зі своїм народом і зробити все можливе для його достойного існування й саморозвитку [104]. Зазначимо, що переважна

більшість тогочасних активних учасників різноманітних Громад (М. Драгоманов, М. Павлик, С. Подолинський, І. Франко та ін.) дотримувалися егалітаристських поглядів і заперечували право еліти виступати в якості самостійного суб'єкта історичного процесу. На їхню думку, лише «нижчі верстви» є рушійною силою суспільного прогресу адже не дивлячись на те, що національна еліта може в певний період часу вплинути на ефективність соціально-політичного розвитку суспільства проте вона аж ніяк не визначає його подальший поступ. Не одноразово у своїх творах згадані нами мислителі зверталися до проблематики ролі та місця еліти в процесах становлення національної самосвідомості та формування державності. Так, зокрема, наголошувалось, що наявність значного розриву між інтелігенцією та народними масами є неприйнятним явищем. Для реалізації національної ідеї потрібно стати складовою частиною народу, його провідною рушійною силою та об'єднавши зусилля творити нову суспільну реальність. В такі моменти історії й виникає запит на видатну особистість в політиці, на лідера здатного повести за собою мільйони. Таким чином, тогочасні вітчизняні мислителі, що дотримувались егалітаристських поглядів, визнавали національну еліту разом з народними масами повноцінними суб'єктами історичного процесу.

Згодом, вже у XX столітті, політико-філософська думка України була спрямована не лише на подальше обґрунтування й теоретичне осмислення національної ідеї, але й на шляхи її реалізації. «У перші роки нового століття набувала чіткого вияву ідея самостійної України (М. Міхновський, Д. Донцов, В. Липинський). Вона живила українську суспільно-політичну думку впродовж наступних десятиліть боротьби українського народу за національне визволення. Та за її національною спрямованістю проглядалася людина. Цей антропонаціоцентризм знайшов свій вияв у концепціях «української загубленої людини» М. Шлемкевича, національної еліти В. Липинського та Д. Донцова, людини як духовної індивідуальності Ю. Вассіяна, персоналізмі

О. Кульчицького та ін.» [273, с. 14]. Так, наприклад, «... дослідження ролі й значення особистості в суспільному й державному житті набувають цілісного викладу в праці *Д. Донцова (1883 – 1973) «Дух нашої давнини» (1944)*, у якій доведено, що для розбудови української держави слід сформувати провідну верству. Діяльність шляхетних людей має благодатний вплив на всі сфери життя й призводить до появи мудрих державних діячів. Мудрість державного діяча має поєднуватися з мужністю і твердістю до себе й у проведенні державної політики» [48, с. 401].

Цікавими для дослідників вітчизняної політико-філософської думки є погляди на особистість відомого українського публіциста, громадського та політичного діяча *Ю. Вассіяна (1894 – 1953)*. У своїй роботі «Одиниця й суспільність», що була надрукована в Торонто 1957 році автор обґрунтовано доводить органічний взаємозв'язок між особистістю й суспільством. «Одиниця вращена в суспільність як у свій природний ґрунт і, навпаки, суспільність зроджує з себе одиницю як вислів своїх життєвих сил. Взаємини між ними мають характер внутрішнього споріднення...». Уточнюючи свою думку, він зазначає, що особистість є підметом суспільності. «Справді, суспільство ефективно функціонує лише за умов, коли пріоритет належатиме особистостям. Філософ розуміє негативний вплив посередньої людини на соціально-політичну сферу: суспільство й держава деградують, коли пріоритет належить посередностям. Узагальнюючи роздуми щодо ролі особистості в суспільстві, філософ зазначає, що особистість є сутністю світу і його абсолютною вартістю» [299, с. 64].

На думку відомого вітчизняного дослідника В. Сабадухи: «Філософія українського персоналізму набуває узагальнення в творчості *О. Кульчицького (1895 – 1980)*. Його концепція є антитезою марксистсько-ленінському розумінню людини, яка постає продуктом суспільних відносин своєї доби. Внутрішня людина, на думку О. Кульчицького, є запереченням марксистсько-

ленінської людини. Внутрішня людина – це людина, яка займається спорідненою працею, що, на думку філософа, становить передумову «моральної справжності людини». Досліджуючи проблеми людського буття від Аврелія Августина до сучасних філософів та психологів, О. Кульчицький стверджує, що філософська антропологія має орієнтувати людину на ідеал, під яким розуміє людину, що максимально розвинула свої позитивні риси й водночас зменшила до мінімуму свої негативи. Осмислення проблеми особистості філософ здійснює в контексті творчості Г. Сковороди й вважає, що особистість – це духовний підмет суспільного буття. Внутрішня людина (особистість), за Г. Сковородою та О. Кульчицьким, має пізнавати світ не за допомогою понять, а на основі символів, алегорій, метафор, зачерпнутих із Біблії та міфології. Цікавими й конструктивними є роздуми О. Кульчицького щодо взаємин особистості й народних мас, що здійснено на основі аналізу життя й творчості *М. Шашкевича (1811 – 1843)*. Філософ проаналізував діалектику спонукань провідника й народних мас і довів, що маси об'єктивно потребують провідників. У процесі соціально-політичної діяльності провідника й народних мас відбувається їх «взаємопроникання». Почуття, спонукання, погляди провідника засвоюються народними масами. Цей процес британський філософ й історик *А. Дж. Тойнбі (1889 – 1975)* назвав мімезисом. Рухаючись за провідниками, маси піднімаються на вищий рівень розуміння дійсності, відбувається їхнє моральне й політичне виховання» [299, с. 65].

Поява нових тенденцій в українській філософії припадає на другу половину ХХ століття. В цей час особлива увага приділялась дослідженням, які презентували антропологічний поворот у розвитку філософії. Так, відомий український філософ *В. Шинкарук (1928 – 2001)*, разом із своїм колегою *П. Копніним (1922 – 1971)*, в середині 60-х років започаткували новий творчий напрямок вітчизняної філософії, що згодом сформувався у так звану «Київську філософську (філософсько-антропологічну) школу». Сутність нової філософії

полягала в тому, що на зміну класичним та догматичним положенням матеріалістичної діалектики та інших фундаментальних проблем буття, з'явилася нова проблематика, яка безпосередньо торкалася власне природи людини, її сутності. Сучасна українська філософія є невід'ємною складовою загалом усього філософського процесу кінця XX – початку XXI століття якраз в контексті звернення до фундаментальних проблем філософії, до їх трактування через призму людського «Я», людської екзистенції [385].

Висновки до першого розділу

Узагальнюючи теоретико-методологічні проблеми дослідження феномену «особистості» зазначимо, що переважна більшість дослідників солідарна в тому, що адекватне розуміння цього явища можливе лише за умов вивчення людини як цілісності. На нашу думку, за своїм місцем в ієрархії рівнів методології науки системний підхід виступає як об'єднавчий елемент між філософською методологією та методологією конкретних наук. Завдяки загальнонауковому системному аналізу вдається виокремлювати з конкретних наук спільні закономірності розвитку будь-яких систем, створювати канали зв'язку між різними науками, що вивчають природу людини. Системна методологія створює можливість виокремити в дослідженні проблемні питання, зокрема про необхідність виникнення феномену особистості, про місце та роль особистості в процесі розвитку суспільства. Загальновідомо, що людина як «елемент» включена до багатьох різноманітних систем: біологічних, фізичних, соціально-політичних тощо. Цей аспект системного дослідження особистості розкривається в системно-структурному ракурсі, тоді як системно-історичний план дослідження особистості відкриває нові грані бачення людини в межах різноманітних історичних процесів та явищ. Більше того, він показує, що різні «елементи» соціальних систем, розвиваючись у конкретно-історичних умовах, у

тому числі й «особистість», змінюють деякі константні задані системою функціональні якості, наприклад соціальні ролі, значно розширюють межі систем, до яких вони входять. Загалом спостерігаємо зростання потреби в інтеграції різноманітних дослідницьких напрямків для системного осмислення місця та ролі особистості в історико-політичному процесі.

Питання природи та сутності особистості, її взаємин з державою та суспільством інтенсивно обговорюються як у вітчизняній, так і в зарубіжній науковій літературі. Усе більш помітне місце в цих дослідженнях займають роботи системного та комплексного характеру. Утім, аналіз джерел показує, що низка важливих моментів у вивченні особистості до сьогодні не має глибокого висвітлення: досі не розроблено концепцію цілісної особистості на основі узагальнення досягнень сучасних наук; недостатньо розкрито проблему суперечливого взаємозв'язку особистості з соціумом; наявний категоріальний апарат не повною мірою відповідає цілям і завданням сучасного соціогуманітарного пізнання. Названі нами підходи до розуміння особистості та методологічні проблеми, що виникають у процесі дослідження цього феномену не є вичерпними. Однак, основні філософські, психологічні, соціальні, політологічні характеристики особистості мають принципове значення для створення цілісного підходу до поняття особистості. Таким чином об'єктивне вивчення особистості може бути продуктивним лише в процесі наукової міждисциплінарної дискусії.

Підсумовуючи особливості становлення та розвитку вітчизняної антропологічної традиції можемо зробити наступні висновки: по-перше, політико-філософська думка Київської Русі, що дійшла до нашого часу у розрізнених джерелах, має чітку антропологічну направленість; по-друге, в багатьох працях того часу людина розуміється й інтерпретується як цілісна особистість, що, надалі, мало неабиякий вплив на розвиток антропологічного напрямку вітчизняної політико-філософської думки і по-третє, сучасні

українські гуманітарії, як і їхні колеги й наставники в минулому, продовжують розвивати ідеї антропоцентризму, персоналізму та елітизму. Водночас, звертає на себе увагу та обставина, що навіть на двадцять восьмому році незалежності українському державотворчому процесу все ще бракує окремих соціальних верств, які мали б виконувати важливі суспільно-політичні функції. Йдеться про політичну й інтелектуальну еліту взагалі та окремих яскравих, талановитих, компетентних особистостей у ній зокрема. Ця обставина створює для українських науковців неабияку перешкоду, адже досліджувати абстрактні речі неможливо. Можливо лише підганяти існуючі реалії під бажаний ідеал, але такий процес немає жодного відношення до науки. Певна річ, обмежитись констатацією факту й відмовитись (на якийсь час) від вивчення зазначеної проблеми найлегший шлях, проте незаперечним є факт того, що запит на особистість у вітчизняній політиці залишається вкрай високим і саме ця обставина потребує подальшого дослідження та творчого обміну думками між українськими вченими на сторінках окремих публікацій. Крім того потребує подальшого вивчення специфіка загальної трансформації українського суспільства. До того ж слід зважати на залежність політичної та економічної структур суспільства від стану його морально-культурних цінностей, ціннісно-нормативних орієнтирів, стереотипів поведінки, історичного досвіду тощо.

РОЗДІЛ 2

СУБ'ЄКТНО-ОБ'ЄКТНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ОСОБИСТІСНОГО ВИМІРУ ПОЛІТИКИ

2.1. Особистість і держава у політико-філософських концепціях

Наука починається з постановки проблеми. Стикаючись із важкими для вирішення питаннями, людина замислюється над пошуком відповідей. Взагалі людська історія – це набір «вічних» складних і невичерпних питань, на які кожне наступне покоління шукає власні пояснення [182, с. 62].

Як слушно зауважив свого часу відомий англійський філософ *Г. Спенсер (1820 – 1903)*: «...щоб зрозуміти людство у всій його складності, необхідно спочатку проаналізувати окремі його елементи; для розуміння складного необхідно звернутися до простих складових частин. Неважко зрозуміти, що кожен прояв у зібранні людей бере свій початок з відомого роду властивостей окремої людини <...>. До нескінченності складна організація людських відносин зросла під впливом відомих прагнень, що існують у кожному з нас» [318, с. 17]. На продовження нашої теми розглянемо і ми одне з «вічних» питань, яке стосується, як заявлено в назві розділу – особистості й держави, зокрема співвідношення умов та форм їхнього існування, виживання, взаємодії, протистояння тощо. До речі, відповіді на ці питання існують і представлені вони в науковій літературі різноманітними поглядами, концепціями й теоріями, що були висунуті в різні історичні часи відомими вченими та мислителями, проте варто нагадати читачам слова геніального Гете: «...час постійно рухається вперед, кожні п'ятдесят років людські справи зазнають змін, і те, що було чи не найдосконалішим в тисяча вісімсотому році, в тисяча вісімсот п'ятдесятому може виявитися зовсім непридатним» [109, с. 461]. Із цим важко не погодитись, адже «...покоління оновлюються, й постійно настають зміни; незважаючи на

прописи традиції, син починає писати по-своєму. Аристотель старанно відмежовувався від Платона, Епікур – від Зенона, і ось спокійне потомство змогло вже подивитися на них неупереджено й отримати користь з кожного» [63, с. 445]. Відтак є всі підстави сподіватися на те, що з роками пошук відповідей на «вічні» питання ніколи не припиниться.

Варто зазначити, що у вітчизняній політичній науці недостатньо уваги приділяється вивченню базового моменту характеристики соціуму – співвідношення держави та особистості. Переважно така взаємодія розглядається в межах правових наук. Увага дослідників в теоретичній юриспруденції зосереджена, передусім, на проблемах взаємозв'язку держави та громадянського суспільства. Поза межами досліджень залишається особистість як самостійний суб'єкт політики. Крім цього, залишаються мало дослідженими проблеми взаємного впливу держави та особистості, держави та громадянського суспільства. Таким чином втрачається можливість осмислення такої взаємодії. Навіть більше, без повноцінного опису та осмислення ефективного управління подіями, які відбуваються в процесі взаємодії, практично неможливе.

У будь-якій політичній системі держава відіграє провідну роль по відношенню до соціально-політичної реальності. Одночасно ця роль передбачає відповідальність за вибір державою напрямків та стратегії розвитку. Проте, якщо подивитися на державу з боку пересічних громадян то поняття відповідальності, обов'язку ба навіть сама держава сприймається людьми як абстракція. Люди схильні покладати відповідальність на державу проте, як можна вимагати відповідальності від абстрактного утворення? Перш за все потрібно вести мову про персональну відповідальність конкретних людей. Таким чином, досліджуючи природу держави не можливо оминати проблему взаємозв'язку держави та особистості. Оптимальне визначення держави має враховувати особистісний чинник, адже у державній волі, яка виражається через право, проявляється, перш за все, воля панівних класів, які, остерігаючись

соціальних вибухів і втрати свого привілейованого становища, змушені рахуватися з інтересами всього суспільства. Таким чином, активна, наполеглива діяльність громадян, яка змушує державну владу діяти в інтересах суспільства, не лише можлива, але й цілком необхідна.

У політико-правовій та філософській думці склалися дві традиції концептуального вирішення проблеми співвідношення особистості й держави. Про це йтиметься далі, а поки що варто зазначити, що проблематику «особистість – держава» не можна розглядати без більш-менш усталеного розуміння природи й сутності досліджуваних понять. Отже держава, напевно, найскладніший та найсуперечливіший витвір людської цивілізації. Її попередниками були різноманітні додержавні форми соціальної самоорганізації людей. Зазначимо, що термін «держави» використовується в науковій думці відносно недавно. Завдяки працям відомого італійського мислителя Н. Макіавеллі термін «держави» поширився майже на всі європейські мови. До епохи Відродження для позначення держави користувалися іншими, більш-конкретними термінами: королівство, князівство, герцогство, республіка та ін. З відомої нам історії народів, що коли-небудь проживали на нашій планеті, ми можемо побачити вражаючі картини виникнення та формування державних утворень. У витонченій й жорстокій боротьбі за владу та домінування народжувались великі імперії, підносились до вершин слави цілі народи та їхні вожді. Водночас безслідно зникали з історичної арени народи й цивілізації, що не змогли протистояти диктату сили та пристосуватися до нових умов існування. Яка ж природа цього феномену та завдяки чому виникли держави? Знайти відповіді на ці питання намагаються вже не одне століття і сьогодні впевнено можемо вести мову лише про те, що серед вчених і дослідників держави є одна спільна думка суть якої полягає у наступному твердженні: єдиної, основної чи універсальної причини виникнення держави не було і не могло бути. Крім цього, ні в кого немає сумніву, що держава не виникає відразу

й одночасно. З плином часу від суспільства відокремилися інститути політичного керівництва, яким передавалися функції, які здійснювалися раніше всім родом чи плем'ям. Так, наприклад, однією з найбільш важливих причин, що пояснюють причини ускладнення системи соціально-політичного управління, є активний розвиток різноманітних видів господарської діяльності людини. Це, у свою чергу, сприяло розвитку кооперації й організації спільної діяльності.

Теоретичні погляди на державу підтверджують факт того, що загальні уявлення про цей феномен не можуть пояснити всю його специфіку, проте в переважній більшості випадків різноманітні теоретичні трактування прямо або опосередковано пов'язані з різними формами влади. Безумовно різноманітні теорії (психологічна, суспільного договору, класова та ін.) зробили вагомий внесок у вивчення держави і кожна з них окремо дає своє власне визначення, проте всі разом вони ще раз підтверджують, що причин для виникнення держави у кожного окремо взятого народу було чимало й всі вони різні. Тому, на питання, що таке держава ми відповімо наступним чином (за Гегелем): держава – геніальний витвір людського розуму, завдяки якому людство рухається шляхом прогресу. Що стосується політичної характеристики цього інституту, нам імponує думка М. Вебера, який стверджував, що держава це організація, що володіє монопольним та легітимним правом використання фізичного насилля на певній території. До цього можна лише додати, що суб'єктивізм у поясненні тих чи інших феноменів притаманний майже всім соціально-гуманітарним наукам й політологія в даному випадку не є виключенням. Кожний дослідник намагається по-новому поглянути на ті чи інші наукові проблеми і це, на наше переконання, є досить позитивним явищем для науки в цілому.

З перших днів свого народження і до останній днів свого життя людина міцно пов'язана з інститутом держави. Цей зв'язок взаємний та суперечливий.

Покладаючи свою безпеку та захист прав на державу людина натомість отримує зворотні вимоги – дотримуватися встановлених норм та правил. Прагнення людської особистості до свободи породило давній і сповнений трагізму конфлікт суть якого полягає в пошуках справедливого балансу між накладеними державою обмеженнями та людськими прагненнями. Зазначимо, що це протистояння триває і донині.

Тепер, перейдемо до вивчення іншого феномену – особистості. Як уже зазначалося в першому розділі, в науковій літературі переважають такі підходи до розуміння особистості: релігійно-міфологічний, філософсько-науковий і практико-педагогічний [121; 223]. Основою релігійно-міфологічного підходу є процес формування віри в надприродну силу міфічної чи реальної особистості. Філософсько-науковий підхід орієнтується на вивчення людини як продукту соціально-історичного розвитку. У ньому можна виокремити два рівні: загальноісторичний (соціально-філософський) та конкретно-науковий. У свою чергу, загальноісторичний рівень зорієнтований на аналіз реальної особистості й формування в суспільстві образу особистості за допомогою різних ідеологій. Натомість конкретно-науковий рівень дослідження особистості містить у собі соціально-методологічний і соціально-культурний аспекти. У соціально-методологічному аспекті можна визначити абстрактно-історичні концепції (історія – це «біографія великих людей» (за Карлейлем)); соціально-історичні концепції (історія – це поєднання діяльності народних мас і особистостей); соціально-рольові концепції (місце людини в певній соціальній групі, її мобільність у соціальних структурах); соціально-психологічні концепції (психологічний, педагогічний, медичний аналіз становлення особистості тощо). Нарешті, практико-педагогічний підхід у розумінні особистості зорієнтований на системне використання даних усіх наук про людину і розглядає особистість в якості суб'єкта та предмета виховання у педагогічному процесі [181, с. 373]. Разом з тим необхідно зауважити, що «...з виникненням держави та владної

сфери відносин соціальна категорія «особа» набуває політичного змісту і перетворюється у категорію «громадянин».

Зв'язок між громадянином та державою визначається в процесі характеристики та аналізу певних ознак держави, а саме: державна влада є офіційним представником суспільства, тому, апріорі, взаємовідносини громадянин – держава матимуть державно-політичний характер. Розглядаючи ті чи інші характерні ознаки інституту держави бачимо тісний зв'язок між громадянином та державою таким чином ці відносини набувають державно-політичного характеру. Наприклад: держава, використовуючи спеціальні засоби (правові норми), забезпечує на своїй території певний рівень упорядкування суспільства або, за допомогою того ж права, узгоджує, гармонізує та збалансовує інтереси різних суб'єктів водночас виступаючи гарантом захисту прав та свобод. Таким чином, право є вкрай важливим чинником, базовим елементом у стосунках особистості й держави. Усі без винятку сильні держави (мається на увазі демократично розвинені) створюють, передусім, раціональну та гармонійну систему правових норм, що в результаті призводить до формування активного громадянського суспільства заснованого на самоврядуванні громадян.

«Складні зв'язки між державою та індивідами, а також між індивідами в державно-організованому суспільстві фіксуються й закріплюються державою в юридичній формі – у формі прав, свобод та обов'язків. У своїй єдності саме вони становлять правовий статус індивіда, який, у свою чергу, відображає особливості та специфіку соціальної структури суспільства, рівень демократії та стан законності. Правовий статус як юридична категорія не лише визначає стандарти можливої і необхідної поведінки, що забезпечують нормальну життєдіяльність соціального середовища, а й характеризують реальну взаємодію держави та особи» [31, с. 69].

Історія людства як цілісності й історія окремих держав та народів завжди була, є і буде в центрі уваги політико-філософського осмислення. Безумовно звертається наукова думка й до проблематики взаємозв'язку та взаємозалежності особистості й держави. У працях багатьох античних мислителів простежувалося визнання безумовного пріоритету інтересів і волі суспільства над волею та інтересами особистості. Причому категорії суспільства й держави, як правило, ототожнювалися. Індивід не мислився поза соціумом і міг користуватися соціальними можливостями винятково як повноправний член держави [246]. Такий погляд сформував у науковій думці свій окремий напрямок досліджень суть якого зводиться до такого постулату: людина створена для держави, людина й держава – органічно неподільний організм. Прихильники іншого напрямку обґрунтовують незалежність фундаментальних прав та свобод людини (право на життя, на свободу, володіння власністю, вільно висловлювати власну думку) від держави, їх вроджений і невідчужуваний характер. Особистість, у такому разі, розглядається як єдине джерело влади, а сфера компетенції держави обмежується такими завданнями: оборона від зовнішньої загрози, охорона громадського порядку в середині держави, гарантування дотримання прав і свобод громадян, недоторканність приватної власності й т. ін.

Аналізуючи природу держави в сучасному розумінні можемо говорити про державу як про механізм, який користується «силою» всього суспільства. Яким чином держава акумулює силу – через колективний договір, загальну довіру чи поклоніння, – немає значення, оскільки виникаючий механізм завжди стає безособовим, точніше, над особовим. Очевидно, що в наш час статус та роль держави в очах особистості зазнає серйозних змін. Інститут держави видозмінюється, трансформується, шукає нових форм та нового змісту. Образ держави, як суверена й носія публічної влади, все частіше «коригується» в напрямку «держави – менеджера» або «держави – сервісного центру». Не менш

популярними є концепції побудови «сильної держави», причому поняття «сили» трактується й розуміється в наукових колах по-різному. На цьому тлі відбувається загальне, суб'єктивне знецінення державної потуги, яка попри свої надзвичайні технічні та організаційні можливості не може цілком убезпечити пересічного громадянина від таких явищ, як тероризм, злочинність чи зловживання владою. Тому рефлексія й пошук можливостей побудови нових взаємин між особистістю й державою набуває в наш час особливої актуальності. В цьому руслі цікавими є дослідження, що прогнозують майбутнє держави як політичного інституту. В переважній більшості дискусії зводяться до двох точок зору. З одного боку прибічники технічного прогресу та інтеграційних процесів бачать майбутнє людство об'єднаним в одній глобальній державі, з іншого боку – апологети концепції відмирання держави вважають, що сучасні державні інститути зазнають суттєвих трансформацій і згодом перестануть виконувати традиційні політичні функції. Натомість постане неполітичне громадське самоврядування яке буде базуватися на традиціях, культурі, моралі, авторитеті і т. ін. Безумовно, ми поділяємо думку про те, що становлення громадянського суспільства сприяє розвитку управлінського самоврядування але, не варто забувати, що лише сильні державні інститути є одним із гарантів дотримання прав і свобод у вільному громадянському суспільстві. Поки що «цивілізувати» стосунки між людьми здатна лише держава. Єдине, що об'єднує погляди обох сторін є розуміння того, що жодна з існуючих держав не може в наш час розвиватися й модернізуватися в ізоляції від інших держав. Розширюючи межі пізнання ми чіткіше розуміємо спільні для всього людства сьогоденні проблеми, загрози та виклики. Очевидно, що людству доведеться об'єднувати зусилля для їх вирішення. Якими будуть ці об'єднання і яких форм вони набуватимуть покаже час, а поки що повернімося до теми нашого розділу й залишимо майбутнє інституту держави для творчої дискусії на сторінках інших публікацій.

В історичній ретроспективі відношення «особистість – держава» завжди перебувало в процесі своєї зміни й розвитку в напрямку утвердження або особистісної, або державної домінанти, що вирішальною мірою визначало зміст економічної, соціально-політичної та ідеологічної конфігурації суспільного життя. Водночас, як стверджує знаний філософ історії *А. Дж. Тойнбі (1889 – 1975)*: «Історичний досвід та історичний час не надані людству як щось зовнішнє, що існує відірвано від його внутрішнього життя, окремо від особистості. Відомі в історії об'єктивні процеси, значною мірою опосередковані людською особистістю, оскільки проходять через її внутрішній світ, досвід та внутрішні конфлікти. У цьому сенсі і сама історія, і держава персоналістичні. Історія в повній мірі не підвладна людському свавіллю, проте розвиваючись через людину, внутрішньо збагачуючись через людину, має людський образ» [329, с. 79].

Аналізуючи стосунки та взаємозв'язок особистості й держави маємо можливість простежити становлення та розвиток головного рушійного суспільного механізму – «прагнення особистості до свободи, яка згідно з традиційним філософським уявленням, досягається в усвідомленому вдосконаленні суспільного життя, що виходить за межі існуючих життєвих умов» [227; 348]. Ймовірно, що суперечності та розбіжності між «особистою свободою» й «суспільним благом» будуть існувати завжди, проте, якщо припустити, що таке розв'язання коли-небудь можливе, слід зазначити, що вони (суперечності) історично вирішуються лише завдяки розумінню тієї істини, що не може бути свободи без суспільного блага.

Добре відомо, що питаннями співвідношення «особистості» й «держави» переймалися ще античні мислителі. Багато творів було присвячено вивченню різноманітних, різнопланових аспектів цього питання. У Стародавній Греції та Римі сформувалася й отримала юридичне закріплення думка про те, що поза державою самотійне існування особистості неможливе. Ба більше, навіть

звичайне небажання повноправного громадянина брати участь у житті поліса сприймалося як виклик усталеним нормам і різко засуджувалося. У чому ж полягає природа людського суспільства і держави? На думку давньогрецького філософа Платона: «Суспільство виникло внаслідок домовленості, соціального договору. Причому внаслідок природної домовленості, тобто такої, що ґрунтується на людській природі, а точніше кажучи на суспільній природі людини. Суспільна природа людини коріниться у недосконалості людського індивіда. Заперечуючи Сократові, Платон вчить, що людський індивід не може бути самодостатнім через обмеженість, притаманну людській натурі. <...> Таким чином, навіть «рідкісні і непересічні натури», що наближаються до довершеності, залежать від суспільства, від держави. Вони здатні досягти досконалості лише через державу і в державі» [281, с. 92]. У знаменитого Платонового учня Аристотеля теж є чимало роздумів щодо держави та місця людини в ній: «...Держава існує з природи й, очевидно, з природи передусє кожній людині; оскільки ж людина, опинившись у відмежованому стані, не є самодостатньою істотою, то вона так співвідноситься з державою, як усяка частка зі своїм цілим. Хто не здатен до об'єднання або, вважаючи себе істотою самодостатньою, не відчуває потреби ні в чому, не вважає себе частиною держави, – той або тварина, або божество. Завдяки своїй природі люди прагнуть до державного об'єднання» [94, с. 221], або послухаємо частину діалогу, в якому про державу говорить Цицерон вустами Публія Сципіона Африканського Молодшого: «... держава є власністю народу, а народ не будь-яке зібрання людей, що якимось чином згромадилися, а зібрання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права та спільністю інтересів. Першою причиною для такого зібрання людей є не стільки їхня слабкість, скільки вроджена, так би мовити, потреба жити разом» [361, с. 48]. Таким чином, в античному світі починають складатися чіткі уявлення про зміст і сенс таких категорій, як «особистість», «суспільство», «держава». Вчені дотримуються різних думок

щодо місця й ролі цих інститутів, водночас, нехай на інтуїтивному рівні, але вони розуміли, що подальший розвиток людства буде пов'язаний із постійним пошуком оптимального співвідношення цих категорій. Актуальним цей пошук залишається і в наш час.

У період Середньовіччя античні уявлення про особистість, державу та суспільство зазнають суттєвого переосмислення. І хоча праці класиків античної думки значною мірою вплинули на філософську та соціально-політичну думку Середньовіччя, проте, з поширенням і еволюцією християнства співвідношення приватної та публічної сфери життєдіяльності змінилося. В цей час зростає потреба в суб'єктивній волі, починається процес усвідомлення кожної окремої людини як унікальної, неповторної особистості. Суб'єктність стає головною атрибутивною характеристикою особистості, адже особистість формується та розвивається в результаті взаємодії людини, насамперед із навколишнім середовищем шляхом включення її в різноманітні види спільної діяльності, через набуття та засвоєння соціального досвіду тощо. Завдяки такій взаємодії людина розкривається й формується як особистість.

Будь-яка людина протягом життя прагне максимально себе реалізувати й відчуває себе щасливою лише тоді, коли її життя та діяльність пов'язані з максимальним напруженням усіх сил, використанням інтелектуального потенціалу, розумових здібностей, талантів тощо. Цілком справедливе твердження, що широке розуміння та осмислення категорії «особистість» можливе лише через осмисленням таких категорій, як «людина», «індивід», «суб'єкт», «суб'єктність».

Нове розуміння взаємин особистості й держави заклав відомий церковний теоретик А. Августин. Держава як «спільна справа народу», на думку А. Августина, має існувати передусім як морально-культурне співтовариство людей, а не лише як юридично організована військово-політична машина. Духовна спорідненість є первинною в християнському «граді небесному» щодо

різноманітних вторинних форм політичної спільності людей у так званому «граді земному». Значний вплив на середньовічну політичну думку, в тому числі і на тогочасні погляди на особистість та державу, мали праці ще одного, не менш відомого богослова Ф. Аквінського. Зіставляючи між собою зазначені категорії, тобто особистість і державу, філософ віддавав перевагу останній. Подібне сприйняття пояснюється тим фактом, що середньовічна особистість розглядалася як специфічний (побудований на «васально-договірних» відносинах) «корпоративний» організм. Суспільство становило «багатошарову піраміду», а правовий статус індивіда залежав, насамперед, від того, до якої соціальної групи чи верстви він належав. Надалі проблема співвідношення особистості, суспільства й держави не перестає викликати інтерес у мислителів пізніших епох [278].

Розвиток нових соціально-економічних відносин, кардинальні зміни в духовному й політичному житті в Західній Європі під кінець XIV століття призвели до трансформації соціально-політичної системи всього західного суспільства, що стало початком нової історичної епохи, яка отримала назву Відродження або Ренесанс. Якщо середньовічна культура практично ігнорувала конкретні проблеми життя простих людей, то парадигма особистісного розвитку людини стає домінантною в Нові часи. Через переосмислення великої спадщини античних класиків, наукове пізнання світу, через поезію й літературу, образотворче мистецтво й архітектуру народжуються нові принципи духовного розвитку людства. Це, в свою чергу, призвело до появи суспільно-філософської течії – гуманізму, яка розглядає людину та її творчу діяльність як найвищу цінність. Цінність гуманізму – в цінності людини у світі, в межах якого людина є найпрекраснішою й найдосконалішою істотою. Тепер для людини формується й проголошується новий ідеал – універсальність та різносторонність. Поворот Відродження до особистості був також помітний у сфері філософських поглядів на суспільство й політику. Замість одностороннього релігійного підходу

з'явилися концепції, які розглядають життя людини в її природному прояві – соціальному, економічному, політичному тощо. Центром соціально-філософських поглядів стала держава, в якій прогресивні сили суспільства розглядалися як головне знаряддя проти засилля й диктату церковної влади. Людина, яку прославляє Відродження, постає перед обличчям історичного й фізичного світу з нестримним бажанням пізнати навколишній світ, а пізнавши, навчитися ним керувати. Ці проблеми, хоча й по-різному, підіймаються в різноманітних концепціях тогочасних мислителів та філософів, імена яких вписані золотими літерами в плеяду видатних особистостей людства. Серед них: Г. Галілей, М. Коперник, Дж. Бруно, Ж. Боден, Т. Мор, Е. Роттердамський, Т. Кампанелла, Н. Макіавеллі та багато інших. Представники гуманістичного спрямування в науці наголошували на необхідності служіння загальному благу та державі. Так, наприклад, один із найвідоміших мислителів італійського Відродження Н. Макіавеллі, представляючи громадянське суспільство у вигляді сукупності протистоянь різноманітних за своєю природою інтересів, вважав, що держава «...вищий вияв людського духу, а служіння державі – це сенс, головна ціль усього життя й запорука людського щастя» [273, с. 321]. Головний девіз тепер: держава для людини.

Філософія Відродження займає чільне місце в історії політико-філософської думки. Без жодних перебільшень у цей час народжується новий тип світогляду людини. Індивідуалізм, раціоналізм, натуралізм – основні його риси. Так, наприклад, індивідуалізм у боротьбі за політичну свободу особистості дав поштовх для розмежування різноманітних сфер життєдіяльності людей та обмеження впливу на них держави. Відродження реабілітувало людину у всій її тілесності, інтелектуальній та вольовій самостійності. Зросла цінність окремої людини, сформувалося поняття унікальності індивідуума й особистості як такої. Таким чином, Ренесанс став своєрідним переходом від філософії Середньовіччя до філософії Нового часу в якій «індивід

проголошувався вихідним пунктом, центром права й держави, він самоціль, а не держава й теократія... Кульмінаційним пунктом розвитку індивідуалістичного напрямку, що базувався на ідеї природного права є епоха великої французької революції, одним з принципів якої була ця ідея, разом з посиланнями на людську природу та розум» [341, с. 23].

Починаючи з епохи Нового часу до проблеми взаємовідносин особистості й держави, додається проблема громадянського суспільства, яке у різних філософів трактувалося та розумілося по-різному. Спільним було лише розуміння того, що громадянське суспільство, передусім, це сфера діяльності та реалізації інтересів особистостей. Так, наприклад, у творах відомого англійського мислителя *Дж. Лока (1632 – 1704)* проблеми взаємозв'язку особистості та держави, проблеми людських прав та свобод, інтересів держави та суспільства тощо, займають значну частину творчого доробку цього мислителя. Особливу увагу у його вченнях займають питання дослідження політико-правового виміру особистості [221].

Важливу роль у вирішенні питання про співвідношення розглянутих вище категорій зіграло гегельянське сприйняття сутності та специфіки змісту громадянського суспільства й держави. Г. В. Ф. Гегель осмислюючи зазначену проблематику значно розширює ідейні погляди на свободу взагалі та на свободу приватної особи зокрема. У своїх творах німецький філософ зазначає, що існує розмежування між приватною (особистою сферою) й політичною сферами життя людини. Неодноразово вчений робив спроби запропонувати шляхи й способи які б дозволили подолати таке розмежування через «поєднання розумного й морального цілого». Таким симбіозом, на думку Г. В. Ф. Гегеля, може бути лише держава. Більше того, в гегелівській філософії права, навіть громадянське суспільство розглядалося як елемент поняття, що може розвиватися виключно в ідеї держави. Він пише: «Якщо змішати державу з громадянським суспільством та мислити так, що її призначення лише в

забезпеченні та захисті власності й особистої свободи, то інтереси окремих людей опиняться останньою метою, для якої вони об'єдналися, а з цього виходить також, що в залежності від свого бажання можна бути чи не бути членом держави. Проте, насправді, відношення держави до індивіда зовсім інше; оскільки вона (держава) є об'єктивний дух, сам індивід володіє об'єктивністю, істиною та моральністю лише тоді, коли він є членом держави» [59, с. 314].

Інший німецький вчений, автор терміна «соціальна держава» *Л. фон Штейн (1815 – 1890)*, вивчає інститут держави з позиції «форми людського існування» та наділяє її власною волею, власними цілями й інтересами, вказуючи при цьому, що цілі окремої особистості, як і цілі суспільства можуть відрізнятися від цілей держави. Так, держава зацікавлена в тому, щоб її громадяни прагнули свобод, особистісного розвитку тоді як суспільство намагається обмежити людську свободу підпорядковуючи людей один одному на основі володіння приватною власністю. В результаті чого отримуємо поділ суспільства на класи. За великим рахунком саме суспільство поділяє людей на ті чи інші групи, верстви, класи, а не держава, адже для держави всі індивіди рівні. При цьому суспільство й держава мають єдину основу – особистість, і саме через особистість суспільство й держава «...пов'язані між собою досить тісно, їхнє ставлення одне до одного, хоча й наповнене багатьма суперечностями, об'єднується вищим елементом» [377].

Вивчаючи праці англійських, французьких, німецьких мислителів того часу, ми приходимо до висновку, що системоутворюючі принципи їхніх вчень були дуже схожими, звичайно, з урахуванням особливостей історичного й соціально-економічного розвитку тих країн, у яких вони жили й творили. Ключовими поняттями тут також були такі взаємопов'язані категорії, як «особистість», «громадянин», «суспільство», «держава», «свобода». У державі особистість отримує умови для вільного розвитку. Громадянин може

реалізувати себе в політичному відношенні як вільна особистість, а його взаємини з іншими індивідами нічим не обмежуються лише в умовах державної спільності. Згодом ліберали XIX століття породили ідею «мінімальної держави», яка в текстах англосаксонських філософів XX століття була трансформована в концепцію «нічного сторожа», функція якого охороняти права й свободи людини та громадянина. До речі, і в наш час ця концепція, правда дещо видозмінена, не втрачає своєї популярності, а такі звичні для громадян демократичних країн суспільно-політичні цінності, як свобода, законність, політична стабільність, самоврядування, плюралізм тощо, сприймаються сьогодні як щось природне й очевидне.

Ідеї прогресу в Новий час зумовили істотні зрушення і в питаннях взаємин між державою й особистістю. У цей час на передньому плані постають свободи особистості: особистих відносин, свобода договірних та комерційних взаємин на основі автономії індивідів тощо. Значною мірою саме ця нова наукова парадигма сприяла просуванню спочатку ідеї громадянського суспільства, а вже потім правової держави, які формувалися на фундаменті вільного економічного розвитку. Зазначимо, що сильна демократична держава немислима без активного громадянського суспільства. Громадянське суспільство – це, передусім, сфера діяльності вільної, автономної особистості, захищена законами від прямого й необґрунтованого втручання з боку різноманітних органів державної влади, від тиску та свавілля. Безумовно, в основі відносин між особистістю й державою лежить сукупність особистих, групових та загальних інтересів. На перший погляд, очевидно, що особисті інтереси реалізуються безпосередньо індивідом, групові – громадськими об'єднаннями та організаціями, загальні – через політичні й державні структури. Проте, нерідко трапляється так, коли окремі індивіди можуть виступати представниками загальних інтересів, а політичні та державні інститути захищати інтереси приватні. Показовими у цьому відношенні є стосунки українських олігархів з

державними інститутами. Прикриваючись державними інтересами ці люди розглядають державу виключно як сферу власного бізнесу, перерозподіляючи національні багатства та ресурси на свою користь.

Питання взаємодії особистості та держави протягом всієї історії людства незмінно привертали увагу авторів всіх коли-небудь існуючих соціально-політичних доктрин. Так, наприклад, лібералізм пов'язує взаємовідносини трьох компонентів «особистість – власність – держава» в структурно-функціональну систему. Ця система, у свою чергу, розвивається й досягає зрілості на різних етапах її формування. Ліберальна свідомість систему взаємин особистість – держава розглядає з точки зору пріоритету особистості, її прав та свобод. Лібералізм, в його загальному розумінні, передбачає незалежність, свободу особистісних засад від «інших», і перш за все від держави, від «публічності» тобто від усього того, що сприймається суб'єктом як вторгнення у сферу особистих інтересів. Ліберали наголошують та прославляють плюралізм бажань, вірувань і розумінь добра, властивих різним індивідам, і припускають, що «там, де правила поведінки визначаються не особливостями характеру особистості, а традиціями чи звичаями інших людей, завжди відчувається брак однієї з суттєвих складових людського щастя й головної складової індивідуального та суспільного прогресу», яким якраз і є незалежний індивідуальний розвиток [215].

На противагу лібералізму тоталітаризм, як модель взаємин влади й особистості, виходить з положення переважання цілого над частиною, а також повного підпорядкування людини владі, державі. З позицій тоталітаризму людина практично не має права й потреби у свободі свого вибору, таким чином вона фактично беззахисна перед владою. Історична практика минулого сторіччя яскраво довела й підтвердила, до яких страхітливих результатів у знуванні над людиною доводить тоталітаристська ідеологія й практика її реалізації [215, с. 156]. Націоналісти ж наголошують, що суспільного аспекту особистої

ідентичності уникнути неможливо, і припускають, що індивіди можуть себе повною мірою зреалізувати, тільки ідентифікуючи себе з нацією, повністю підпорядковуючи себе їй, дотримуючись усталених звичаїв та без роздумів віддаючи шану її величі [73, с. 371].

Для консервативних течій характерним є позиція, згідно якої ніхто не може існувати «лише в собі й для себе». Неможливо бути «самодостатнім» і ні від кого не залежати, будь-хто живе свідомо чи несвідомо, за допомогою інших і в той же час для інших. Будь-яка влада, яка виходить від окремої особи, групи осіб або більшості народу, повинна отримати санкцію політико-державної влади. Держава виступає насамперед як уособлення захисту особистості («я») і спільності («ми»), цінностей культурної традиції, звичаїв, порядку, морального закону, релігії, національної єдності тощо [190].

Підсумовуючи, зазначимо, що багатогранність, багатовимірність держави – факт, доступний неупередженому спостереженню. З цієї причини питанням взаємозв'язку особистості й держави приділяється пильна увага в різних галузях знань. І сьогодні відбувається їх активне обговорення як у вітчизняній, так і в зарубіжній науковій літературі. З'явилися спеціальні роботи соціальних філософів, педагогів, правознавців, політологів, представників інших наук. Проте у світовій науковій думці немає єдності в розумінні того, яка саме наука може виконувати пріоритетну інтегративну функцію у вивченні зазначених феноменів. Певно, що найкращою методологічною основою для такого вивчення є використання принципу міждисциплінарного синтезу, заснованого на досягненнях соціально-філософської, культурологічної, політико-правової думки. Вважаємо, що складність досліджуваних феноменів не стане перешкодою для подальших наукових розвідок та творчих обмінів думками між науковцями, котрі вивчають різні галузі знань.

Також доцільно зазначити, що різні підходи до системи взаємин «особистість – держава» зумовлені тим, що ця система опосередковується

суспільством, особливо його соціально-економічним життям. І це цілком природно, бо будучи включеними в соціальний процес, дії особистості завжди відбуваються в людському «ансамблі», тому ставлення її до суспільства є водночас усвідомленням власної соціальної значущості, здатності включитися в рух суспільства до загального блага, готовності до розумного самообмеження своєї індивідуальної свободи тощо. Особистість ідентифікує себе через індивідуальне освоєння соціальних цінностей у їх змістовних формах (моральних, релігійних, політичних, правових, культурних). Так, наприклад, одним із найважливіших об'єктів суспільної уваги, свого роду опорною конструкцією світосприйняття для наших громадян є місце й роль держави в соціально-економічному житті. Багато в чому «зависання» чи «загальмованість» на шляху розвитку процесів соціально-економічної та політичної модернізації українського суспільства пов'язано з домінуванням у свідомості українців особливої моделі взаємин особистості й держави, в ролі відправної точки в якій виступає не особистість, а держава. Така переконаність є характерною ознакою минулої ще радянської моделі взаємовідносин особистості й держави коли держава поставала всеосяжним та всеохопним «левіафаном» покликаним контролювати всіх і вся. Людина була лише гвинтиком державної машини який легко можна було замінити. Сталінський постулат про те що незамінних людей не існує подекуди й сьогодні використовується у стосунках пересічних громадян з інститутами держави. І тут серйозно постає проблема цілеспрямованого виховання соціально активної, відповідальної особистості, яка в майбутньому мала б не лише можливість, а й бажання та здатність змінювати нашу країну на краще. Особистості яка б цінувала неповторність та індивідуальність кожної людської істоти. Підсумовуючи зазначимо, що ступінь цивілізованості стосунків між особистістю та державою у великій мірі залежить від рівня політико-правової культури населення, від моральної та громадянської зрілості кожного члена суспільства. Без жодних перебільшень можемо

стверджувати: який народ, тобто яка його культура, традиції, звичаї, моральні цінності тощо – така й держава.

2.2. Роль видатної особистості у виникненні ранніх державних утворень

На думку вчених, враховуючи теперішній стан суспільних наук, лише приблизно можна з'ясувати так звану стартову лінію, з якої почався процес формування ранньої держави. У часовому вимірі це приблизно десять тисяч років тому. Вважається, що такою лінією є «неолітична революція», яка створила такі найважливіші елементи цивілізації як продуктивне (іригаційне) сільське господарство, дала поштовх для розвитку ремесел та писемності, посилила тенденції урбанізації та ін. Багато фахівців вважають, що саме виникнення держави є одним з головних ознак вступу людства в цивілізаційну стадію свого розвитку. В цілому поділяючи цю думку, зазначимо, що «... сучасне державознавство вважає, що перші держави в історії людства з'явилися на території Стародавнього Сходу. Основними ж першопричинами формування державної організації, на нашу думку, були дві: необхідність організації спільних робіт (найпоширенішою з таких робіт було спорудження іригаційних систем) та ведення агресивних і оборонних війн. В результаті держави, які виникали на Стародавньому Сході, здебільшого існували у двох своїх різновидах: східна деспотія та розвинена військова демократія [325, с. 208]. Немає сумніву, що виникнення інституту держави є закономірним процесом соціально-політичної еволюції людства. Проте, дослідження цього феномену ускладнюється тим, що, як і раніше немає єдності серед вчених з питань, яку політію вважати ранньою державою, а яку зрілою, і що таке взагалі держава; так само, як немає спільної думки, яка чисельність населення і який рівень соціокультурної складності відокремлюють додержавні суспільства від

ранньодержавних. Великі розбіжності існують і з приводу критеріїв державності. Сучасний французький політолог, соціолог Домінік Кола робить досить цікавий екскурс в історію походження самого терміна «державна». Він пише: «Слово «державна» (*Etat*) походить від латинського *stare* (залишатися), яке несе в собі ідею стабільності, сталості. З грецької мови термін «державна» перекладається як *Polis* (який називають також містом) або *koinonia politike* (громадянське, або політичне, суспільство); з латинської – слова *Imperium* (імперія, влада), *dominium* (підвладне господареві), *Civitas*, *Urbs* (місто) і особливо, може бути, *res publica* (суспільна справа)» [187, с. 282].

Важливе місце в науковому дискурсі щодо виникнення держави займають питання про роль окремої особистості в цьому процесі. Як видно із попереднього розділу в науковій літературі представлені різноманітні думки щодо взаємодії й взаємозалежності особистості й держави. Цю проблему в різні часи досліджували видатні представники світової науки. Залежно від історико-політичних умов, думки й погляди змінювались, коригувалися та переглядалися. Згадані нами античні мислителі Сократ, Платон, Аристотель, не менш достойні імена пізніших епох, як то Ф. Бекон, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо І. Кант, Т. Карлейль, К. Маркс, Г. Спенсер, К. Ясперс, У. Коннор, С. Роккан, М. Грушевський та багато інших залишили велику спадщину, присвячену розгляду цього питання. Актуальним воно залишається і для сучасних дослідників. Різні аспекти вітчизняного державного будівництва досліджують В. Андрущенко, В. Бабкін, О. Бабкіна, В. Бебик [25], І. Варзар, [41] Є. Головаха [76], Я. Дашкевич [92], Л. Залізняк [117], І. Кресіна [202], С. Кримський [204, 205], М. Михальченко [135], О. Фісун [343], М. Требін [334], С. Наумкіна [244], В. Горбатенко [81], Г. Зеленько [119], М. Головатий [74], Н. Хома [357], О. Картунов [142], В. Цветков [360], Ю. Шемшученко [98; 370] Проте, в цьому, ключовому для нашої роботи розділі ми зосередимо увагу лише на одному, доволі дискусійному аспекті цієї проблеми: спробуємо з'ясувати – чи існує

прямий зв'язок між існуванням видатних особистостей та процесом виникнення раннях держав. Крім того цікаво було б дізнатися, чи існує яка-небудь закономірність у такому взаємозв'язку. В цьому місці потрібні деякі уточнення: по-перше, під терміном «держава» ми розуміємо певну сукупність людей, території, на якій вони проживають, і суверенної у межах даної території влади [273, с. 143]. Це, далеко не повне визначення держави, ми використаємо для означення різноманітних державних утворень, що в різні часи могли називатися по-різному, наприклад: королівствами, республіками, тираніями та ін.; по-друге, – під «видатними особистостями» ми розуміємо самостійних, відносно автономних суб'єктів політики які своїми діями та творіннями вносили суттєві зміни у всі сфери суспільного життя, здійснювали вчинки історичного значення (за Г. В. Ф. Гегелем), прискорювали або уповільнювали перебіг історичних подій тощо. Одразу ж обмовимось, що до когорти «видатних» ми зараховуємо не лише людей високоморальних, розумних, справедливих і т. п., а і тих, кого заведено називати великими тиранами, диктаторами, вождями чи іншими подібними назвами, тобто всіх без винятку історичних постатей з іменами яких (у нашому випадку) пов'язані періоди зародження первісних державних утворень. Отже, робоча гіпотеза в цьому дослідженні базується на такому припущенні: лише ті народи, які народжували великих особистостей, могли створити власні держави. І чим більше було таких людей – тим успішнішим був процес державотворення [184]. Забігаючи дещо наперед зазначимо, до того часу, поки не будуть сформовані стійкі інститути держави, роль особистості в державотворчому процесі вкрай важлива і лише тоді, коли інститути стають сильними, «країна шукає не велику людину <...>, а пристойну, звичайну людину, яка вміє поводитись гідно» [123, с. 240].

Щоб уникнути звинувачень у волюнтаризмі, одразу роз'яснимо власне бачення проблеми. Зрозуміло, що створення чи зникнення якої-небудь держави не зводиться до біблійного постулату: «Хай буде воля моя!», тобто не йдеться

про те, що одна, навіть дуже геніальна людина, може з власної волі створити державу. Мова про те, що в часи великих потрясінь та історичних зрушень у житті суспільства роль конкретної особистості стає вирішальною. Від прийнятого такою особистістю рішення нерідко залежить питання життя чи смерті держави. У будь-якому випадку таку особистість, незалежно від рис характеру та здібностей, апріорі називають знаковою фігурою історичного процесу. Проте, одразу ж виникає питання: звідки такі люди беруться? Відповісти на нього спробуємо наступним чином: «Для людини є характерним прагнення до першості. У досягненні своєї мети людина знаходить здійснення і ствердження своєї сутності. Цей процес є безперервним. За словами Н. Макіавеллі, «як тільки люди припинять боротися, змушені до боротьби необхідністю, вони починають боротися, змушені до цього честолубством». Прагнення до першості, до влади, ніколи не зникає. Воно визначає як розум людини, так і спосіб її життя. Важко спростувати твердження австрійського психолога, одного із найвидатніших представників психоаналізу, засновника школи «індивідуальної психології» А. Адлера, що прагненням до першості і соціальної влади суб'єкт намагається компенсувати дефіцит влади, що усвідомлюється ним як недостатність своїх здібностей» [328, с. 478]. Отже, розглянемо все це детально, адже, як відомо, положення гіпотези потрібно підтвердити або спростувати. Найкращою доказовою базою в нашому випадку є історія, звертаючись до якої ми шукаємо відповіді на питання сьогодення. Щоправда, історичні приклади не мають універсального характеру і не можуть слугувати стовідсотковим аргументом на користь тієї чи іншої теорії. Соціально-гуманітарні науки можуть оперувати лише закономірностями які в кожному конкретному випадку використовуються дослідником залежно від його суб'єктивної позиції. Поділяючи погляд відомого німецького філософа *К. Ясперса (1883 – 1969)*, що «історія – це постійний та наполегливий рух вперед окремих людей» [386, с. 73], та загалом підтримуючи думку

французького соціолога, антрополога *Г. Лебона* (1841 – 1931): «...що, насправді, лише завдяки незначній кількості обраних ми зобов'язані всіма завойованими успіхами» [212, с. 146] подивимось на процес державотворення саме з такого ракурсу.

Існування в науковій літературі різноманітних теорій виникнення держави підтверджує, що це питання було й залишається дискусійним і найчастіше відображає думки та погляди окремих авторів, які жили й творили в різних соціальних та історичних умовах. У цьому випадку ми не планували розгляд всіх наявних теорій, адже вони добре відомі й чудово виписані в науковій літературі. У кожній із них є своє раціональне зерно. Коротко проаналізуємо лише два головних напрямки, навколо яких сформовані теорії виникнення первісних держав: перший відстоює позиції надприродного створення всього сущого; другий напрямок ставить у центр світобудови людину, розглядаючи її як найвищий щабель еволюції, яка в своєму прагненні до самовдосконалення може змінювати світ на краще.

Тривалий час панівні позиції в думках та поглядах займала теологічна теорія виникнення держави, вона не потребувала особливих доказів, адже віра людей у надприродні сили сягає сивої давнини. Прихильники й послідовники теологічної теорії вірять, що держава – це результат «божественного промислу», відповідно вона вічна, як і сам Бог. Роль особистості в цьому випадку зводиться лише до виконання Божих заповідей і покладається на верховного правителя, влада якого священна й недоторканна. До речі, і в наш час існують «помазаники Божі», які міцно тримають владу у своїх руках, отриману ще від самого святого Петра. Навіть більше, ця теорія є офіційною державною доктриною деяких теперішніх держав. Теологічна теорія є найкращим і найпростішим доказом нашої гіпотези. Достатньо відкрити підручник з античної історії, щоб переконатися в цьому. Жодне давнє місто (держава в античні часи ототожнювалась з містом) не виникли самі по собі. До

їхнього створення доклали руку конкретні видатні особи. Хто ж вони? В одних випадках це були самі боги (Афіни, Спарта, Вавилон), напівбоги (Рим, Фіви) або родичі чи нащадки тих та інших (Карфаген, Александрія). Якщо бути послідовним і дотримуватися логіки теологічної теорії, то все, що було створене божеством чи з його допомогою, мало б існувати вічно (включно з державами). Чи то Боги різні, чи то в них там своя владна ієрархія, проте лише деякі теперішні держави можуть рахувати свій вік чотиризначним числом і лише ті, хто на «Бога мав надію, а сам не плохував». Так, наприклад, якщо з Ромулом все більш-менш зрозуміло, то із засновником найдовшої в часі китайської імперії Хань селянином на ім'я Лю Бан не все так однозначно. Він не мав у своїх жилах ні божественної, ні царської крові й жодним чином не міг претендувати на владу. Лише завдяки власній енергії, волі та розуму ця людина зуміла об'єднати навколо себе повсталі загони та скинути панівну на той час династію. Разом із Римом, на протилежних кінцях євразійського континенту, імперія Хань тривалий час була цивілізаційним центром стародавнього світу. Тому, якою б привабливою не виглядала теологічна теорія (головно через простоту «доказової бази»), для наукового пояснення природи виникнення держав її аргументів не достатньо.

Якщо говорити серйозно і дати богам спокій, найголовніше питання нашого дослідження залишається відкритим: що об'єднало людей у первісні держави? Звернімось до іншого напрямку державотворчих теорій. У науковій літературі, в переважній більшості, ці теорії об'єднані під назвою договірних теорій виникнення держави й права. На поставлене вище питання ці теорії відповідають таким чином: оскільки жити в природному стані дуже важко люди змушені були створити державу шляхом «укладання» суспільного договору про правила спільного існування, за яким люди добровільно частину своїх прав, що були притаманні їм від народження, передають державі (володарю) як органу, що представляє їх спільні інтереси, а держава, у свою чергу, бере на себе

зобов'язання охороняти права людини задля суспільного блага. Цю концепцію свого часу підтримували та розвивали багато відомих мислителів Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Д. Лок, Ж.-Ж. Руссо, П. Гольбах та ін. Єдине питання, яке залишається дискусійним в договірній теорії це самі умови укладання договору. Природно, що різні погляди породили різні концепції. Домінуючими є дві з них. Перша пояснює суть договору тим, що люди добровільно передають владу над собою правителю (Т. Гоббс); друга – віддають її в тимчасове користування й залишають за собою право повернути владу в будь-який час (Дж. Лок). Ж. - Ж. Руссо головне завдання суспільного договору вбачав у тому, щоб «віднайти таку форму асоціації, яка захищала та охороняла б всією загальною силою особистість та майно кожного з членів асоціації, та завдяки якій кожний, з'єднавшись зі всіма, підкорявся би лише самому собі й залишається вільним як і раніше» [297, с. 160].

Навіть при поверховому знайомстві з цим питанням, ми бачимо, для того, щоб виникла держава потрібно дві обов'язкові умови: люди й територія, адже безлюдної (в прямому сенсі цього слова) держави не буває. На перший погляд, все просто й зрозуміло: з огляду на положення договірних теорій є певна кількість людей, яка домовилась між собою жити за правилами й триматися разом задля суспільного блага. Критерій успішності такого утворення теж зрозумілий, схематично його можна зобразити такими етапами соціальної еволюції: об'єдналися – вижили – захистили – розширили – зберегли (певний період часу) – в результаті гарантоване місце в анналах історії в категорії «історичні держави». Проте, як зазначалося вище, суть договірного аргументу зводиться до наступного положення: головною підставою для взаємозв'язку індивідів з владою є згода перших на існування другої. Держава легітимна лише в тому випадку, коли люди не заперечують проти її існування. Але таке твердження, за великим рахунком фікція, адже в історичних джерелах ми не зустрічаємо жодних договорів в яких прописані були б умови передачі чи

користування владою, наприклад між народом Франції та її королем. На нашу думку, видається сумнівним, щоб люди коли не будь досягали такого морального розвитку, щоб свідомо та добровільно об'єднатися заради суспільного блага та й не зовсім зрозуміло, що таке суспільне благо і чим конкретно його можна виміряти. Залишається припустити, що на процес добровільного об'єднання людей у первісні державні утворення впливали й інші фактори. Спробуємо з'ясувати які саме.

Отже, спираючись на запропоновану схему, простежимо етапи виникнення та становлення первісних держав і з'ясуємо в чому полягає сутність суспільного блага.

Об'єдналися – вижили. Частина дослідників називає цей етап додержавним періодом, виокремлюючи такі форми первісної організації суспільства: людське стадо, родова спільнота, плем'я. Ми ж схилиємось до думки Аристотеля, який сприймав людину як тварину політичну, відповідно процес виникнення держави розглядав як цілком природний процес. Суть цього процесу зводиться до двох основних аспектів: по-перше, виникнення держави це природній процес розвитку сімейних та племінних форм об'єднання; по-друге, людина яка може самостійно існувати за межами держави або надлюдина, або нелюд, що бажає лише воювати [12, с. 17]. Зважаючи на це, вже на першому етапі соціальної організації людства доречно вести мову про виникнення держави, адже якщо сприймати постулат про існування додержавного періоду, то ми радше будемо досліджувати тваринних предків людей, а не етапи державотворення. Будь-яка соціальна організація формується на основі цілої низки факторів – статі, віку, родинних зв'язків, особистих якостей людей, територіальності тощо. Зокрема, на думку відомого британського етнографа *І. Шанера (1905 – 2003)*, і родинні зв'язки, і місцевість одночасно «служують тим, що пов'язує людей триматися разом» [403, с. 5]. Відповідно спільне існування не можливо уявити інакше ніж впорядковане ціле,

яке включає в себе різноманітні види людської діяльності. Це, у свою чергу, зумовлює наявність у соціальному об'єднанні органів управління та нормативного регулювання. Так, фахівці-історики, зокрема, зазначають, що вже в ранніх примітивних землеробських громадах з'являються особистості, які з успіхом претендують на роль виборних політичних лідерів та адміністраторів. Об'єднуючись між собою заради збереження своїх соціальних переваг ці люди формують окрему верству. Звідси можемо зробити висновок, що у процесі виникнення ранніх держав ключову роль відігравали не лише окремі видатні особистості, а й об'єднання таких особистостей в особливу соціальну верству – еліту. Безумовно між ними існувала тривала й запекла боротьба за лідерські позиції в результаті якої в середині еліти (за певних обставин) виокремлюється елітарна її частина (можливо пов'язана між собою міцними родинними зв'язками чи видатними, вкрай потрібними на той момент здібностями) яка захоплює владу і робить її спадковою.

Повернімось до питання про суспільне благо, адже таке благо має задовольняти всіх учасників договору, тому потрібно з'ясувати, що саме або, іншими словами, яка мета може об'єднувати всіх людей у прагненні жити й діяти спільно? Відповідаючи свого часу на це питання, відомий англійський філософ і соціолог Г. Спенсер зазначав: «Ніхто не стане заперечувати, що для цілей захисту від чужоземного вторгнення згода на кооперацію була б фактично одностайною....., всі з'єдналися б для оборонної (але не для наступальної) війни, і всі, таким чином, взяли на себе зобов'язання б підкоритися волі більшості щодо заходів, які слід було б прийняти для досягнення цієї мети. Настільки ж фактично ця одностайність виявилася б і в угоді про спільну дію для захисту від внутрішніх ворогів ... Коротко кажучи, кожен громадянин бажає охороняти своє життя, охороняти речі, які потрібні йому щоб жити й насолоджуватися життям, і зберігати недоторканною свою свободу користування цими речами і купувати подібні речі. Очевидно, що він не може робити цього, якщо буде діяти

ізолювано ... Є ще одна сфера спільної дії, в якій також всі зацікавлені: це отримання користі з займаної території» [317, с. 105]. Отже, люди об'єдналися в державні утворення із цілком зрозумілих та природних мотивів і в такий спосіб знайшли шлях до виживання. Але, щоб вижити, замало лише доброї волі на спільні дії, тут потрібно дещо більше, а саме – уміння захищатися. Таким чином перейдемо до наступного етапу раннього державотворення.

Захистили – розширили. Перші прояви взаємної дії людей зосереджуються навколо питань оборони та нападу. Конкуренція у військовій сфері мала ключове значення для цього періоду. До нашого часу історія зберегла відомості лише про сильніших, тоді як безліч народів, етносів, держав, які не змогли себе захистити, безслідно зникли. Пояснення тут просте. Сила – найдревніше джерело влади, тому лише сильні у військовому плані суспільства змогли себе захистити, а заодно і підкорити своїй владі слабших. Така організація суспільства потребує чіткої владної ієрархії та безумовного виконання наказів, адже, як відомо, влада – це воля, від якої виходить наказ, і воля, яка такому наказові підпорядковується. «У первісній стадії суспільного життя, де сила – право, де війна – справа життя, де якості, необхідні правителю для того, щоб приборкувати підданих і перемагати ворогів, суть тілесна сила, мужність, хитрість, воля, – легко знаходити кращого, або, точніше, він сам знайдеться...» [317, с. 288]. Яким чином це відбувається читаємо у Г. Спенсера в іншому місці: «Візьмемо неорганізовану орду, до складу якої входять члени обох статей та всіх вікових груп, і поставимо питання: що буде відбуватися в ній, якщо яке-небудь питання, наприклад питання про переселення або про захист від зовнішнього ворога, потребуватиме негайного вирішення? Таке зібрання поділиться на дві частини: старші, сильніші і ті, прозорливість та мужність яких були доведені досвідом, об'єднуються в меншу частину, тоді як більша частина зібрання, до складу якої увійдуть менші, слабші й ті, що нічим і ніколи не відзначалися, створять групу слухачів, які, як правило, лише висловлюватимуть

час від часу свою згоду або незгоду. Подальші події можна передбачити безпомилково: в першій групі напевно знайдеться одна особа, яка має більший вплив ніж інші: який-небудь старий мисливець, визначний воїн чи обізнаний лікар, який буде мати виключний вплив на остаточне розв'язання питання <...>. Ці перші обриси соціальної структури, які, за нашим апріорним висновком, повинні самі по собі виникати, ми справді знаходимо у самих диких народів; вони посилюються внаслідок повторення до того, що отримують силу встановленого порядку» [319, с. 83]. Наведені факти вказують на користь нашого припущення про визначну роль особистості на початковому етапі виникнення держав. Проте це не означає, що воля найсильнішого воєначальника чи спритного мисливця автоматично й одразу поширювалася на питання війни та миру чи його влада ставала спадковою. Одноосібна влада постійно піддавалася випробуванням та вимагала доказів своєї зверхності. Це, повторимось стосується не лише питань війни. Так, на думку відомого російського історика та антрополога М. Крадіна, виникнення ранніх кочових держав на сході євразійського континенту завдячує появі в середовищі кочівників талановитого політичного та військового діяча, якому вдавалося об'єднати всі племена і ханства в єдину державу (Моде у хунну, Таньшіхуай у сяньбі, Чингісхан у монголів). Після об'єднання кочівників для підтримки єдності імперії правитель повинен був організувати надходження додаткового продукту ззовні. Якщо йому це не вдавалося, імперія розвалювалася [198, с. 494; 198]. На іншому боці континенту, в Стародавній Греції та Римі, ми також побачимо талановитих полководців і не менш відомих законодавців, що доклали великих зусиль для створення ранніх держав. Можливо, у відповідь на наше припущення нам заперечать, що для того, щоб підкорятися законам, народ сам має бути їх творцем. На захист своєї думки наведемо одну з відомих цитат Руссо: «Як може сліпий натовп, який часто не знає, чого він хоче, бо взагалі рідко знає, що саме піде йому на користь, самотійно здійснити таку велику і

настільки важку справу, як створення системи законів? Сам по собі народ завжди хоче блага, але сам він не завжди бачить, у чому воно ... Особи приватні бачать це благо, проте відкидають його, народ хоче блага, але не знає і не розуміє в чому воно. Всі в рівній мірі мають потребу в поводитирах. Таким чином потрібно зобов'язати перших узгодити свою волю з розумом, а других – потрібно навчити знати те, чого вони бажають... Ось що породжує потребу в Законодавці» [297, с. 178]. Історія надає нам достатню кількість прикладів на підтвердження всього сказаного вище. А ось що пише у своїй відомій праці «Історія Риму від заснування міста» *Тит Лівій* (59 р. до н.е – 17 р.н.е.): «Віддавши шану богам, Ромул зібрав натовп і дав йому закони, – нічим, крім законів не міг згуртувати його в єдиний народ» [216, с. 16]. Зрозуміло, що будь-який законотворчий процес потребує тривалого часу і жодний законодавець не в змозі створити закони, що діятимуть століттями без жодних змін. Ромул лише започаткував традицію, означив «правила гри», а їхнє вдосконалення триватиме доти доки існуватиме людство.

Розширення території в результаті постійного суперництва між військовими лідерами нерідко призводило до формування владної піраміди, на вершині якої знаходився верховний вождь, який володів спадковою владою і спирався на підпорядкованих регіональних вождів-намісників, як правило пов'язаних з ним сімейними зв'язками. Збільшенню могутності вождів і навіть перетворенню їх в справжніх монархів сприяло їх оточення численними релігійними заборонами (табу), за дотриманням яких стежили спеціальні колегії жерців. Зазначимо, що в стародавньому світі сформувалися типологічно різні політичні інститути і форми державності, від яких походять практично всі сучасні держави.

В продовження теми, звернімося до історії виникнення та розвитку міст на Європейському континенті після падіння Римської імперії. У своїй геніальній роботі «Добробут націй» шотландський філософ *А. Сміт* (1723–1790) щодо

цього пише: «Після падіння Римської імперії, землевласники, напевне, жили за загальним правилом в укріплених замках у своїх маєтках, серед своїх держателів і залежних селян. Міста були населені здебільшого торгівцями та ремісниками, які за тих часів перебували, мабуть, у залежному або напівзалежному стані <...>. Аби зрозуміти це, слід згадати, що за тих часів, мабуть, у жодній країні Європи правитель не був у змозі на всій належній йому території захищати від свавілля та гноблення могутніх феодалів слабшу частину своїх підданих. Ті, кого не захищав закон і хто не був досить сильним для того, аби захищати самого себе, змушені були вдаватися до заступництва якогось могутнього феодала й ставати кріпаками чи васалами або ж об'єднуватися один з одним для спільного та взаємного захисту. Мешканці міст і містечок, кожен окремо, не мали сили захищати себе; об'єднавшись для спільного захисту зі своїми сусідами, вони були здатні чинити чималий опір» [311, с. 244–245].

Характерною особливістю наукових досліджень (як сучасних так і минулих), особливо тих, що торкаються дискусійних тем є те, що кожний дослідник вихоплює окремі думки та формулювання знаних авторитетів і використовує їх для посилення власних аргументів чи в якості доказової бази. Не будемо і ми заперечувати проти такої практики оскільки використання накопичених людством знань та досвіду дає можливість наступним поколінням рухатись вперед по шляху прогресу. Отже, підбиваючи попередні підсумки і цілком поділяючи думку Н. Макіавеллі зазначимо: «... сутність держави, її розмір і склад завжди визначатимуться особистістю її першозасновника. В особистісній ієрархії Макіавеллі на першому місці стоять засновники релігій, за ними йдуть засновники імперій і республік, а далі всі полководці, які допомагали розширити межі батьківщини» [148, с. 141]. На нашу думку, враховуючи все вище сказане, можемо вести мову про визначну роль видатних особистостей на початковому етапі об'єднання, виживання, захисту та розширення ранніх

державних утворень. Типовим прикладом є історія Риму з часу заснування міста і до падіння імперії. Розширюючи свої межі завдяки військовій могутності, він панував доти, доки видатні особистості охороняли його кордони, звичаї, закони та мораль. Чи існує яка-небудь закономірність в цьому процесі? Це питання є найбільш дискусійним для багатьох поколінь учених та мислителів, адже мінливість історичних закономірностей нерідко породжує скептичне ставлення до їх існування взагалі [396, с. 74]. Проте, на наше переконання, така закономірність простежується і може бути доведена шляхом використання історичного досвіду. Її суть полягає в такому твердженні: держави, на чолі яких стояли видатні особистості, могли існувати в часі, й навпаки, ті держави, які втрачали таких людей, швидко зникали з історичної арени. Навіть більше, можемо зробити припущення, що без видатних особистостей не лише держави, а й народи приречені на забуття, асиміляцію та знищення. Сотні народів і етносів канули в Лету, не залишивши по собі навіть згадки, і лише ті народи, в надрах яких народжувалися видатні особистості, існували століттями, а деякі існують і досі. Повторимось, ми ведемо мову не лише про видатних полководців чи державних діячів, до цієї когорти відносимо усіх, хто так чи інакше прославив свій народ, докладав зусиль до створення державності, ставав прикладом для наслідування, оберігав ідентичність тощо. Кожна епоха в житті народу народжувала своїх героїв, добрих чи злих геніїв, вождів та месій. Нерідко такі люди приводили свої народи до краю існування чи до вершини слави. Завдяки таким людям нам відомо про існування тих чи інших народів, життєвий шлях та доля яких інколи вимірювалась долею однієї людини.

Стосовно вітчизняного раннього державотворення варто сказати, що державність на українських землях має давні традиції. Ми цілком поділяємо думку відомого українського вченого О. Салтовського, що «... проблема існування найдавніших форм державності на території сучасної України губиться в глибині тисячоліть. Одні племена змінювали інші, міцніли та занепадали

племінні союзи та первісні держави. Однак кожен з цих суб'єктів політичних процесів, що відбувалися в доісторичні часи на території нашої Батьківщини, залишав свій слід в колективній пам'яті сучасних українців, в стереотипах відбитих у політичній культурі українського народу, у способі мислення та в ставленні до тих чи інших питань та способах їх вирішення.

Перші племена на цій частині Європейського континенту, про які з високим ступенем імовірності можна стверджувати, що вони вже мали зачатки державної організації, були трипільці, яких ми знаходимо на території сучасної України вже в IV тисячолітті до н.е. [301, с. 5]. Таким чином, починаючи з тих далеких часів, з грецьких міст-держав, що існували у Північному Причорномор'ї, скіфської держави на Нижньому Дніпрі до союзу антських племен, про які знаходимо відомості у візантійських авторів Прокопія Кесарійського, Менандра та ін., а також до напівлегендарного князя Кия, який, на думку літописця Нестора, був першим князем полянського союзу маємо всі підстави вважати, що тривале формування політично-структурованого суспільства на українських землях дало можливість створити впродовж VIII – IX ст. великі державні утворення. Саме в цей час у Середньому Подніпров'ї сформувалося державне утворення, яке отримало в науковій літературі назву «Київська Русь». Багато списів полаmano навколо питання виникнення, а ще більше навколо історичного спадку могутньої середньовічної держави. Чи це лише наша «колиска» і ми маємо повне право називати Русь першою українською державою, чи ця держава на чолі зі славним Києвом стала «матір'ю» для всіх держав, що виникли пізніше на її теренах, залишимо вирішувати історикам.

Важливою, але, на жаль, недостатньо дослідженою темою української історії є роль видатних особистостей у процесі раннього державотворення. Звертаючись до історичного досвіду вітчизняного державного будівництва, ми неодноразово ловили себе на думці, що розбудова державності на українських землях тісно пов'язана з цілеспрямованою діяльністю політичних, військових,

культурних еліт та з їхніми конкретними представниками. Так, наприклад, і сьогодні не втрачає своєї актуальності питання, пов'язане зі створенням (виникненням, формуванням) держави – Київська Русь, неабияку цікавість викликають видатні особистості, які безпосередньо брали участь у її розбудові, зміцненні та розширенні. Кого з відомих нам видатних особистостей вважати «батьками-засновниками»? Як не дивно, відповісти на це питання складно й легко одночасно. Складно, тому що всі можливі оцінки та погляди вже висловлені й очікувати щось принципово нове не доводиться, але це зробити набагато легше ніж, скажімо, обрати когось із сучасників. Безперечно одне, за цими людьми стоять їхні діяння та творіння, які витримали випробування часом. Йдеться про плеяду відомих князів, які своєю працею, волею та розумом змогли створити на величезних теренах від Карпат на заході до Волги на сході й від Чорного моря на півдні до вічної мерзлоти на півночі могутню державу – Русь. Саме це величне творіння стало тим міцним фундаментом, на якому стоїть сьогодні сучасна українська держава. Як і в давніх греків чи римлян історію нашої державності доречно пов'язувати із заснуванням міста. Саме навколо Києва утворився політичний центр східних слов'ян. Проте, вірогідних відомостей, хто і коли саме заснував це місто, не існує, як і маловідомими залишаються справжні імена державних мужів тих далеких напівлегендарних часів.

Для прикладу, розглянемо діяльність лише однієї видатної особистості так званого періоду захисту та розширення ранньої української держави, оскільки більш детально про вітчизняне державотворення йтиметься в наступних розділах нашої дисертації. Ключовою фігурою на цьому етапі державотворення є, на наше переконання, *князь Олег (882 – 912)*, відомий за літописом як Віщий. Ким він був насправді, достеменно невідомо. Однак саме з цим іменем історики пов'язують експансію північних скандинавських племен на південь та об'єднання східнослов'янських князівств у єдиний соціально-політичний

організм, що, у свою чергу, призвело до завершення процесу утворення протодержави. «Князюванням Олега завершився процес утворення держави Русь на чолі з Києвом, який був результатом тривалої політичної, економічної й культурної консолідації східних слов'ян. Відбувався він в умовах складної зовнішньополітичної ситуації, яка то прискорювала процеси об'єднання окремих східнослов'янських князівств у єдиний соціально-політичний організм, то гальмувала їх. Київська Русь кінця IX – початку X ст. становила собою ранньофеодальну державу, яка все впевненіше виходила на одне з провідних місць у системі міжнародних відносин» [330, с. 3–11]. Життя та діяльність цього князя оповиті легендами, тому мусимо визнати, що звуженість, а іноді й перекрученість джерельної бази, створює складну методологічну проблему, зокрема вона стосується ключового для нас питання, а чи можливо взагалі, досліджуючи діяння і творіння цієї людини, уникнути міфологізації особистості князя Олега? Тому, залишаючи це питання відкритим для більш детального дослідження і не претендуючи на істину в останній інстанції, ми все ж віддаємо першість у пантеоні «Видатних українських державних діячів» саме цій найзагадковішій постаті нашої історії. Об'єднання різних князівств під однією сильною рукою – ось те діяння (за А. Шопенгауером), яке принесло цій людині безсмертну славу та справедливо вважається багатьма дослідниками початком у літописанні української державності [186, с. 105]. Замість висновків скажемо про ще один аспект досліджуваної проблеми, який варто обговорити на сторінках іншої публікації. Йдеться про роль видатних особистостей у сучасних державах. Нам видається, що віра людей у всесильність державних демократичних інститутів дещо перебільшена. Сьогодні, як ніколи раніше, в час надзвичайно швидкого технічного прогресу та вдосконалення зброї масового знищення, роль окремої особистості, наділеної владою, може бути не лише вирішальною для долі окремої держави та її народу, а й майбутнього людства загалом. Варто уважніше придивитися до самих себе, щоб зрозуміти, що поряд

із технічним прогресом прогрес у людській природі за останні тисячоліття зовсім незначний. Парадокс полягає в тому, що рухаючись шляхом технічного прогресу людство весь час винаходило все нові й нові способи й засоби власного знищення. Сьогодні наявний арсенал ядерної зброї може враз знищити все живе на планеті і немає жодної гарантії, що в найближчому майбутньому не знайдеться особи яка підніме цю страшну булаву над світом. Цей факт актуалізує подальші наукові розвідки впливу особистісного фактора на світову політику, в тому числі й на процеси розбудови та модернізації незалежної української держави.

2.3. Влада та особистість: особливості взаємодії

Влада, як історично обумовлена форма вираження загальнолюдських цінностей та інтересів, з початку свого виникнення призначена для задоволення тих чи інших людських потреб. Людина завжди перебувала й буде перебувати у тісних взаєминах з владою, адже самоствердження й самореалізація займають вкрай важливе місце у людському житті. Зазначимо, що самореалізація особистості детермінується наступними чинниками: з одного боку, її визначають соціокультурні детермінанти, які розкриваються через наявність умов для розвитку особистості, а, з іншого боку, – внутрішніми якостями індивідуальності, тими природними задатками та здібностями в основі яких лежить генетична основа. При цьому найважливішою соціокультурною детермінантою продуктивності самореалізації особистості є соціальний статус в суспільстві.

У процесі історичного розвитку влада поступово набуває соціальних рис. Соціоприродні властивості, антропологічні характеристики людини створюють передумови для її здійснення. Влада – універсальний феномен який проявляє себе в різноманітний спосіб. Мова йде не лише про владу політичну оскільки,

крім неї, є влада економічна, фінансова, влада в родині, влада церкви, науки, інформації, влада у виховному процесі, формальна та неформальна і т. ін. Особливого значення набуває персональна влада, впливове становище чи впливова особа з діями та думками якої пов'язують певні надії. Влада та примус, влада й підкорення – це далеко не повний набір обставин, що оточують життя індивіда.

Реалізація влади має тісний зв'язок з громадською діяльністю людей, таким чином влада – це вольове керівництво діями та вчинками, іншими словами, влада це – соціальне управління. У свою чергу управління розглядається, передусім, як активна організуюча діяльність певних керівних органів, як процес реалізації й функціонування влади, її динаміка й природний стан. Сутність влади – у здатності визначати вольову цілеспрямовану діяльність людей, підпорядковувати поведінку кожного учасника управлінських відносин єдиним авторитетним засадам в цілях свідомого регулювання взаємостосунків різноманітних сторін. Інакше кажучи, цінність влади – забезпечувати передумови соціального управління, гарантувати громадський спокій, захищати права й свободи особистості, створювати умови стабільного розвитку. Проте, влада для індивіда може бути й анти цінністю. В такому разі виникає ситуація розриву особистості з владою. Їх взаємне відчуження проявляється в зосередженні зусиль людини на проблемах особистого життя та їх протиставленні соціально-політичній сфері. При цьому цінність механізмів влади зберігається, проте людина займає позицію не співпрацювати з нею, відмовляється від взаємодії з владою розглядаючи її як силу, що не може впливати на розв'язання реальних проблем.

Класична наукова традиція говорить про владу як про соціально-політичний феномен, адже влада об'єктивує владні відносини в системі інститутів, передусім в інституті держави. У філософській та соціально-політичній літературі влада зазвичай пов'язується зі здатністю й можливістю

суб'єкта висловлювати політичну волю, використовуючи спеціальну технологію і маючи для цього інтелектуальні, інформаційні та фінансові ресурси. В якості останніх, як правило, називають різноманітні чинники – сила, авторитет, право, знання, інформація, традиція і т. п. Дослідження влади, владних відносин дозволяє з'ясувати й інші – не лише політичні – аспекти їхнього змісту, позицій, установок та дій. Мета, воля та свобода – загальні характеристики поняття «влада», що відрізняють людину від природного існування й виявляють своє антропологічне значення не лише в політиці. Становлення свободи в історичному процесі має подвійний характер. З одного боку підвищується незалежність людини від природи, з іншого – від суспільства. Якщо перша тенденція обумовлена розвитком виробничих сил, то друга – розвитком суспільних відносин. Зміна способу виробництва супроводжується не лише зростанням відносної незалежності людини від природи, але й набуттям нею економічної, юридичної та політичної свободи. Розвиток свободи доповнюється розвитком відповідальності. На найвищій сходинці розвитку людства свобода вперше стає екзистенційальною якістю людини.

Сприйняття влади є складним процесом, що значною мірою визначає взаємини політичної системи та особистості. В цьому контексті особливе значення в осмисленні політичної влади займає політичний простір. На нашу думку, це такий простір, де існують прихильність та протяжність відносин, подій, теорій, символів політики, пов'язаних з об'єднавчим характером взаємного управління та діяльності людини з метою перетворення державно-владних структур, політичних організацій тощо. Центральним елементом політичного простору та основним суб'єктом влади є особистість, яка прагне не лише отримання благ чи задоволень, а й перебуває в пошуку завершеності своєї незавершеної натури. У будь-якому разі, влада – одна із домінант людської життєдіяльності та життєвого простору, яка опосередкована в реалізації

соціоприродних властивостей індивіда, структурою особистості, в основі прояву якої лежить фактична нерівність та прагнення людини задовольнити свої інтереси за допомогою вольового зусилля. Такий підхід до розуміння влади дозволяє поєднати актуальність влади як феномену життєдіяльності людини з її властивостями та структурними характеристиками особистості. Це, зокрема, вказує на самоцінність людини.

Поширеною є думка, що головний ефект влади зосереджений в харизмі того хто володіє нею, що влада – це інстинкт. Так, наприклад, у Ф. Ніцше інстинкт постає головним життєвим принципом, що акумулює життєві сили. «Воля до влади» тлумачиться ним як безлика сила, яка має потужний енергетичний потенціал і, відповідно, покладена в основу існування як такого. Така точка зору змушує нас повернутися у шкільні роки навчання й згадати основні людські інстинкти. Не будемо зупинятися на визначенні, адже добре відомо, що природа інстинкту лежить у площині підсвідомого. Таким чином, наприклад, інстинкт самозбереження – це підсвідома дія організму на захист від яких-небудь неочікуваних загроз. Крім цього в людини збереглися і деякі інші природні інстинкти. Керуючись природою інстинкту і зважаючи на те, що влада це також інстинкт ми всі без виключення мали б підсвідомо прагнути влади. Однак, цього не відбувається, хоча потяг до влади у деяких людських істот переважає все інше. Пояснити цей феномен не просто, але зважаючи на те, що інстинкти проявляються за певних обставин можемо припустити, щоб відбувся потяг до влади мають скластися певні обставини. Які ж вони? Можливо, людині потрібно дати владу, абсолютну владу, а згодом спробувати її відібрати. Як показує нам історичний досвід переважна більшість людей, що коли не будь володіли абсолютною владою, дуже неохоче з нею розставалися приносячи заради неї у жертву мільйони життів. Таким чином, якщо визнати, що потяг до влади – інстинкт, людині варто дослухатися до древніх мислителів та спочатку добре пізнати саму себе.

Міждисциплінарна розробка проблеми влади не принижує важливість антропологічного аналізу цього феномену у плані вивчення його основ та джерел які приховані в надрах людської природи. Пізнання людини, її глибинних спонукальних мотивів до сьогодення залишається основною проблемою філософсько-політичної думки. Сьогодні, на наше переконання, коли для входження у владу широкого вжитку набули різноманітні технології, політико-антропологічний аналіз кратологічної мотивації конкретних особистостей, які претендують на те, щоб відбутися у владі, є надзвичайно значущим.

Прагнення домінувати є стійким чинником людських взаємин, проте воно стикається з реальними ситуаційними обмеженнями. Владні відносини, передусім, залежать від ситуації в межах якої розвиваються, мова йде про межі влади, її простір та локальність владних прагнень. Крім того владні відносини залежні від ієрархії владних ролей, в межах яких перебувають індивіди та з якими вони ідентифікуються. Принцип ієрархії постає одним з найважливіших способів взаємозв'язку індивідів, який передбачає підпорядкування нижчого рівня вищому. Людина стикається з політичною владою спочатку опосередковано, через інших соціальних агентів, через ідеологічні форми впливу. Повноцінний контакт з політичною владою та вступ у політичний простір відбувається лише при досягненні певного віку, коли законодавство дозволяє брати участь у делегуванні своєї волі. Безумовно, зв'язок з політичними інститутами може відбутися й раніше цього віку. Проте така взаємодія має фрагментарний характер, і її не можна охарактеризувати як участь у громадських та державних справах.

Науковий дискурс із проблем, що виникають між владою й особистістю, свідчить про їх перманентну актуальність. Взагалі влада, як соціополітичне явище, завжди була в центрі уваги вчених і становила предмет активного дослідницького інтересу. У різний час до дослідження проблем влади

зверталися філософи, соціологи, психологи, правознавці та ін. Діапазон думок із цього приводу доволі широкий, література, присвячена вивченню влади, різноманітна. В наш час можна виокремити, принаймні, два спільних конструктивних моменти, що стосуються влади: наявність суб'єкта, що виражає свою волю, спонукає до дії та об'єкта, що підкорюється його вимогам. Крім цього, можемо стверджувати, що влада є обов'язковим елементом організації будь-якого суспільства. Вона виконує функцію регулювання спільної діяльності, домагаючись реалізації соціальних норм, правил поведінки, чим забезпечує стабільність у сформованій системі суспільних відносин. За наявності різних підходів у розумінні влади в сучасному суспільствознавстві влада визначається переважно як здатність і можливість суб'єкта суспільних відносин, чи то особистість, клас, еліта, суспільне об'єднання, держава, впливати на поведінку, діяльність конкретних людей, їх об'єднань за допомогою різних засобів (авторитету, переконання, традицій, примусу, насильства і т. ін.). При цьому способи і методи впливу різноманітні й специфічні як у соціальних спільнотах, так і при здійсненні влади державою [275].

У свій час відомий німецький соціолог, філософ М. Вебер, створюючи свою теорію харизматичної особистості, інтуїтивно розкрив найважливіші внутрішні психологічні компоненти у відносинах панування й підкорення. Ввівши в широкий науковий обіг поняття харизматичного лідерства, М. Вебер підкреслював, що харизматичний лідер виростає на ґрунті беззастережного ірраціонального підпорядкування йому послідовників. «Харизматичне панування, будучи не буденним, різко протиставляється як раціональному, особливо бюрократичному, так і традиційному, особливо патріархальному чи патрімоніальному або становому... бюрократичне панування має свою специфічну раціональність в сенсі взаємопов'язаності дискурсивно аналізованими правилами, натомість харизматичне панування, – підкреслює

М. Вебер, – специфічно ірраціональне в сенсі відчуженості від будь-яких правил» [45, с. 647]. Зазвичай поняття «харизма» відносять до особливої генерації людей з потужним енергетичним потенціалом, який дозволяє їм вийти за межі існуючого порядку, піднятися над буденним життям та людськими масами.

Для політичної науки категорія «влада» є не лише однією з центральних, змістовно, понятійно та аксіологічно сутнісних, але й дискурсивно важливою. З теоретичних та навіть прикладних міркувань цікавими є питання пов'язані із так званим «людським виміром», влади, зокрема це стосується дослідження особливих соціопсихологічних характеристик кратосфери, специфіки міжособистісних та групових взаємодій та відносин тощо [36, с. 98]. Вивчення влади вимагає особливих теоретико-методологічних інструментів, адже серед безлічі об'єктів політологічного аналізу влада – особливий об'єкт, що виходить за рамки власне політики й здатний проникати в саму тканину соціального життя, в найтонші прошарки людських взаємин, навіть у структуру особистості. Влада – феномен складний і навіть, можна сказати, інтимний. У масовій свідомості з ним пов'язано багато різноманітних міфологем. До того ж його вивчення ускладнюється очевидним фактом: з одного боку, одна частина громадян (як правило, більша) завжди незадоволені владою, з іншого – до влади прагнуть наблизитися й отримати від цієї близькості різноманітні дивіденди.

Таким чином, традиційні для політичної науки підходи, які передбачають дослідження політичної системи або політичних інститутів, вивчення концепцій чи ідей окремих авторів, аналіз суспільної думки не завжди допомагають, коли йдеться про владу взагалі чи про державну владу зокрема. Звідси проблема вибору методології, адекватної цьому об'єкту. Власне проблема взаємин влади та особистості була й залишається однією найбільш актуальних проблем сучасної політичної науки. Це підтверджує і соціально-політична практика останніх років, і події, що розгортаються у вітчизняному політикумі.

Існує значна кількість наукових концепцій, парадигм та напрямків, які осмислюють владу в тому чи іншому аспекті. Така різноманітність вказує на те, що в науковій літературі не існує єдиної теорії в поясненні феномену влади. Зокрема, в багатьох наукових концепціях влада трактується як особистісна здатність, сукупність диспозиційних характеристик особистості й т. ін., проте єдине, що є спільним у більшості наукових концепцій: поняття влади розглядається як базове, із якого виводяться інші категорії, що перебувають у залежній позиції від категорії влади [183, с. 199]. Примітно, що теоретична неопрацьованість категорії влада не заважає не лише політологам і політикам, а й звичайним пересічним громадянам широко послуговуватися цим поняттям як стосовно самої політики так і в різноманітних сферах життєдіяльності. Визначитися з використанням поняття «влада» неможливо без розгляду головних підходів, які існують у світовій науковій традиції. Однак, не ставлячи своїм завданням у цьому розділі спеціальний теоретичний аналіз окремих концепцій, думок чи поглядів, прийmemo як вихідне положення думку українського вченого Є. Цокура. У своїх працях він запропонував поділити всі існуючі наукові концепції влади на три групи: філософські концепції, соціологічні та юридичні. До філософських концепцій влади були віднесені ті, у яких влада розглядається як наукова категорія яка має свої етичні ознаки, а також концепції з поглядом на владу як на абстрактне явище. У свою чергу соціологічні концепції зосереджують свою увагу на соціальних відносинах з приводу влади та розвивають свої дослідження в межах окремої галузі знань – соціології влади. Юридичні концепції влади дозволяють науковцю створити чітку структуру досліджуваного феномена, з акцентувавши увагу на специфічних, головню нормативно-правових, аспектах функціонування влади [362, с. 20].

Логічним доповненням до наведеної вище тріади наукових концепцій є добре відомий факт, що влада також поділяється на три частини. З одного боку

ми маємо справу з політичною природою влади, з іншого – вивчаємо її психологічну та соціальну сутність. На думку вітчизняного вченого С. Бульбенюк: «Політична природа влади є апріорною – вона вказує на найтісніший зв'язок таких двох понять і явищ, як влада та політика. Соціальна сутність влади виявляється, зокрема, в тому, що вона багато в чому залежить від соціальних умов життя того чи іншого суспільства, специфіки його соціальної структури, особливостей розвитку базових соціальних інститутів у ньому тощо. Психологічна сутність влади визначається насамперед тим, що влада передбачає завжди міжособистісні взаємини, взаємодію окремих індивідів. Таким чином, влада як складне суспільно значуще явище виявляється через дію об'єктивних законів соціального й політичного розвитку суспільства, що не залежать (абсолютно або переважно) від особистісних прагнень й уявлень, ідеалів та цінностей, однак спричинені впливом складної системи чинників і факторів політичного, соціального, економічного, культурно-духовного, світоглядного характеру. З іншого боку, влада функціонує у вкрай суб'єктивованій царині особистісних уявлень, переконань, ідей, сприйняття та переживань, що зумовлює її залежність від особливостей рис характеру» [36, с. 98]. Так чи інакше, влада – властивість взаємодії людей між собою, адже таку взаємодію важко уявити без існування владно-підвладних співвідношень. Тут варто наголосити: влада – не властивість, яку має людина з народження, а результат особистісних взаємин, апріорі влада не може існувати поза такою взаємодією. Проте відносини влади не слід розуміти як такі, що визначаються на основі досягнення лише спільної згоди та порозуміння в процесі мирної взаємодії за столом перемовин. Феномен влади ґрунтується на природному явищі назва якого – соціальний конфлікт, що виникає через несумісність цілей та прагнень різних людей або засобів їх досягнення. Таким чином, стає потрібним певний процес, щоб початкові конфліктні стосунки набули упорядкованого, поміркованого характеру. Такий процес зазвичай називають легітимацією.

Поняття легітимності у класичній теорії М. Вебера – це визнання влади правителів та зобов'язання підданих їй коритися. М. Вебер розглядав легітимність як «раціонально-правове обґрунтування віри» в законність встановлених правил. Він виходив із того, що масова підтримка не означає автоматичної легітимності, і що аспекти легітимності слід обговорювати навіть за повної відсутності легітимності. Крім того, М. Вебер прагнув обґрунтувати ідею про пряму залежність створеного в суспільстві політичного порядку від ціннісних орієнтацій особистості. Легітимність політичного порядку, на його думку, може бути гарантована тільки внутрішньо: емоційною відданістю, раціонально усвідомленою вірою в його абсолютну значущість; або «... релігійно: вірою в залежність блага й порятунку від збереження встановленого порядку» [45, с. 639].

Легітимність виростає із можливості суміщати загальні цілі та практики влади із приватними цінностями та особливостями індивідів. Таким чином влада добровільно приймається тими людьми на яку вона розповсюджується. Якщо такого суміщення не існує, легітимність влади піддається сумніву й функціонувати не може. Функції влади в управлінській системі блокуються, а інструментальне значення стає мізерним. В такому випадку потрібно вести мову про якісні характеристики легітимності. Передусім, якість легітимності, це спосіб влади діяти у межах, що були встановлені самою владою, готовність взяти на себе певні зобов'язання та не порушувати їх. Якщо влада відмовляється від такого принципу, руйнує елементарний порядок соціально-політичних відносин, вона стає неприйнятною для суспільства. Така влада неефективна, небажана та небезпечна для людей. Це добре видно якщо порівняти основні параметри існування та наслідки діяльності легальних та нелегальних форм влади. До цього лише додамо, що виміряти якість легітимності не легко. Набагато простіше досліджувати та аналізувати брак легітимності, адже «...питання про легітимність зазвичай з'являється в аналітичній картині, коли її

бракує або вона спотворена. Лише коли проти режиму відкрито виступають громадяни / суб'єкти / бенефіціари, політологи починають згадувати про брак легітимності як причину кризи. Коли легітимність нормальна, вона перетворюється на фон. Люди сприймають як дане, що їхні повноважні органи «відповідні», «нормальні» чи «виправдані» [26, с. 141].

У наш час легітимація влади (внутрішня й зовнішня) як процес набуття легітимності набуває доленосного значення для збереження стабільності та цілісності українського суспільства, адже добре відомо, що для успішного функціонування молодої держави необхідна довіра до політичних інститутів, які «цементують», а не «фрагментують» державно-територіальну спільноту. До речі, проблема довіри громадян до державних та політичних інститутів є найбільш популярною у вітчизняній соціології політики. Вершиною такої популярності стають дослідження рівня довіри населення особливо перед виборами, де між собою змагаються різноманітні «авторитетні» соціологічні служби, показуючи з екранів телевізорів зростання рейтингу потрібного кандидата чи зниження рівня довіри до конкурента, однак науковості в таких «дослідженнях» годі й шукати, адже це лише типова для українських реалій передвиборча технологія. Проте, це тема трохи іншої розмови, тому повернемося до проблематики, заявленої в назві цього розділу.

У складних умовах становлення української державності особливості взаємозв'язку влади (йдеться про владу державну) й особистості акцентуються у двох теоретико-правових аспектах: перший пов'язаний з актуалізацією особистісного підходу в оцінці права і правових явищ життєдіяльності суспільства; другий – базується на аналізі особистісного сприйняття влади як головного структурного елемента в складній моделі взаємин державної влади та особистості, що сприяє уточненню сутнісних характеристик сучасної держави, а також конкретизації ролі й функцій державної влади як джерела становлення інституціональної свободи особистості в Україні.

Особистість і державну владу об'єднує безліч зв'язків: особистість будує своє життя шляхом численних контактів з приводу спільної господарської діяльності, побуту, сім'ї, задоволення освітніх, культурних, релігійних запитів, забезпечення безпеки тощо. Усі ці та багато інших контактів особистості із державною владою неминує супроводжуватися її підпорядкуванням різноманітним правилам, умовностям та обставинам. Так чи інакше у стосунках між людьми незмінно діє встановлений порядок. Вирішальне значення в упорядкуванні життя людського роду належить владі. Водночас громадяни є не лише об'єктом, але й суб'єктом влади незалежно від того, чи вони активні учасники соціально-політичного життя чи залишаються пасивними спостерігачами. Варто зазначити, що сучасна влада має зовсім іншу природу: заснована, як і будь-яка інша влада, на економічних чинниках розподілу ресурсів серед населення, вона якісно по іншому розв'язує питання управління. Замість традиційних наказів та розпоряджень людині нав'язується певний стереотип поведінки шляхом перетворення її з особистості в споживача. Якщо в минулому особисті бажання людини придушувалися зовнішнім примусом, то тепер влада нав'язує їй штучні потреби. При цьому суб'єктом влади виступає не лише держава, а й великі промислові та фінансові компанії, транснаціональні корпорації тощо. Іншими словами, основним способом здійснення влади в сучасному світі стає не насильство та примус, а формування такого інформаційного простору, який задає певну спрямованість життю кожної людини.

У розгляді різносторонньої взаємодії державної влади й особистості сучасна держава (якщо вона орієнтована на формування справжнього громадянського суспільства) має ставити за мету не поділ інтересів влади й окремих людей, а визначення такого характеру взаємозв'язків державної влади та особистості, який не перешкоджав би поступальному розвитку й одночасно сприяв би зміцненню державних інститутів як найбільш ефективного засобу

захисту прав і свобод громадян. У свою чергу, права і свободи неможливо відокремити від відповідальності, яка є прямим наслідком реального, а не декларативного володіння особистістю правами й свободами. Держава, встановленням рівної для всіх відповідальності, зрівнює громадян у правах і створює передумови для різностороннього, комплексного розвитку особистості, внаслідок чого з'являються реальні можливості для формування інститутів громадянського суспільства. Таким чином, державна влада в цьому розумінні виступає засобом інтеграції загальносоціальних інтересів і стає тим універсальним засобом, що забезпечує конструктивний розвиток всієї соціально-політичної системи. Надалі, в умовах зміцнення громадянського суспільства й формування правової державності одним із дієвих показників цього процесу є встановлення взаємної відповідальності особистості й державної влади. Оскільки особистість і влада, з яких остання представляє державу й володіє правосуб'єктністю, перебувають у правових відносинах відповідно й особистість, і влада несуть взаємну правову відповідальність. Звісно ж, що це не просто теоретичне положення, яке сьогодні відповідає ідеалам цивілізованого розвитку, а й проблема, що має найважливіше практичне значення й для вітчизняної державності, адже утвердження правових засад у взаєминах державної влади й особистості, що відповідає сучасним ідеалам формування реального громадянського суспільства, виступає істотним моментом демократизації політико-правової системи всього українського суспільства.

Державна влада яка обирається в демократичний спосіб та визнається суспільством, що має якісні ознаки громадянського суспільства, створює тип легітимності, для якого характерним є перенесення на все суспільство механізмів та важелів прийняття рішень. Таке суспільство стає рівноправним партнером в діючій політичній системі та бере на себе функцію щодо правової легітимації на регламентованій політико-правовими нормами та раціональній

основі. Таким чином демократична легітимація стає однією з функцій громадянського суспільства, здійснення якої змушує державну владу вибудовувати систему співпраці та діалогу з інститутами громадянського суспільства. Реалізація цієї функції є однією з умов стабільного розвитку суспільно-політичної системи.

Отже, у процесі побудови громадянського суспільства й правової держави, державна влада й особистість – головні фігури, від взаємин яких залежить прогресивний результат розвитку соціуму. Відкритим залишається лише ключове питання: чи будуть в процесі взаємодії вони прагнути до розширення лише свого впливу в соціумі, що безумовно стане перешкодою на для формування інститутів громадянського суспільства, чи об'єднуються з метою створення оптимального варіанту правової держави та громадянського суспільства. Таким чином для подальшого вивчення необхідно проблему взаємозв'язку державної влади й особистості звести до двох основних аспектів: перший пов'язаний з актуалізацією особистісного підходу в оцінці права і правових явищ державного життя сучасної України, другий аспект має бути зорієнтований на аналіз особистісного сприйняття державної влади як особливого структурного елемента в новій моделі взаємин державної влади та особистості, що спирається на визнання пріоритету особистості перед державою й оптимізацію діяльності державної влади у сфері забезпечення основних прав і свобод. Ці аспекти, на нашу думку, у майбутньому найбільше сприятимуть в детермінації інституційних характеристик сучасної держави. Крім того допоможуть визначити роль та головні функції держави з реалізації влади як основних джерел інституційної свободи особистості в процесі сучасної трансформації політико-правового простору українського суспільства.

Не можна оминати увагою ще один аспект взаємодії влади й особистості. Йдеться про такий феномен, як персоніфікація влади, адже у гранично широкому плані особистісний рівень простору влади завжди виявляється в

процесі персоніфікації політичного життя. Що собою представляє персоніфікація влади? Йдеться, передусім, про природу сприйняття влади людьми тобто коли владу сприймають не в якості політичного інституту, а лише в конкретній особистості, яка, відповідно, є одночасно джерелом та інститутом влади. Персоніфікований в особистості політичний простір набуває в різних індивідів різноманітних психологічних відтінків: від психологічного прагнення першості, потужного бажання домінувати над волею інших в одних індивідів до політичної інфантильності, втоми, готовності підкоритися чужій волі – в інших. Центр тяжіння у цьому просторі – прагнення влади. Феномен персоніфікації влади – це певний збіг образу влади, сподівань мас і особистого призначення лідера, це концентрація соціального в одиничному, яке згодом перестає бути одиничним, перетворюючись в універсальне. Ще раз підкреслимо – персоніфікація передбачає сприйняття влади не як політичного інституту, а як влади, що втілюється в конкретній особистості. Таким чином, особистим якостям представника влади надається більше значення, ніж, наприклад, законотворчості, улаштуванню та функціонуванню державного апарату тощо. Прикладів в історії людства більше ніж достатньо особливо коли йдеться про необмежену, автократичну владу. Ба більше, серед сучасних політиків чимало прихильників «макіавеллізму». Водночас для демократично мислячого і діючого політика принциповим є визнання морального фактора, гуманістична орієнтованість його політичної діяльності, врахування морально-етичних наслідків прийнятих політичних рішень [20, с. 8].

Перенесемо ці роздуми на український політичний ґрунт. Державно-політичне буття реалізується передусім в інституційній формі. Соціально-економічними передумовами інституціоналізації є розвинена ринкова економіка, достатній рівень економічного розвитку та певний рівень добробуту населення [152, с. 18]. Відмінною особливістю української політики, до речі як і в більшості пострадянських республік, є її не інституційний характер. Так,

наприклад, і сьогодні зберігається невизначеність інституційної структури державного управління, яка склалася в результаті фрагментарних перетворень, більшість управлінських рішень продовжують прийматися в так званому «ручному режимі». Фактичним центром вироблення рішень став бюрократичний орган – Адміністрація Президента. Цей факт вказує на те, що стійкої й ефективної стратегії модернізації державного управління в Україні до цього часу не існує. Основним механізмом трансформації залишається неформальна інституціоналізація. Такий процес передбачає, що владні інститути публічно існують у межах конституційно визначених функцій, проте, по суті, діють відповідно до нових ролей, які зводяться до консолідації владних ресурсів в середині обмеженого кола представників політичної верхівки. Персоніфікація влади змушує вітчизняних дослідників, особливо напередодні чергових президентських виборів, пильніше придивитися до того, хто саме з провідних українських політиків сприймається населенням із більшою довірою, а хто з меншою. Як правило, рівень довіри в цей час залежить не від конкретних успіхів та досягнень того чи іншого політика, а від уміння яскраво і переконливо «перемагати» своїх конкурентів на арені політичної боротьби. Тут працює давно відомий принцип: для досягнення цілей підійдуть будь-які популістські засоби. Відомо, що образи влади в масовій свідомості мають свою власну динаміку. Вони зазнають певних змін, змінюється не лише зміст образів чи оцінка носіїв влади, а й сама оптика, яка визначає характер сприйняття. Загалом стан масової свідомості українського суспільства вирізняється суперечливістю, сегментацією, ідейно-політичним «різноманіттям». Для такої суспільної свідомості характерні різні прояви й тенденції, з яких основними є демократична й авторитарна. Доцільно, на нашу думку, сказати декілька слів і про сутнісні орієнтири українців. Основну значущість для більшості населення мають цінності життя й можливості самореалізації. З погляду поширеності патерналістсько-конформістського та індивідуалістичного типів ментальності

превалює індивідуалістична орієнтація особистості й відповідний тип свідомості [262, с .136].

Висновки до другого розділу

Політична теорія, осмислюючи суб'єктно-об'єктні детермінанти вітчизняного політичного простору наголошує, що сприймання особистістю держави є складним опосередкованим процесом, на перебіг і результати якого суттєво впливають різноманітні чинники. Безумовно, багатогранність, багатовимірність держави – факт, доступний неупередженому спостереженню. З цієї причини, питанням взаємозв'язку та взаємозалежності особистості й держави приділяється пильна увага в різних галузях знань. Сьогодні ці питання є предметом обговорення як у вітчизняній, так і в зарубіжній науковій літературі. З'явилися спеціальні роботи соціальних філософів, педагогів, правознавців, політологів, представників інших наук. Проте у світовій науковій думці немає єдності в розумінні того, яка саме наука може виконувати пріоритетну інтегративну функцію у вивченні зазначених феноменів. Певно, що найкращою методологічною основою для такого вивчення є, на нашу думку, використання принципу міждисциплінарного синтезу, заснованого на досягненнях соціально-філософської, культурологічної, політико-правової думки. Різні підходи до системи взаємовідношень «особистість – держава» зумовлені тим, що ця система опосередковується суспільством, особливо його соціально-економічним життям. І це цілком природно, бо будучи включеними в соціальний процес, дії особистості завжди відбуваються в людському «ансамблі», тому ставлення її до суспільства виступають водночас усвідомленням власної соціальної значущості, здатності включитися в рух суспільства до загального блага, готовності до розумного самообмеження своєї індивідуальної свободи тощо. Особистість ідентифікує себе через індивідуальне

освоєння соціальних цінностей у їх змістових формах (моральних, релігійних, політичних, правових, культурних). Так, наприклад, одним із найважливіших об'єктів суспільної уваги, своєрідною опорною конструкцією світосприйняття для наших громадян є місце й роль держави в соціально-економічному житті. Добре відомо, що однією з причин «неуспішності» соціально-політичних модернізаційних процесів у нашій країні постає домінування у свідомості українців особливої моделі взаємин особистості й держави, в якості відправної точки в якій виступає не особистість, а держава. Така переконаність є характерною ознакою минулої ще радянської моделі взаємовідносин особистості й держави, яка породила явище патерналізму. Вихід з такого становища вбачається в цілеспрямованому вихованні соціально активних особистостей, які в майбутньому змінювали б нашу державу на краще.

Особистість і державу об'єднує безліч зв'язків: особистість будує своє життя шляхом численних контактів із приводу спільної господарської діяльності, побуту, сім'ї, задоволення освітніх, культурних, релігійних запитів, забезпечення безпеки тощо. Усі ці та багато інших контактів особистості з державою неминуче супроводжуються її підпорядкуванням різноманітним правилам, умовностям та обставинам. Так чи інакше у стосунках між людьми незмінно діє встановлений порядок. Вирішальне значення в упорядкуванні життя людського роду належить владі. Водночас громадяни є не лише об'єктом, але й суб'єктом влади незалежно від того, чи є вони активними учасниками соціально-політичного життя чи залишаються пасивними спостерігачами. У розгляді різносторонньої взаємодії державної влади й особистості сучасна держава (якщо вона спрямована на формування справжнього громадянського суспільства) має орієнтуватися не на поділ інтересів влади й окремих людей, а визначення такого характеру взаємозв'язків державної влади та особистості, який не перешкоджав би поступальному розвитку й одночасно сприяв би зміцненню державних інститутів як найбільш ефективного засобу захисту прав і

свобод громадян. Водночас, права і свободи неможливо відокремити від відповідальності, яка є прямим наслідком реального, а не декларативного володіння особистістю правами й свободами. Рівність відповідальності, яку держава встановлює та контролює, не лише зрівнює громадян у правах, а й створює передумови для комплексного розвитку особистості, детермінує суспільний прогрес, внаслідок чого виникає реальна можливість становлення інститутів громадянського суспільства.

Таким чином, державна влада в цьому розумінні виступає засобом інтеграції загальносоціальних інтересів і стає тим універсальним засобом, що забезпечує конструктивний розвиток всієї соціально-політичної системи. Отже, державна влада й особистість в процесі побудови громадянського суспільства й правової держави – ключові фігури, від взаємин яких залежить прогресивний результат розвитку соціуму.

У цих висновках декілька слів скажемо про ще один аспект досліджуваної проблеми, який вартий обговорення в межах окремої публікації. Йдеться про роль видатних особистостей у сучасних державах, адже сьогодні, як ніколи раніше, в час надзвичайно швидкого технічного прогресу та вдосконалення зброї масового знищення, роль окремої особистості, наділеної владою, може бути не лише вирішальною для долі окремої держави та її народу, а й майбутнього людства загалом. Роль видатної особистості в політиці вкрай важлива і це було неодноразово доведено історичною практикою. Запит на таку особистість є і в нашому суспільстві. Проте, думаємо, що жоден, навіть дуже геніальний політик не зможе розв'язати всі проблеми без підтримки та згоди значної частини громадян. Лише об'єднавши зусилля, у прагненні кращого майбутнього, можна досягти якісних змін.

РОЗДІЛ 3

ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРЕДМЕТ ПОЛІТОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

3.1. Політична ідентичність особистості: теоретичні підходи

З перших кроків особистісного становлення людина неминуче стикається з проблемою своєї ідентичності. Набуття особистої ідентичності є доволі складним процесом і залежить від безлічі соціальних, етнічних, релігійних, біологічних та інших чинників, що впливають на людину у продовж її життя. Так чи інакше, різноманітні елементи впливу безумовно позначаються на свідомості людини, проте лише в процесі безпосереднього переживання й отримання інформації та знань про навколишній світ, індивід здобуває досвід, завдяки якому й формується особистісна ідентичність.

Проблему ідентичності вивчали філософи, починаючи з давніх часів (Платон, Аристотель). Антична, а згодом і середньовічна філософія головний акцент робила на вивченні та освоєнні фундаментальних (онтологічних) основ буття світу. Справжнє, якщо можна так висловитися, обговорення проблеми ідентичності почалося лише у філософії Нового часу. Р. Декарт, Дж. Лок, Д. Г'юм [122] першими почали зіставляти людину та її свідомість. У європейській філософії сформувалося розуміння «Я» як усвідомлення індивідом своєї ідентичності, що виражається в принципі суб'єктивності. Німецька класична філософія (І. Кант, І. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель) [206] зосередила зусилля на розробленні проблеми ідентичності об'єктивного знання (світу) і суб'єктивного сприйняття. У межах марксистської методології ключем до розуміння політичної ідентифікації є поняття класової свідомості. Співвіднесення економічного становища свого класу з його об'єктивними потребами лежить в основі вибору політичної партії й політичної (в тому числі

й електоральної) поведінки. У некласичній філософській думці (Ж.-П. Сартр, М. Гайдеггер, К. Ясперс та ін.) [345] проблема ідентичності пов'язується з життям й існуванням людини.

У постмодерному філософуванні ідеали просвітництва зазнають кризи. Виникає необхідність відмови від моделі просвітницького гуманізму. Так, на думку знаного німецького філософа, соціолога Ю. Габермаса: «Інтуїтивний аналіз самосвідомості, який був цілком достатнім для трансцендентальної філософії, тепер пристосовується до кола реконструктивних наук, які із перспективи учасників дискурсу та інтеракції намагаються робити експліцитними перед теоретичні, методично правильні знання суб'єктів, які за допомогою вдалив та перекручених висловлювань, компетентно промовляють, діють та пізнають. Оскільки такі спроби реконструкції більше не спрямовані на царство інтелігібельного, яке перебуває поза явищами, на практично застосовувані методичні знання і які складають основу методично-правильно створюваних висловлювань, то онтологічний розкол між трансцендентальним та емпіричним зникає» [53, с. 290]. Ю. Габермас пропонує використовувати термін «Я-ідентичність» як сукупність особистісної та соціальної ідентичностей.

Видатні сучасні дослідники Е. Еріксон [111] та Д. Марсія [403] розглядають ідентичність як необхідну умову соціального існування людини. У сучасній філософії проблема ідентичності виступає вже у функції самостійної філософської проблеми [22]. Основний акцент у вивченні проблеми ідентичності перенесений із дослідження свідомості на з'ясування соціальних якостей особистості (П. Бергер, І. Гофман, Т. Лукман, Дж. Мід, П. Рікер, Е. Еріксон та ін.) [283]. У вітчизняній політико-філософській думці до класичних можна віднести роботи В. Андрущенка [8], Є. Бистрицького [29], А. Гусєвої [91], В. Дем'яненка [95], Н. Ісхакової [131], В. Казьміренка [132], Н. Кирилюка [145], А. Колодій [189], С. Кримського [207], А. Левченка [213],

В. Медведєвої [230], О. Поліщук [277], М. Поповича [279; 280], Л. Нагорної [241; 242], Н. Ротар [293], С. Сегеди [304], В. Туренко [335], Д. Шевчука [367], М. Ясира [387] та ін. У своїх працях ці вчені неодноразово зверталися до проблематики ідентичності, а їхній доробок став вагомим внеском у вітчизняну наукову спадщину. І сьогодні ця проблема залишається наріжним каменем будь-якого соціально-філософського дослідження, особливо коли вивчається особистісна ідентичність у різних аспектах її прояву. Актуалізація ідентичності як соціокультурної проблеми є незаперечною й для політичної науки. Інтерес до політичної ідентичності зростає у дев'яності роки в період масштабних соціально-політичних потрясінь, пов'язаних із появою нових суверенних держав на пострадянському просторі та інтенсифікацією інтеграційних процесів у Європі. Тривалий період складних реформ в окремо взятій країні постсоціалістичного табору по-різному відбився на внутрішній ідентичності мільйонів людей. Якщо у молодих державах східної Європи демократизація сприяла успішній інтеграції громадян до цивілізованого світу та, відповідно, створювала передумови особистісної ідентифікації громадян з цінностями демократичних країн то у країнах, що входили безпосередньо до Радянського Союзу цей процес відбувався зовсім інакше. Особливо популярною зазначена тематика постає у зв'язку з аналізом етнічної ідентичності та кризи ідентичності в сучасних перехідних умовах. Такий ракурс досліджень відображає прагнення вчених відповісти на комплекс питань, які могли б сприяти осмисленню складних політичних реалій та взаємозв'язків сучасного світу: як політичний процес впливає на суспільну свідомість?; яким чином змінюється політична поведінка людей?; який відбиток залишають соціально-політичні зміни у свідомості окремої особистості?; які механізми використовує самодостатня цілісна особистість для збереження своєї тотожності? тощо.

Перед тим, як аналізувати проблему політичної ідентичності, необхідно розглянути поняття ідентичності, визначити сутність цього явища й визначити

головні чинники, що впливають на її формування. Наявні в науці концепти й інтерпретаційні моделі дивують своєю різноманітністю. Вивчаючи ідентичність, кожна наукова дисципліна спирається на власне бачення цього феномену, на свою методику й методологію. Так психологічний підхід акцентує увагу на психічних властивостях особистості, які включені в процес самовизначення особистості. Сферою наукових інтересів соціології є вивчення самовизначення соціальних груп та аналіз механізмів ідентифікації індивідів у спільнотах. Вивчення ідентичності в соціальній антропології формується в контексті етнічної проблематики ідентичності. Натомість культурологи у визначенні сутності ідентичності прагнуть пов'язувати її зміст з особливостями національної культури. Філософи трактують ідентичність в термінах належності до соціальної групи, обов'язкової включеності в певну соціокультурну категорію. Філософсько-антропологічний підхід спирається на аналіз соціокультурних типів ідентичності в контексті існування і взаємодії людини, культури й соціальної спільності. У межах політологічного підходу в центрі уваги є проблема етнічної самосвідомості як елемент політичної культури [43; 78; 130; 381; 389; 390], крім того, окремо розглядаються політичні аспекти національної ідентичності в контексті тенденцій глобалізації [69]. Традиційно досліджується роль класової ідентичності у формуванні політичних перспектив індивідів [101; 306; 405; 406; 407; 408], характер ідентифікації окремих соціально-демографічних груп [291; 395; 399]. Безумовно цікавими є спроби аналізу різних колективних форм ідентифікації в кризових ситуаціях [5; 383; 394]. Усе активніше вчені звертаються до гендерних аспектів політичної ідентифікації [82; 409; 410], до ролі особистісної соціальної ідентифікації в системі державного управління та характеру політичної ідентичності в умовах демократії [258; 391] тощо. З викладеного вище випливає висновок про відсутність єдиного розуміння в трактуванні такого складного феномену, як ідентичність. Кожен із підходів спирається на власну систему аргументації.

«Таким чином, – наголошує відомий український вчений М. Кармазіна, – проблематика пов’язана з ідентичністю, стала підґрунтям для наукового протистояння між соціологами, соціальними психологами і представниками політичної науки. Сперечалися есенціалісти з конструктивістами. Своє бачення ідентичності пропонували представники функціоналізму, символічного інтеракціонізму, неомарксизму, пост структуралізму і, зрештою, постмодернізму. При цьому очевидним є одне: попри надзвичайно потужний інтерес до ідентичності і появу значного масиву відповідних досліджень, коли ми заводимо мову про ідентичність, ми вступаємо у зону ризику і суперечок: питань, що породжують суперечки і дискусії, не стає менше» [139, с. 13]. Отже, незважаючи на наявність множинних підходів до дослідження різних аспектів проблеми ідентичності в соціальній і гуманітарній науковій думці, до сьогодні залишається значний обсяг неопрацьованих проблемних питань. Це пояснюється тим, що кожен етап історичного розвитку суспільства висуває свої вимоги до поняття ідентичності, аналіз якої залишає широке поле для дослідників сучасності. Мало дослідженими залишаються питання щодо механізмів формування політичної ідентичності. І взагалі, відкритим і дискусійним залишається питання про саму суть політичної ідентичності, що це – головний чинник політики, вид політичної установки свідомості, результат наслідування референтній групі, інструмент політичних технологій?

Серед безлічі визначень ідентичності найбільш широко використовуваним у науковій літературі є визначення згаданого нами американського вченого Е. Еріксона, який під ідентичністю розумів «... міцно засвоєний й особисто усвідомлений кожною окремою людиною свій власний образ у всьому різноманітті взаємин людини з навколишнім світом, адекватне відчуття й стабільне володіння своїм «Я» незалежно від того, які зміни відбуваються в середині кожної особистості чи навколо неї» [111]. Термін «ідентичність» Е. Еріксон використовує в різних значеннях, розуміючи під ним і свідоме

відчуття унікальності індивіда (самобутність), і несвідоме прагнення до безперервності життєвого досвіду, й солідаризація з ідеалами групи. Перше визначення, в наш час, використовують соціальні психологи, друге – психоаналітики, третє, в найзагальнішому вигляді, використовують в соціології та політології. Але в будь-якому випадку ідентичність проявляється як відчуття «безперервності й тотожності, яке поступово зводить в єдине ціле внутрішній і зовнішній світ». Так чи інакше, більшість політологів визнають концепцію ідентичності Е. Еріксона класичною. Учений стверджував, що ідентичність та ідеологія – два аспекти одного процесу. Вони створюють необхідні умови для подальшого «... дозрівання індивіда й наступної, більш високої форми ідентифікації – солідарності, що пов'язує між собою загальні ідентичності в єдину – живу, діючу й творчу ідентичність» [111, с. 33]. Із цим важко не погодитись.

Взагалі проблеми ідентифікації стають особливо актуальними в переломні, кризові періоди в історії країн. Перехідний характер того чи іншого історичного періоду активізує рефлексивні тенденції у свідомості й поведінці особистості й функціонуванні суспільства. Це проявляється в підвищеній увазі до ідентифікації, що можна спостерігати і в сучасному українському суспільстві. «В українському суспільстві ще триває процес руйнування і розмивання старих ідентичностей і формування нових. За чверть століття відбулися в житті суспільства кардинальні зміни, пішли з життя старші покоління, увійшли в суспільне життя нові. І, звичайно, число тих, хто себе ідентифікує по-старому, істотно скоротилося. Разом з тим, процес формування нових групових ідентичностей іде складно. Формування політичної нації зіткнулося з цілою низкою проблем, які гальмують її становлення. Ще більше цей процес загострився в умовах відкритого військового конфлікту на Донбасі. З одного боку, різко збільшилась у свідомості населення загроза нападу зовнішнього ворога (з 9,5% в 2013 р. до 52% в 2015 р.), яка призвела до

громадянської консолідації і зростанню числа тих, хто ідентифікував себе як громадянин України. А, з іншого боку, громадянська самоідентифікація ще далека до наповнення її змістом відповідальності за стан справ у всьому суспільстві» [321, с. 169]. Значна кількість населення східної України, перебуваючи під постійним ідеологічним та інформаційним впливом Російської Федерації, все ще ідентифікує себе з минулим заявляючи про себе як про частину неіснуючого Радянського Союзу. Така позиція є наслідком тривалої бездіяльності незалежної української держави у формуванні політики національної ідентичності.

Як уже зазначено, введення терміна «ідентифікація» в роботах Е. Еріксона додало нового звучання дослідженням проблем ідентичності в різних галузях знань. У руслі цих робіт період «соціальної драми» чи «глобальних потрясінь» став розглядатися не лише як час втрат, кризи й розриву соціальних зв'язків, але й як процес виокремлення, утворення та об'єднання різного виду нових спільнот. Сьогодні можна впевнено констатувати, що проблема ідентичності стає надзвичайно актуальною у вітчизняній науці, набуває першочергового значення в сучасних умовах. Саме цим і визначається гострота дискусії про її сутність. Головним підсумком етапу накопичення вітчизняною соціально-гуманітарною наукою знань про ідентичність є розуміння того, що весь комплекс проблем, пов'язаних із цим складним явищем, не можуть вирішити окремо ні психологія, характеризуючи його як особистісну ідентичність, ні соціологія, представляючи його як ідентичність соціальну, ні будь-які інші науки. На думку вчених, ми опиняємося в міждисциплінарному полі, тому необхідно враховувати «культурний поворот», який відбувся у вітчизняному соціальному й гуманітарному знанні в останні роки. Важливо також зрозуміти, що основними тенденціями вивчення цього феномену має стати усвідомлення його поліпарадигмального статусу й об'єднання зусиль представників різних

галузей знань, а також прагнення співвіднести арсенал досліджень вітчизняної думки з досягненнями світової науки.

Ідентифікація – один із реальних механізмів соціалізації індивіда, що складається в прийнятті ним соціальних ролей, засвоєнні соціокультурних зразків та моделей поведінки тощо. Процес набуття особистої ідентичності безпосередньо пов'язаний з навколишнім соціальним світом і самосвідомістю людини, а також, безумовно, й з біологічними якостями, якими наділила її природа. Оскільки суспільство й людина перебувають у постійному взаємозв'язку, зміна в одному елементі породжує зміну в іншому. Крім того, навколишній світ – не лише об'єктивна реальність, яка формується сама й формує людей, а й світ смислів, які відображені у свідомості кожної окремої особистості. Особистість відіграє в процесі суспільних трансформацій особливу роль. Від її активної позиції, значною мірою, залежить не лише особистий успіх окремо взятого громадянина, а й результативність соціально-політичних перетворень в країні. Як зауважує відомий польський соціолог П. Штомпка, суспільство – незвичайна реальність, воно залежить від того, як люди бачать суспільство, як уявляють його майбутнє, наскільки вони поінформовані, як суб'єкти соціально-політичної діяльності, і як усвідомлюють соціальні процеси [379]. Тобто, соціальна реальність має суб'єктивну природу, адже вона створюється людьми, які її безпосередньо переживають. Водночас, включення особистості в соціальне середовище передбачає існування певного механізму, який називається ідентифікація. Процес ідентифікації полягає в двох аспектах: по-перше, самостійне індивідуальне усвідомлення особистістю своєї ідентичності, що безумовно вимагає від особистості духовного розвитку, і, по-друге, суспільне визнання ідентичності індивіда. Останнє, є основою буття для багатьох людей, адже через суспільне визнання особистість відчуває своє призначення та досягає успіху.

Сучасне суспільство залучає людину в колообіг різноманітних процесів, зв'язків, взаємин, нав'язуючи їй певні зразки поведінки, стандарти життя, характер діяльності. У цих умовах важливо захистити й розвинути унікальність, самобутність людської особистості, зберегти індивідуальність кожної людини. В цьому місці доречно заперечити розповсюджений «сталінський» підхід який стосується «незамінних людей». Справді, незамінних людей не існує проте, існують люди які ніколи не повторюються у своїй індивідуальності, самобутності, унікальності, геніальності тощо. У процесі життєдіяльності, поступово інтегруючись у суспільство, особистість має вирішити головне завдання: сформувати ідентичність через усвідомлення своєї тотожності з тією чи іншою соціальною, релігійною чи професійною групою, із суспільством загалом, у тому числі – з національною спільністю, адже національна ідентичність – це традиційна ідентичність, вона більше за будь-які інші укорінена в структурі суспільної свідомості. На наше переконання саме національна ідентичність є на сьогодні, граничним рівнем соціальної ідентичності особистості. Це твердження може викликати заперечення, оскільки релігійно-конфесійні групи людей чисельно більші за національні. І справді, за обсягом релігійно-конфесійна ідентичність, не кажучи вже про цивілізаційну, як правило, перевершує національну ідентичність, проте вона поступається останній у силі мотиваційного впливу на діяльність та поведінку людей. Кожна людина спочатку ідентифікує себе з малою соціальною групою і лише потім з нацією, цивілізацією, людством. У цьому сенсі національна ідентичність передбачає серйозний вплив на повсякденні практики, оскільки вона не лише детермінує політичну поведінку, але може впливати і на такі, на перший погляд, далекі від політики речі, як рівень підтримки національних спортивних команд, гастрономічні пристрасті, практики туризму і т. ін. У свою чергу, ці практики можуть «підживлювати» громадянську ідентичність, сприяти її зміцненню або, навпаки, розмивати її, якщо вони набувають інтернаціонального характеру. На

цей феномен звертає увагу відомий американський соціолог А. Етционі, кажучи про взаємне навчання, що будується на поступовому запозиченні різних аспектів повсякденного культури [112, с. 35–36].

У світі, що має тенденцію до глобалізації, справді важливо для національних спільнот, особливо невеликих, зберегти свою ідентичність. Так чи інакше, кого б ми не вважали творцем національної ідентичності – націю чи її лідерів – на прикладі етнічної проблематики можна побачити, наскільки актуальною постає проблема ідентичності в політичному аспекті. З цього випливає, що повсякденне життя людини тісно пов'язане з політичним контекстом. На наш погляд, справедливою є думка, згідно з якою будь-які соціальні моделі ідентичності – територіальні, регіональні, конфесійні, етнічні та інші – набувають в сучасному суспільстві політичного характеру.

Отже, цілком впевнено можна сказати, що колізії політичного самовизначення націй мають величезний вплив на повсякденне життя окремої особистості. Людина в процесі соціальної взаємодії залучається до різноманітних груп і змушена, так чи інакше, визначати свою ідентичність. Варто підкреслити, що вітчизняна наукова періодика також викладає проблеми переважно національної ідентичності. Це насамперед пов'язано із актуальністю етнонаціональної проблематики в період спроби створення мультикультурного простору в нашому суспільстві, що трансформується. Окремою темою тут є вивчення механізмів ідентифікації в кризовому пострадянському суспільстві.

Наразі можна вести мову про зміну ідентичності. Прикметно, що ці зміни відбуваються як на рівні суспільства загалом, так і на рівні залучення окремих спільнот до глобальної системи взаємодій. Зазначимо, що визначальний вплив на зміну ідентичності в обох випадках має глобалізація. З погляду глобальних цивілізаційних змін можна говорити про те, що логіка переходу до постмодерного суспільства характеризується, крім усього іншого, зростанням рівня саморефлексії. Це зумовлено не стільки моральним одужанням

суспільства, скільки потребою особистості орієнтуватися в різноманітних ситуаціях. Річ у тім, що сучасна людина може швидко змінювати культурні контексти на відміну від традиційної людини, яка переважно більшість життя перебуває в одному соціокультурному середовищі. Ці зміни вимагають пристосування, тобто рефлексії з приводу власної ідентичності. Водночас саморефлексія може передувати, визначати входження індивіда в соціальну групу – тоді можна говорити про людину діючу, про суспільство, де визначальною є культурна диференціація, про суспільство вільного вибору. Але як би ми не розглядали індивіда – як пасивного члена суспільства чи як активну особу – все одно проблема ідентичності важлива для повсякденного життя.

Незважаючи на те, що практично всі дослідники й практики визнають політичне значення ідентичності, власне категорія «політичної ідентичності» трактується по-різному. Можна виокремити два «теоретичних полюси», в межах яких вона може бути визначена. Перший підхід до визначення політичної ідентичності може бути позначений як інституційний. Із цих позицій політична ідентичність локалізується навколо груп та інститутів, безпосередньо пов'язаних із політичною структурою: державою, партіями, громадськими об'єднаннями, громадянством і т. ін. Не рідко на політичне поле потрапляють ідентичності, які з самого початку не були політизовані (наприклад, етнічна ідентичність, мовна, гендерна, культурна, релігійна та інші), але захист яких вимагає участі в політиці. Щодо політизованої ідентичності інколи складно визначити точку відліку. На нашу думку, політизованою ідентичність стає з моменту висунення окремою групою вимог, так чи інакше пов'язаних із владою (або це претензії на володіння владою, чи вимоги невтручання влади і т. ін.). Таким чином, у контексті другого підходу політичною може бути як інституціональна політична ідентичність, так і неполітична ідентичність у результаті політизації. Практичний прояв політичної ідентичності виражається в характері й формі вимог, які носії цієї ідентичності пред'являють політичній

системі. Від звичайних одиничних пікетів до масових протестів із залученням мільйонів прихильників.

Політична ідентичність, як особливий вид ідентичності великих соціальних груп, має значний пояснювальний потенціал, важливий для політичної науки. Будучи своєрідною сполучною ланкою між колективним несвідомим і структурованими й такими, що піддаються концептуалізації явищами (політична культура, політична свідомість, політична ідеологія), політична ідентичність створює базові кордони як для внутрішньої, так і для міжгрупової взаємодії (формування образу «іншого», ставлення до «інших»).

Отже, політична ідентичність проектується безпосередньо в політичний процес (через політичну активність груп інтересів і суспільних рухів, електоральні та інші форми політичної поведінки і т. ін.), що, в свою чергу, може привести до змін самого політичного процесу – появи або зникнення будь-яких постатей, уповільнення або прискорення його динаміки, зміни масштабів і умов його перебігу, в тому числі інституційного середовища. У свою чергу, політична ідентичність перебуває під впливом поточних політичних процесів і зазнає конструювання, що робить її одним з об'єктів (і водночас інструментів) політичного впливу, зокрема й важливим елементом державної політики. Утім, як вже неодноразово зазначалося, серед вчених, котрі займаються проблематикою ідентичності, немає єдності, ба більше, навіть до самого терміна «політична ідентичність» ставлення неоднозначне. Про що йдеться. Так зарубіжні політологи, передусім американські та британські, вкрай обережно підходять до поняття політичної ідентифікації, оскільки традиція вивчення ідентичності, що склалася протягом останніх п'ятдесяти років (насамперед як партійної ідентичності), пов'язувалася з можливістю прогнозування електоральної поведінки людей у стійких двопартійних системах. А оскільки емпіричні виміри громадської думки в цих країнах демонструють стійке зниження кількості людей із вираженою і стійкою

політичною ідентифікацією, то час від часу і серед політологів виникають сумніви в універсальності цього феномену політичної свідомості громадян [393]. Нарешті, вивчення політичної ідентифікації стає обов'язковим елементом виборчої кампанії, засобом для різних маніпуляцій, перетворюючись на складову частину виборчої технології, що також позбавляє це поняття ореолу науковості, знижує його статус. Будь-яка політична сила чи політичний лідер, що йде на вибори намагається якомога ретельніше вивчити електоральне поле та з'ясувати політичні інтереси та суспільні настрої потенційних виборців. Такі знання дають можливість прогнозувати поведінку електорату під час використання різноманітних виборчих технологій. Більше того, масову поведінку можна не лише спрогнозувати, а й направити її енергію в «правильне» річище. Використання сучасних засобів впливу через різноманітні соціальні мережі створює для окремої особистості неабиякі проблеми щодо політичної ідентифікації та самовизначення, адже постійний тиск з різноманітних джерел починає підсвідомо впливати на процеси ідентифікації. Постійне перебування людини в соціальних мережах поступово позбавляє її критичного мислення.

Поняття політичної ідентичності близьке за своїм змістом із такими поняттями, як політична ідеологія й політична свідомість, проте вони зовсім не тотожні. Так, політична ідеологія дотична до політичної ідентичності у вигляді нормативної політичної доктрини, сукупності політичних принципів, відображених у доктринальних документах тощо. Але політична ідентичність найчастіше орієнтована на суспільство загалом, на відміну від ідеології, яка часто відображає інтереси тієї чи іншої партії або соціальної верстви. Натомість політична свідомість це ширша категорія, що містить в собі вже сформульовані уявлення, переконання, знання й очікування від політичного процесу, тоді як політичну ідентичність не завжди чітко усвідомлюють її носії. Ідентичність містить як базис найзагальніші уявлення, вимоги, ідеї, достатні для

символічного маркування кордонів групи, причому значна частина цих маркерів має апіорний для членів групи характер. Вони, в свою чергу, слугують підґрунтям для поглиблення й ускладнення цього набору і формування політичної свідомості, стаючи його частиною. Таким чином, політична свідомість є своєрідною «надбудовою» над політичною ідентичністю.

Важливою складовою аналізу ідентичності є питання про відмінність і співвідношення політичної ідентичності та політичної культури. Політична культура, в найзагальнішому вигляді, це набір існуючих ціннісних політичних установок та уявлень про доречні форми політичної поведінки, які прийнятні для членів того чи іншого суспільства. Політична культура може розглядатися як одна з визначальних основ політичної ідентичності, оскільки вона закладає ті цінності й установки, які повинні поділяти ті, хто хоче належати до суспільства. Водночас, з огляду на те, що ідентичність є «джерелом смислів», логічно припустити, що формулювання цінностей, очікувань, орієнтацій, символів, звернених до політичної системи, не можливе без попереднього визначення меж «Я», «Ми», «Інші». Зазначене дає підстави припускати, що політична культура й політична ідентичність перебувають у тісному взаємному переплетенні. Варто зауважити, що різні типи політичної культури та типи включеності в політичний процес, визначені свого часу Г. Алмондом та С. Вербою [6], мають на увазі різні цінності й символи, що лежать в основі політичної ідентичності.

Отже, зі сказаного вище можемо зробити деякі висновки. По-перше, поняття «ідентичність» має, як мінімум, подвійну природу. З одного боку – це категорія наукового аналізу, з іншого – практичної діяльності. По-друге, цілком очевидно, що проблематика ідентичності набуває міждисциплінарного характеру, об'єднуючи в межах одного дослідницького поля погляди різноманітних наукових дисциплін. Так, політична наука, розглядаючи зазначену категорію в межах політичного поля, акцентує увагу на процесуальному характері ідентичності, все частіше вживаючи термін

«ідентифікація» для позначення динамічного процесу її розвитку, трансформації та становлення. У процесі життєдіяльності, поступово інтегруючись у суспільство, особистість має вирішити головне завдання: сформувати ідентичність через усвідомлення своєї тотожності з тією чи іншою соціальною, релігійною чи професійною групою, із суспільством загалом, у тому числі – з національною спільністю, адже національна ідентичність – це традиційна ідентичність, вона більше за будь-які інші укорінена в структурі суспільної свідомості. Таким чином, по-третє, актуалізується ще одна проблематика – вивчення механізмів формування ідентичності особистості.

3.2. Соціалізації як механізм формування ідентичності особистості

У сучасних умовах далеко не кожна людина бачить цінність своєї участі в суспільному житті, і ще більша частина людей жодним чином не пов'язує свого життя з політикою. Для значної частини суспільства неучасть є певною формою демонстрації ставлення до влади, виявом протесту і лише одиниці обирають політику сферою своєї діяльності та досягають політичних вершин. Що впливає на політичну активність особистості? Відповідь на це питання досить складне, оскільки політика створює найширші можливості для самореалізації особистості. Увага до процесу соціалізації зумовлена важливістю її суспільних функцій і важливістю для кожного окремого індивіда. З одного боку, в процесі соціалізації особистість стає повноправним членом суспільства, засвоюючи загальноприйняті норми та правила поведінки, знайомлячись зі стандартними схемами взаємодії в типових ситуаціях, з іншого боку, в соціалізації життєво зацікавлене саме суспільство, для якого вона служить механізмом інтеграції та самовідтворення. Суспільство, формуючи ті чи інші цінності, визначає бажаний для нього загальний напрямок життєдіяльності людей, орієнтує їхні дії в певному руслі. На основі пріоритетних цінностей воно вказує своїм членам

норми й конкретні зразки поведінки в певних ситуаціях, а також виробляє систему заходів для реального здійснення цих норм та способи реагування на поведінку людей та їхніх груп.

У різні історичні епохи взаємодія між людиною й суспільством виступає як співвідношення соціального та індивідуального в особистості, її орієнтація на пріоритет особистих або громадських інтересів. Існує взаємозумовленість соціального розвитку та розвитку особистісного потенціалу. Причому на певному етапі об'єктивні процеси випереджають особистісні зміни. Але суб'єктивні процеси можуть виявитися більш динамічними в разі, коли в процесі соціалізації активізується не адаптивність особистості, пов'язана із запереченням певних соціальних норм і цінностей, створенням нових зразків. Це може привести до нової якості особистісного потенціалу суспільства, до іншої сукупності типових особистісних рис. У такому випадку суб'єктивні процеси, випереджаючи об'єктивні, стають першорядним чинником суспільних змін. Результативність соціалізації особистості зумовлена об'єктивними і суб'єктивними чинниками: по-перше, тим, як індивід освоює соціальні норми й культурні цінності, по-друге – яким чином і в який спосіб суспільство передає їх індивіду. Агентами соціалізації, так чи інакше, виступають всі без виключення соціальні інститути (держава, трудовий колектив, церква, сім'я, система освіти, засоби масової комунікації тощо), функції яких персоналізуються в діяльності конкретних людей.

Поняття «соціалізація», незважаючи на його поширення, не має однозначного трактування серед представників соціально-гуманітарних наук. Багатоманітність його визначення пояснюється складністю самого явища та різноманітністю форм. У цьому плані не можна не погодитися з відомим англійським вченим *Дж. Берналом (1901 – 1971)*, який відмітив, що дуже важко в лаконічній формі дати визначення явищу, що має багато сторін, видів, форм, які змінювалися в процесі його розвитку. Труднощі у визначенні поняття

соціалізації існують ще й тому, що в історичному часі, який збігається з історією людства, форми та механізми соціалізації зазнали багато змін. Зрозуміло, що одне, навіть дуже широке визначення, не може охопити всього різноманіття й багатства досліджуваного явища. Наукові визначення детермінуються не тільки особливостями об'єктивної реальності, яка безперервно змінюється, але й рівнем розроблення теорії. Наукові визначення з часом змінюються, уточнюються, шліфуються, відповідно до розвитку самої теорії. У випадку, коли ми маємо справу з відсутністю визначення, в якому б у лаконічній формі відображалася сама суть явища, то це може свідчити про недостатню його вивченість [239]. Водночас, поняття «соціалізація» широко використовується в роботах вітчизняних та зарубіжних вчених, де воно розглядається як двосторонній процес, що зумовлює функціонування, з одного боку, соціальних груп, а з іншого – особистості як соціального суб'єкта. Акцент у цьому питанні робиться не тільки на соціальному становленні особистості, але й на формуванні соціальних груп, їх стабільному існуванні, а також залученні нових членів до спільних норм та цінностей, що притаманні тим чи іншим групам.

З процесом соціалізації тісно пов'язаний процес соціальної ідентифікації. Як і соціалізація загалом, соціальна ідентифікація виконує подвійну функцію. По-перше, індивід визначає своє ставлення до потреб, цінностей та інтересів різних соціальних груп, визначаючи цим своє місце в суспільстві. Зазначене відношення може мати різні ознаки: з одними групами індивід солідаризується, до інших ставиться нейтрально, цінності й норми третіх заперечує та відкидає. У цьому сенсі самоідентифікацію можна вважати вищою стадією індивідуальної соціалізації. По-друге, соціальна ідентифікація забезпечує суспільну інтеграцію, структуруючи соціальний простір за групами цінностей та інтересів і створюючи основу для стійкої взаємодії між ними. Різноманіття соціальних груп зумовлює ієрархічну природу ідентифікації, яка поділяється за рівнями та

видами. Так, на рівневому аспекті індивід співвідносить себе із соціальними спільнотами різного рангу, починаючи від сім'ї й закінчуючи загальнонаціональним або навіть планетарним масштабом. Найбільше практично-політичне значення в цьому аспекті має державна та національна самоідентифікація індивіда. Максимальної величини рівень національної самоідентифікації досягається в тоталітарному суспільстві, всі члени якого відчують себе «гвинтиками» єдиного механізму, наприклад, такої спільності, як «радянський народ» і т. ін. У ліберально-демократичному суспільстві рівень загальнонаціональної єдності знижується, а акцент ідентифікації переміщується на нижчі рівні. Нарешті, в перехідному суспільстві загальнонаціональна єдність проблематизується, оскільки розмивається саме уявлення про модель держави, про шляхи та способи її модернізації. Українці, перебуваючи у стадії перехідного суспільства, тривалий час намагаються сформулювати таку модель державного розвитку, яка б стала консолідуючим чинником для усіх регіонів. Зазначимо, що важливу роль у цьому процесі може відігравати особистість загальнонаціонального лідера який акумулюючи навколо себе національно-патріотичні сили направляє їхню енергію в конструктивне річище.

У видовому аспекті процес соціальної ідентифікації індивіда охоплює його самовіднесення до вікової, гендерної, етнічної, релігійної, професійної, економічної та інших видів соціальних спільнот. У стабільному суспільстві ієрархічна структура соціальної ідентифікації є стійкою і несуперечливою, окремі її частини узгоджені між собою. Проблематизація соціальної ідентичності на макрорівні утворює ідеологічну основу для ефективної модернізації суспільства, в процесі якої відновлюється узгодженість сторін. На особистісному рівні самоідентичність людей включає два різноспрямовані механізми: індивідуалізацію та ідентифікацію. Подвійний характер механізму самоідентифікації зумовлює можливість коливань у бік одного з полюсів. Ідентифікація посилюється в найбільш однорідному тоталітарному суспільстві,

всі члени якого впевнено ідентифікують себе з єдиною спільнотою, що, як правило, втілюється в особі вождя. Натомість у демократичному суспільстві найбільшої ваги набуває індивідуальний аспект соціальної ідентичності. У транзитивних суспільствах розвиваються як індивідуальні, так і ідентифікуючі підстави ідентичності, що призводить до соціальної аномії та створює підґрунтя соціально-політичної напруженості. У перехідні періоди суспільного розвитку зростає роль соціокультурних підстав самоідентифікації. Зокрема, посилюється вплив цінностей традиційного суспільства як найбільш стійких і глибоко вкорінених у суспільній структурі та свідомості людей.

Політичну соціалізацію, як правило, досліджують в руслі загального процесу соціалізації. Однак, на нашу думку, такий «звужений» підхід не дозволяє розкрити сутність та зміст політичної соціалізації як соціально-історичного явища. Потрібно розглядати політичну соціалізацію як самостійну категорію з власними психологічними, соціальними, культурними та політичними характеристиками, зі своїми історичними коренями тощо [175]. Проте, яким би словом ми не назвали процес включення (залучення, соціалізація і т. ін.) окремої особистості в політику, зазначимо, що відбувається він у тісному взаємозв'язку людини й суспільства через використання різноманітних соціально-політичних механізмів. Суспільство, формуючи ті чи інші цінності, визначає бажаний для нього загальний напрямок життєдіяльності людей, орієнтує їхні дії в потрібному річищі. На основі пріоритетних цінностей воно вказує своїм членам норми й конкретні зразки поведінки в окремих ситуаціях, а також виробляє систему заходів для реального здійснення цих норм та способи реагування на поведінку людей та їхніх груп. Тож проаналізуємо основні механізми, які, на нашу думку, мають безпосередній вплив на ступінь включеності індивіда у світ політики. У зв'язку з цим неабиякий інтерес становлять питання, пов'язані з особистісним аспектом процесу соціалізації. У науковій літературі термін «соціалізація політична» пояснюється так: «...процес

засвоєння індивідом упродовж його життя політичних знань, норм і цінностей суспільства, до якого він належить. Соціалізація політична охоплює весь процес становлення людини як суб'єкта політичних відносин і політичної діяльності, насамперед шляхом оволодіння особою політичними знаннями, цінностями, нормами, орієнтирами, зразками політичної поведінки. Соціалізація політична – не просто засвоєння певних політичних відносин, досвіду, знань і т. ін., а й перетворення їх в особисті орієнтири та установки, внаслідок чого формується політична свідомість, позиція, зрілість, тобто певний рівень політичної культури» [273, с. 618].

Зазначимо, що найбільшого поширення в науковій літературі набули дві теоретичні моделі політичної соціалізації. Перша, так звана, модель «підкорення», спирається на погляди відомого англійського мислителя *Т. Гоббса (1588 – 1679)*. Загальновідома думка, сформульована свого часу Т. Гоббсом, про слабкість та обмеженість людської істоти дала можливість запропонувати йому шлях для людства уникнути «війни всіх проти всіх». Цей єдино можливий шлях пролягав, на думку філософа, через підкорення абсолютній божественній владі суверена [70, с. 132]. Не дивно, що в такому разі роль окремої особистості зводилась до ролі «гвинтика», пасивного об'єкта політичної системи. Другою моделлю політичної соціалізації є модель «інтересів». У ній розвиток людського суспільства розглядається через природу людської психіки. Прихильники такого погляду (*А. Сміт, Г. Спенсер та ін.*) наголошують, що людина, як правило, робить у житті лише те, що її найбільше цікавить та відповідає власним інтересам. У науковій літературі маємо кілька інтерпретацій моделі інтересу. Найпоширенішими є: концепція розсудливих та конкурентних інтересів. В першій концепції уряд і держава – джерело нерівності й пригнічення свободи особистості. Друга концепція акцентує увагу на ідеї порядку, яка є наслідком взаємодії окремих особистостей, а точніше їхній конкуренції. Значну роль у поширенні цих ідей відіграли погляди відомого

шотландського економіста та філософа А. Сміта, який вважав, що кожна людина, якщо вона не порушує закони справедливості, має повне моральне право вирішувати свої інтереси за власним бажанням та конкурувати з іншими людьми, як за допомогою власного виробництва, так і використовуючи свій капітал [400]. Завдяки раціональному способу мислення індивіди розуміють важливість спільних зусиль для досягнення власної користі. Таким чином, інтереси кожного так чи інакше впливають на розвиток політичного процесу, що, в свою чергу, дає підстави говорити про певну внутрішню трансформацію, тобто про поступове усвідомлення індивідом своєї суб'єктності в політичному просторі.

Дослідження основних соціально-політичних механізмів, що безпосередньо впливають на процеси формування та функціонування особистості в політиці, мають свою методологічну специфіку. Полягає вона в обов'язковому використанні системного аналізу та побудові ієрархічної моделі досліджуваних механізмів. Це дає можливість, на нашу думку, встановити взаємозв'язок між ними і за-можливості віднайти закономірність. Отже, з огляду на це і сформовано порядок, за яким розташовані названі нижче механізми політичної соціалізації [163, с. 13].

Сім'я. Сім'я, як фундаментальний інститут суспільної системи, володіє широким діапазоном можливостей та засобів впливу на формування позитивного чи негативного ставлення індивіда до будь-яких політичних явищ. Навіть більше, саме сім'ї належить провідна роль у формуванні позитивних установок соціальної поведінки людини. Повага, взаєморозуміння, толерантність, підтримка в сімейних стосунках стають факторами стабільності, способом життя, цінностями, що гармонійно поєднують індивідуальне та суспільне буття людини, об'єктивують процес соціалізації та становлення особистості [163, с.14]. На думку американського дослідника *Д. Істона (1917 – 2014)*, першим «психологічним агентом суспільства» виступає сім'я. Саме в

сім'ї, під впливом «авторитету іншого» норми й цінності суспільства, правила й навички поведінки засвоюються вперше [125]. Не менш відомий вчений *Е. Фромм (1900 – 1980)* у своїх працях [351, с. 48–55] неодноразово зазначав, що на процес політичної соціалізації неабияк впливає досвід, набутий у ранньому дитинстві, коли дитина засвоює політичні уподобання членів родини. Ефективність політичної соціалізації індивіда в цьому випадку спирається на повсякденний латентний вплив сім'ї. Отримані в сімейному колі політичні установки та приклади поведінки щодо політичної структури і влади в подальшому процесі соціалізації виступають у ролі фільтра, впливаючи на усвідомлення й засвоєння індивідом політичних цінностей. Цікавими в цьому плані є дослідження автобіографій відомих людей та роль батьків, близьких родичів, знайомих у становленні та формуванні таких людей. Прагнення наслідувати батьків чи довести їм свою значимість нерідко ставали потужним мотиватором до великих звершень.

Зближення сім'ї та суспільства відбувається за посередництвом держави. Суспільство через державу створює принципи і правила взаємної відповідальності сторін, формує механізми їх виконання, реалізує спеціальну особливу політику та ідеологію. Так, у демократичному суспільстві сімейна політика держави позбавлена прямого впливу на сім'ю, на індивідуальні свободи людини і має лише регулятивний характер, тоді як у недемократичних – абсолютизуються цінності колективізму, в результаті чого сім'я, як соціальний інститут, разом з особистістю повністю підпорядковується інтересам держави та суспільства. Така модель взаємовідносин тривалий час існувала і в нашій країні. Мова йде про період перебування України у складі Радянського Союзу. Ця обставина пояснює відмінності у ставленні до сім'ї у старшого й молодшого покоління наших співвітчизників. Сьогодні сім'я, як механізм політичної соціалізації, переживає певну кризу, що пов'язана зі складними модернізаційними змінами всього українського суспільства. Таких

змін зазнає передусім система ціннісних особливостей. У свідомості людей старшого покоління домінують традиційні колективістські цінності сім'ї, тоді як молоде покоління більше орієнтується на цінності індивідуалістичні. Зазначимо, що в різні епохи сімейні цінності мали свій специфічний характер, проте вони завжди вважалися базовими й були важливим елементом загальної культури народу. Потужний тиск збоку нових суспільних норм та принципів змушує інститут сім'ї пристосовуватись до нових життєвих умов, шукати адекватні критерії оцінювання дійсності. Саме сукупність таких критеріїв формує поведінку індивіда в суспільстві. Соціальний та суспільний статус особистості, її роль у суспільному й сімейному житті безпосередньо впливають на формування зразків поведінки, насамперед у наймолодших членів родини, на сприйняття ними навколишнього світу, політичної дійсності тощо. Які конкретно політичні цінності потрібно передавати дітям сьогодні, переважна більшість українських батьків не знає, і тому залишають цю тему поза увагою або перекладають таку «роботу» на інституційний механізм політичної соціалізації – школу [163].

Школа. Школа – це не що інше, як модель суспільства, тому готовність молодшої людини до життя в суспільстві як раз і полягає в її умінні жити й працювати в шкільному колективі. Здатність адаптуватися до школи – найважливіший показник успішності процесу соціалізації. Усі чинники соціалізації, так чи інакше, впливають на процес формування особистості. Нерідко такий вплив має суперечливий характер, оскільки кожен із чинників соціалізації має різноспрямовану соціальну активність. У такому випадку роль цілеспрямованих педагогічних впливів системи шкільного виховання в процесі соціалізації полягає в тому, щоб посилити вплив одних, позитивних факторів і послабити вплив негативних, які вважаються такими з позиції соціокультурних цільових установок формування особистості. Приступаючи до розгляду цього, вкрай важливого, механізму політичної соціалізації зауважимо на таке.

Відчиняючи шкільні двері, ми відкриваємо перед дитиною незвіданий світ, ми, за великим рахунком, передаємо в руки шкільного вчителя ще дуже пластичний матеріал, «глину», з якої, за бажання, можна виліпити що завгодно. Без жодних перебільшень зазначимо, що саме від особистості педагога залежить великою мірою майбутня доля його «творинь».

Під час освітнього процесу учнів, найчастіше не розглядають як суб'єктів освітньої діяльності, вони радше є об'єктами впливу. Такий підхід реальний і виправданий, оскільки ми маємо справу із системою, а як відомо робота будь-якої системи базується на чіткому виконанні встановлених норм та правил. Тому, очевидно, для того, щоб якісно передавати знання, потрібно виробити певний алгоритм. Як правило, такий алгоритм спирається на авторитарний спосіб навчання, метою якого є змусити дитину вчитися, іншими словами – навчити вчитися, докладати для цього певні зусилля. У цьому випадку авторитарність розуміється лише як метод. У результаті процес навчання повинен перерости в стійку звичку, в бажання пізнавати, розвиватися, мислити, творити протягом усього життя. У цьому місці варто дещо уточнити. Сучасний постіндустріальний світ справедливо називають інформаційною епохою. Кількість інформації, яку ми отримуємо щодня з різних джерел, величезна. Природно, що знати все неможливо. Саме тому сьогодні в шкільній освіті вкрай важливо «не перегнути палку» з кількістю інформації, що подається для обов'язкового вивчення. Навіть якщо дитина закінчивши школу чогось не знає – не є великою проблемою, проблема – коли вона більше не хоче нічого знати. Це навіть не проблема, а радше трагедія, а заодно і підсумкова оцінка роботи колективу всієї школи. Проте, освітня діяльність не зводиться лише до навчального процесу, не менш важливою її складовою є процес виховання, де використання примусу може бути вкрай небезпечним. Саме вміння гармонійно поєднувати авторитарні методи навчання та ліберальні підходи до виховання і називають педагогічною майстерністю. Важливо не лише навчити, а й виховати,

адже особистість цінна не лише тому, що може виконувати різноманітні функції, а й тим, що вона потенційно володіє унікальною різноманітністю творчих можливостей. Тут важливо не зашкодити.

На систему шкільної освіти покладені різноманітні функції, зокрема і функція політичної соціалізації, проте в українському суспільстві взагалі та в освітньому середовищі зокрема домінує думка про те, що політична сфера є доволі складною для дитячого сприйняття, тому політика має залишатися поза шкільними стінами. Політична соціалізація зведена лише до патріотичного виховання, головне завдання якого вбачається в шануванні та поклонінні. Така позиція ґрунтується на прикладах із минулої радянської системи освіти, де дітей політично соціалізували з перших днів перебування в школі. Значок на грудях із портретом вождя чітко вказував ідеологічний напрямок думок та вчинків, не залишаючи місця для будь-якої альтернативи. Ошпарившись тоді на молоці, дмухаємо тепер на воду. Так чи інакше обмежити доступ шкільної молоді до політичної інформації не можливо. Інше питання, що ця інформація не аналізується, а закріплюється у свідомості дітей як сталий факт. Таким чином, політичний досвід молодого покоління формується не на базі отриманих у школі політичних знань та цінностей, а під впливом різноманітних, часто маніпулятивних джерел впливу. Нерідко таким джерелом є шкільний учитель (не фахівець з політології, історії чи права), який видає свою суб'єктивну думку про ті чи інші історичні чи політичні події як істину в останній інстанції. Неможливість молоді критично осмислити політичну дійсність призводить з часом до розчарувань, політичного відчуження та аполітичності. У результаті відсутність у системі шкільної освіти каналів передачі політичних знань блокує роботу цього механізму політичної соціалізації. Наступний механізм політичної соціалізації також стосується системи освіти. Йтиметься про вищу школу [163].

Вища школа. В умовах глобального переходу до інформаційного суспільства найбільш значущою ланкою системи освіти в контексті соціалізації

стає вища школа, яка володіє значним потенціалом і здатністю забезпечити формування нового типу особистості, що оптимально відповідає сучасному етапу суспільно-політичного розвитку. Осмислення й самостійна участь особистості в політичному житті своєї країни не можлива без наявності в неї певного політичного знання, без набутих умінь та сформованого досвіду для подальшого ефективного виконання тих чи інших політичних функцій. Формування системних знань про владу та політичну систему держави найбільшою мірою зумовлене освітнім процесом у вищих навчальних закладах. Слід підкреслити, що етап навчання у вищій школі як рівень політичної соціалізації виступає одним із важливих складників механізму формування політико-правової культури молодого громадянина.

Ключову роль у формуванні політичних уявлень відіграє блок суспільно-гуманітарних дисциплін, таких, як історія, філософія, соціологія, право та політологія, адже загальновідомо, що за допомогою освіти реалізується соціалізуюча функція держави. У цей час особистість набуває нових політичних знань через процес освоєння суспільствознавчих дисциплін. Поступово в молодій людини виникає потреба зіставляти знання, отримані на заняттях, із реальними подіями в країні та за кордоном. Таким чином, соціалізуючі можливості освіти повинні бути в центрі державної політики, і ще донедавна можна було вести мову про наявність такої політики в українській державі. Адже якщо сім'я та школа не ставили собі за мету формування в молодого покоління інтересу до політичного життя, то саме на вищу освіту покладалося завдання передачі політичних знань, формування політичної свідомості, політичної культури, зразків поведінки тощо. Реалізовувалось це завдання через запровадження на початку дев'яностих років минулого століття в українських університетах обов'язкового вивчення циклу соціально-гуманітарних дисциплін, зокрема політичної науки. Із часом політична освіченість студентської молоді плюс патріотичне шкільне виховання почали давати свої

результати. Яскравим прикладом цього є зимові події 2013 – 2014 року, що отримали назву Революція Гідності, під час яких саме студентська молодь стала локомотивом протестних виступів проти незаконних дій влади. І навіть більше, візьмемо на себе сміливість стверджувати, що саме завдяки молодому поколінню, що народилось та виросло в незалежній Україні ми, в ці буремні часи, зберегли державність. Активна позиція молоді у перші місяці російської агресії створила безпрецедентний у новітній українській історії сплеск патріотизму. [163, с.15].

Сучасне українське суспільство вкрай заполітизоване. У таких умовах пересічним громадянам вкрай важко орієнтуватися в бурхливому океані політичних подій та явищ. Сьогодні люди як ніколи потребують фахових політичних знань, об'єктивної інформації, якісної аналітики тощо [164, с. 78]. Здавалось би настав час використати освітню галузь як механізм політичної соціалізації населення на повну потужність, піднявши прапор політичного просвітництва. Проте так не сталося. Натомість українська система освіти, зокрема і вища школа, з прийняттям нового Закону України «Про вищу освіту» взагалі відмовляється від обов'язкового викладання соціально-гуманітарних дисциплін, у тому числі й політології, аргументуючи це тим, що «обов'язковість викладання» це анахронізм, який обмежує свободу вибору. Тепер, за великим рахунком, ця «свобода вибору» зосереджена в руках керівництва вишу, яке будь-які міністерські рекомендації може залишити поза увагою. Головні захисники цього постулату посиляються на досвід розвинених демократичних країн світу. Тут варто зазначити, що ми ще дуже далекі від демократії з її цінностями, нормами, принципами й т. ін. Ми лише заявили про наміри, а як відомо фахівцям-політологам, встановити політичний режим лише законами чи Конституцією не можливо. У сталих демократіях свідомо, активна політична поведінка широких мас населення опирається не лише на політичні знання, отримані під час навчання, такі знання засвоюються особистістю в процесі її

соціалізації як певна традиція, що є вже невіддільною частиною політичної культури демократичних країн світу. Нічого подібного в Україні немає, тому вкрай небезпечно виключати насправді дієвий механізм політичної соціалізації молоді – вищу школу – з переліку тих місць, де людина може отримати фахові політичні знання. Святе місце порожнім не буває [163].

Отже, очевидним є факт, з якого постає проблемне питання: якщо сім'я, школа, університет не ставлять собі за мету виховання в молодого покоління інтересу до політичного життя країни, хто ж тоді формує в наших громадян політичні погляди, переконання, цінності, впливає на характер та форму політичної поведінки тощо? За відсутності реального впливу названих вище механізмів політичної соціалізації має існувати інший вкрай потужний механізм політичного залучення наших громадян до політичної сфери, адже на питання «як потрібно керувати країною?» відповідь знає переважна більшість українців. Звичайно, в цьому випадку, йдеться не про політичну соціалізацію як таку, а лише про ступінь політизації, адже для формування громадянської самосвідомості необхідна стійка первинна соціалізація (сім'я, школа), яка роками формує переконання та риси особистості. Високий рівень політизації є радше елементом політичної технології, який часто використовується з метою різноманітних маніпуляцій суспільною свідомістю особливо під час проведення виборчих кампаній. Найкраще виконує «таку роботу» наступний механізм політичної соціалізації – засоби масової інформації (ЗМІ) [163].

Засоби масової інформації. Відсутність конкурентної боротьби між механізмами політичної соціалізації створило сприятливі умови для того, щоб панівні позиції в боротьбі за «політичні умонастрої» українців зайняли різноманітні засоби масової інформації. У цьому випадку ми не абсолютизуємо вплив засобів масової інформації на суспільну свідомість. Варто розуміти, що кожний механізм політичної соціалізації так чи інакше пов'язаний між собою. Від того, в якій сім'ї виховувався індивід, у якому середовищі навчався, в якій

політичній системі живе, залежить ступінь та якість його політичної соціалізації. Ми ведемо мову лише про те, що зі зменшенням впливу традиційних інститутів політичної соціалізації, ЗМІ, переважна більшість яких належать конкретним заможним людям, лише посилюють свій вплив, що має переважно маніпулятивний характер. Мусимо констатувати очевидний факт, ми живемо під час фейків і тотальних інформаційних кампаній. В таких умовах «незрілій, непідготовленій особистості важко зорієнтуватись у сучасному насиченому інформаційному просторі, зробити правильний вибір» [230].

Для сучасної політичної науки осмислення феномену маніпулювання має важливе значення, оскільки дає змогу говорити не просто про технології протидії маніпуляціям, а порушувати питання про державну політику інформаційної безпеки, а це, у свою чергу, дає можливість знову наголосити на важливості поширення базових політичних знань на ранніх етапах соціалізації індивіда [176]. Не можна забувати, що в умовах війни (в нашому випадку гібридної війни) ЗМІ стають потужною політичною силою здатною впливати на думку та поведінку мільйонів людей.

Не секрет, що військовій агресії проти нашої країни з боку Російської Федерації передувала потужна інформаційна агресія поширювана через різноманітні засоби масової інформації. Низька політична культура, необізнаність і некомпетентність широких мас населення у простих політичних питаннях стають благодатним підґрунтям для поширення такої агресії підбиваючи, у підсумку, основи української державності. Сьогодні Україна фактично перебуває у стані гібридної війни з Російською Федерацією і варіантів для зовнішньополітичних маневрів небагато: або ми капітулюємо й пристаємо на умови Росії, або самостійно опираємось та воюємо, або шукаємо підтримки у сильних світу цього для залагодження конфлікту. Зробимо короткий відступ. Правильне мислення вимагає глибини в осягненні й інтерпретації подій та фактів особливу у випадку обмеженого доступу до джерел інформації.

Сучасний україно-російський конфлікт супроводжується величезним масивом політичної пропаганди та контрпропаганди, що заважає досліднику об'єктивно та неупереджено аналізувати всі його сторони. Так, наприклад, для нас вкрай актуальними (читай малодослідженими) є питання: яку роль відіграв особистісний чинник у прийнятті рішень під час анексії Кримського півострова, хто персонально віддавав накази під час проведення антитерористичної операції та на кому лежить персональна відповідальність за прийняті рішення і т.п.

Ми розглянули далеко не повний перелік механізмів соціалізації особистості, навмисно залишаючи їх поза увагою, оскільки без первинної соціалізації немає сенсу вести мову про можливість якісної політичної соціалізації, наприклад, у трудовому колективі чи громадській організації. Важливо зберігати баланс між різними механізмами політичної соціалізації, адже домінування лише одного з них призводить до викривлень та маніпуляцій, не кажучи вже про той випадок, коли такі механізми взагалі не працюють [163].

Отже, для формування дієвих механізмів політичної соціалізації необхідна цілеспрямована державна політика, спрямована насамперед на зміну сформованого політико-правового відчуження та аполітичності молоді. Рішення цієї проблеми вбачається в пошуку модернізації процесу політичної соціалізації молоді в сучасному українському суспільстві, що можливо, передусім, у межах освітнього простору. Завершуючи цей розділ, не можемо оминути увагою ще одну проблему, пов'язану із впливом глобалізації на процеси соціалізації особистості. На перший погляд, здавалось би, що немає й не може бути відчутних залежностей процесів набуття індивідами соціальних якостей і світових інтеграційних або дезінтеграційних процесів. Але це не так. Глобалізація, висуваючи на перший план нібито лише економічні проблеми, позначається на якості всієї соціальної матерії. Вона посилює диференціацію процесів соціалізації, облаштовуючи нові «соціальні сита», перекриваючи для значної частини людей доступ у «соціальні ліфти» (в розумінні П. Сорокіна),

закріплюючи, таким чином, соціальну нерівність. В умовах глобалізації значною мірою послаблюються соціальні ресурси відтворення особистісного потенціалу суспільства. Підсумовуючи зазначимо, що результатом успішної політичної соціалізації «... має стати формування політичних компетенцій особистості – комплексу умінь, знань, мотивів, сформованих у процесі політичної соціалізації, що сприяють здатності особистості ефективно функціонувати в громадсько-політичному бутті» [312, с. 56–57]. Соціалізація політична повинна охоплювати весь процес становлення людини як суб'єкта політичних відносин і політичної діяльності, насамперед шляхом оволодіння особою політичними знаннями, цінностями, нормами, орієнтирами, зразками політичної поведінки. Лише в такий спосіб окремо взята особистість може стати автономним та активним суб'єктом політичної дійсності. В іншому випадку політична соціалізація перетворюється на фарс і залучення широких верств населення у політичне життя без належного досвіду, знань та компетенцій лише збільшує масу пасивних об'єктів політики, на яких легко можна впливати та маніпулювати.

3.3. Вплив ціннісних орієнтацій на процес політичної соціалізації особистості в Україні

Якісним показником успішної політичної соціалізації є прийняття та засвоєння політичних цінностей у суспільстві. Під політичними цінностями розуміють не тільки ідеали, а й чітко описані норми, узаконені настанови, яких потрібно дотримуватися. Ціннісне сприйняття об'єктів політичного життя зумовлюється конкретно-історичними умовами розвитку суспільства, місцем особи, соціальної спільноти в системі певних економічних і соціально-політичних відносин, потребами та інтересами людей. У системі таких цінностей наявні соціально-політичні ідеали й цілі, принципи і норми

політичного життя, політичні традиції і символи, зразки політичної поведінки [274, с. 328]. Взагалі аналіз ціннісного спектра сучасного українського суспільства, у контексті соціально-політичних змін, що відбуваються в Україні після подій Революції Гідності, очевидно знову стає однією з найактуальніших тем для соціально-гуманітарних наук. Сьогодні вести мову про пошук спільних, об'єднавчих цінностей для всього українського суспільства стало складніше ніж це було ще три-чотири роки тому. На думку відомого вітчизняного вченого, академіка В. Ворони: «Соціологічні виміри стану і соціальних змін у суспільстві, що вже півтора року перебуває в напруженому і навіть критичному, вибухонебезпечному стані, справа непросте. Тут настроїв часто може переважати над громадською думкою, а реальна поведінка людей не завжди збіжна з намірами та артикульованими заявами» [51, с. 13].

На наше переконання, основні причини такого становища лежать саме в політичній площині. Нестійкість, нестабільність, розбалансованість політичної системи призводить до руйнації та занепаду інших взаємопов'язаних елементів соціального організму. Звісно, це позначається на ціннісних пріоритетах громадян [165, с. 52]. Для прикладу подивимось, що об'єднувало українське суспільство в різні роки: у 2002 чи 2006 роках українців об'єднувала віра в краще майбутнє (відповідно 38.2% і 42.9%); у 2009 та 2013 році таким чинником стало незадоволення владою (відповідно 40.5% і 34.1%); у 2015 році, вперше за всю історію незалежної України, 41.3% наших громадян відповіли, що патріотичні почуття є об'єднавчими для нашого суспільства. Остання цифра вселяє надію, однак наскільки така тенденція є показовою покаже час, адже недовіра до дій влади (36.4%) та розкол політичної свідомості залишаються загальносоціальним контекстом формування політичних орієнтацій українців [338, с. 586]. Треба, мабуть «подякувати» владі, що вона в такий спосіб об'єднує українське суспільство. Проте неважко спрогнозувати, чим закінчиться подібний «об'єднавчий процес» – черговим соціальним вибухом.

Типологія ціннісних орієнтирів та вподобань теперішнього українського соціуму має досить різні за напрямком векторні лінії, які стосуються бачення політичного, економічного, соціального чи культурного напрямку розвитку суспільства. Зазначимо, що суспільно-політичні настрої, погляди, вподобання та поведінка не розвиваються самі по собі. Вони формуються (свідомо чи не свідомо) під впливом багатьох факторів [166]. Тривалий час в ієрархії цінностей українців політика займала одне з останніх місць. Варто уточнити: йдеться про масову політичну поведінку, політичну участь, у прямому розумінні цього слова, адже широка «обізнаність» наших людей у будь-яких політичних питаннях, а тим більше тверді переконання «що і як треба робити» в розмовах ще зовсім не означає, що більшість із них готові піднятися з дивана. Не стали виключенням і події, що на перший погляд, викликали масову участь громадян у суспільно-політичному житті країни. Яскравим прикладом такої поведінки, точніше політичного відчуження, є соціологічне дослідження від інституту соціології НАН України (табл. 3.3.1).

Таблиця 3.3.1

«Чи брали Ви участь в акціях протесту проти влади в грудні 2013 – лютому 2014 року?»

	2014	2015
Брав участь в акціях у Києві	4,2	5,9
Брав участь в акціях в іншому місті	5,3	5,7
Допомагав мітингувальникам (продуктами, речами, грошима тощо)	9,4	11,5
Не брав участі	82,1	79,0
Не відповіли	0,9	0,4

Джерело: [338, с. 580].

Мусимо визнати, що процес політичної соціалізації, який має в собі поступове домінування в структурі особистості суспільної свідомості над індивідуальною, ще далекий до свого завершення, до формування в цієї особистості громадянської ідентичності. Практика політичної діяльності для переважної більшості українських громадян, зазвичай обмежується лише участю у виборах, як правило біля урни для голосування. Природу аполітичності українців багато експертів пояснюють особливостями національного характеру (ментальності). Роками нав'язувалась думка про «мою хату скраю», допоки двічі за новітню історію не згадали, що «гуртом і батька легше бити».

Звідси ключове для нашого дослідження питання: чи можна сьогодні вести мову про те, що під впливом згаданих нами соціально-політичних потрясінь зими 2013 – 2014 рр. українці почали долати явище аполітичності та свідомо виступати на захист своїх прав та свобод, чи непокора владі була звичайним проявом політичного відчуження? Так, на думку вітчизняного дослідника В. Северинюка: «Політичне відчуження завжди існує в діапазоні між маргінальною пасивністю та потенціалом різнобічно-активних політичних дій. У цьому його своєрідність і небезпечність, бо навіть маргінес може перетворитися на активну силу, якщо ним оволодіють політичні шахраї чи екстремісти» [303, с. 16].

Особливістю теперішнього часу є пошук суспільством свого «Я». Ціннісне сприйняття об'єктів політичного життя зумовлюється конкретно-історичними умовами розвитку суспільства, місцем особи, соціальної спільноти в системі певних економічних і соціально-політичних відносин, потребами та інтересами людей. Практично перед всіма соціальними групами населення постала проблема пошуку та реалізації себе в новій системі моральних норм, ідеалів, цінностей тощо.

Йдеться про принциповий вибір свого місця в процесі оновлення та коригування життєвого шляху, про вироблення нових світоглядних позицій, нову оцінку ситуації в суспільстві тощо. Українське суспільство переживає складні часи, період важливих та різких змін як у повсякденному житті, так і в політиці. У цих умовах, як ніколи раніше, постало питання політичної зрілості, політичної активності окремої особистості, динамізму її мислення в політиці. Вміння зрозуміти мозаїку сучасного політичного життя, процесів, які відбуваються в країні та за її межами, правильно, адекватно оцінити та осмислити те, що відбувається, обрати правильне рішення, активно брати участь у розбудові своєї країни – все це можливо лише за наявності свідомих та вільних особистостей які є частиною політично активного громадянського суспільства.

Отже, для більш конкретного аналізу тих змін, що відбулися (чи не відбулися) в політичних орієнтирах та вподобаннях українців, потрібно з'ясувати, які ж конкретні соціальні явища маємо розглядати як політичні цінності? На наше переконання, будь-який феномен, будь-яке явище, що має стосунок до політики, можемо розглядати як політичну цінність. Потрібно якомога тісніше поєднувати емпіричну методику досліджень із нормативно-ціннісними компонентами сучасної політики. Це стосується як функціонування політичних інститутів, форм політичної діяльності, політичних ідеалів, так і характеристики політичної культури, політичної поведінки, політичної участі тощо.

Наочно побачити зміни в політичних орієнтирах та вподобаннях українців допомагають згадані соціологічні дослідження науковців інституту соціології НАН України. Треба віддати належне цьому колективу, який багато років поспіль робить велику роботу по вивченню соціально-політичних настроїв українців. Це стосується не лише збирання та опрацювання численних статистичних даних, а й глибокого наукового аналізу отриманих результатів.

Таблиця 3.3.2

«Як Ви ставитеся до вступу України до Митного союзу Росії, Білорусі і Казахстану»

	2013	2015
Швидше негативно	25.5	57.8
Важко сказати	29.1	17.3
Швидше позитивно	45.1	24.1
Не відповіли	0.3	0.8

Джерело: [338]

Дані опитування (табл. 3.3.2, 3.3.3) показують різку зміну зовнішньополітичного вектору українців, що спричинено російською агресією та окупацією частини території України. Переважна більшість громадян не розуміє суті економічної угоди з Європейським Союзом, не може назвати основні положення договору про Митний союз Росії, Білорусі та Казахстану, проте економічна складова у цінностях та пріоритетах поступилися політичній, що є показовим для сучасності. Агресія Росії стала каталізатором для посилення патріотичних відчуттів та настроїв, а це сприяло внутрішнім політичним процесам, які мають чітку направленість щодо європейської та євроатлантичної інтеграції України. Проте зміна орієнтирів українців є наслідком не лише російсько-українського конфлікту, та відповідного руху влади за принципом «геть від Москви», а й постійного тиску на владу громадянського суспільства з метою наближення нашої країни до цивілізованих країн. Бажання українців жити в країні, де поважаються й дотримуються права й свободи людини, є природним прагненням до щасливого й безпечного існування. Контактуючи із людьми, що проживають в країнах Заходу наші громадяни можуть порівнювати власний рівень життя із їхнім. Збільшується відсоток людей, які позитивно оцінюють можливість вступу України до Європейського Союзу.

Таблиця 3.3.3

«Як Ви ставитеся до вступу України до Європейського Союзу?»

	2013	2015
Швидше негативно	27.9	24.4
Важко сказати	30.3	19.0
Швидше позитивно	41.6	55.8
Не відповіли	0.2	0.8

Джерело: [338]

Не має жодного сумніву, що розширення Європейського Союзу триватиме, в тому числі й за рахунок України, адже глобалізація, як об'єктивний історичний процес, не лише сприяє формуванню тісних взаємин в соціально-економічній, культурній, політичній сфері, а й, безумовно, виступає потужним інтеграційним чинником. Користь від членства України в ЄС очевидна як для нашої країни так і для європейського співтовариства. Більше того, на наше переконання, ця тема уже давно не потребує широкого обговорення оскільки процеси інтеграції до Європейського Союзу у багатьох напрямках перейшли в інституційну площину. Це стосується багатьох сфер життєдіяльності нашого суспільства. Так, наприклад, під європейські стандарти модернізуються окремі галузі виробництва, сфера послуг, туризму, транспорту та логістики, військово-промисловий комплекс, структури та механізми національної безпеки і т. ін. Поки що, найпроблемнішим питанням, залишається модернізація політичної сфери, зокрема системи державного управління. В першу чергу, це стосується значного скорочення різноманітного державного чиновництва, зниження рівня їхньої корумпованості, ліквідація численних регулюючих та контролюючих органів тощо.

Світ динамічно змінюється, народи шукають нових, кращих форм соціальної організації для тривалого мирного співіснування. Європейський

Союз – унікальний приклад успішної добровільної регіональної інтеграції в історії людства. Підкреслимо, унікальність цього проекту полягає саме в тому, що долучитись до нього прагнуть добровільно, тоді як всі попередні «спроби» об'єднати великі маси людей у щось спільне робилися примусово. Наймогутніші держави та імперії світу зазнавали краху як тільки слабшала їхня «об'єднавча» сила. Сила, яка здатна утримувати у покорі завойовані народи, практично не змінюється протягом століть. Суть її зводиться до жорсткої вертикалі влади, потужної армії, розгалуженої системи органів державної безпеки, тотального контролю, знищення інакомислячих і т. п. Історичний досвід неодноразово доводив, що доля імперій однакова, вони починають руйнуватися, як правило зсередини, втягуючи в цю «чорну діру» все навколо.

Прискорити чи уповільнити цей процес можуть різноманітні чинники, зокрема й особистість політичного лідера. Українцям варто пам'ятати, що поряд з нами існує одна з найбільших імперій, наслідки руйнації якої вже відчули найближчі сусіди. Конфлікт на території нашої держави став поштовхом до формування кардинально нової геополітичної ситуації в Східно-Європейському регіоні. В регіоні переплелися інтереси Російської Федерації, НАТО (США) і країн ЄС. Як правило, з посиленням російського чинника збільшується загроза внутрішній безпеці, поширюється євроскептицизм, який негативно впливає на сталий політичний розвиток країни. Російська пропаганда підштовхує радикально налаштованих жителів відкрито виступати проти політики ЄС, блокувати процес прийняття політичних рішень як в середині Співтовариства, так і поза його межами. У цьому контексті цікавими є настрої українців щодо членства в НАТО. Тривалий час блок НАТО в пропагандистських матеріалах та журналістських публікаціях подавався як ворожий блок, що потребує стримування. У різні роки ступінь підтримки членства нашої країни в НАТО змінювався, проте й сьогодні це питання викликає запеклі дискусії не лише серед пересічних громадян, але й всередині багатьох політичних сил.

Таблиця 3.3.4

«Як Ви ставитеся до вступу України до НАТО?»

	2013	2015
Швидше негативно	54.4	34.2
Важко сказати	30.8	21.9
Швидше позитивно	14.4	43.0
Не відповіли	1.6	2.1

Джерело: [338]

Як бачимо (табл. 3.3.4), питання про позаблоковість та нейтральність для нашої країни відпало з початком російської агресії та анексії частини території. Сьогодні Україна фактично у стані гібридної війни з РФ, а варіантів для зовнішньополітичних маневрів небагато: або ми капітулюємо й пристаємо на умови Росії, або самостійно опираємось та воюємо, або шукаємо підтримки у сильних світу цього для залагодження конфлікту. Зробимо короткий відступ. Правильне мислення вимагає глибини в осягненні й інтерпретації подій та фактів особливу у випадку обмеженого доступу до джерел інформації. Сучасний україно-російський конфлікт супроводжується величезним масивом політичної пропаганди та контрпропаганди, що заважає досліднику об'єктивно та неупереджено аналізувати всі його сторони. Так, наприклад, для нас вкрай актуальним і малодослідженим є питання: яку роль відіграв особистісний чинник у прийнятті рішень під час анексії Кримського півострова.

В основі будь-якого добровільного інтеграційного процесу закладені природні об'єктивні причини (політичні, економічні, правові тощо). Першопричиною людських об'єднань є бажання убезпечити власне життя від зовнішніх загроз та викликів. Не будемо вдаватися до прикладу первісних людей, адже кожен з нас і сьогодні може перевірити на міцність власні штани та переконатися чи нападе на вас згря собак коли ви один чи коли разом з

друзями та ще й з гарним дрючком. Отже, безпека це те чого прагне кожна людина. І раніше багато народів «добровільно» долучалися, наприклад, до Римської імперії, щоб убезпечити себе від військової агресії та користатися перевагами могутнього союзника. Чи гарантує Україні членство в європейському союзі безпеку? Відповідь очевидна – так, адже досвід показує, що колективна безпека набагато ефективніша. Це стосується не лише протистояння зовнішній агресії, а й вирішує проблеми внутрішніх конфліктів в середині ЄС шляхом передачі частини суверенітету держав-членів у сфері політики безпеки та оборони до наднаціональних структур.

Варто згадати і тривалі дискусії щодо членства України в НАТО. Прийнято вважати, що членство в ЄС та вступ до НАТО – процеси взаємопов'язані. На нашу думку, це питання варто розглядати значно ширше. Із вступом України до ЄС статус та роль цього інтеграційного утворення зазнає значних змін. ЄС не лише розшириться територіально, а й значно посилиться та зміцниться. Це дасть змогу сформувати на європейському континенті потужний регіональний центр сили на противагу США. Таким чином актуалізується питання про формування власних європейських сил безпеки і Україна в цьому плані, маючи неабиякий військовий досвід, може бути локомотивом у створенні об'єднаних збройних сил. Натомість видозмінений блок НАТО залишиться важливим та впливовим елементом сили під егідою США у Новому світі.

У контексті дослідження ціннісних орієнтацій українців звертає на себе увагу соціальне самопочуття та суспільні настрої наших громадян. Для прикладу ми використали показники за 2013 та 2015 роки (табл. 3.3.5), оскільки цей період був показовим і в значній мірі відбиває тенденцію, яка триває й сьогодні. Висока політична активність під час виборчих кампаній ще не означає, що громадяни беруть на себе відповідальність за стан справ у країні. Виборці, насамперед, покладають надії на вирішення багатьох проблем на людей, яких вони приводять до влади, залишаючи за собою право лише критикувати.

Таблиця 3.3.5

«Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ загалом в Україні?»

	2013	2015
Повну	1.8	2.9
Часткову	15.8	30.0
Ніяку	67.0	55.8
Важко відповісти	15.2	10.8

Джерело: [338]

Отже, більше половини опитаних громадян вважають, що відповідати за стан справ у країні має хто завгодно, але не самі громадяни. Така позиція створює у суспільстві атмосферу недовіри та пошуку винних. Безумовно, лєвова частка відповідальності лежить на владі, проте без активної участі громадян у житті своєї країни досягти позитивних змін неможливо. Майбутнє незалежної української держави багато в чому залежить від того, наскільки особистість зможе стати дієвою силою модернізаційних соціально-політичних трансформацій. Рух у цьому напрямку пов'язаний з розширенням об'єктивних передумов для становлення й самореалізації особистості як активного учасника, суб'єкта й творця конструктивних суспільно-політичних відносин.

Самореалізація особистості в політиці – це процес становлення, розгортання й реалізації індивідом інтелектуальних, моральних та вольових якостей у залежності від формування нормативно-ціннісних уявлень, світоглядних ідеалів, політичної позиції, мотивації поведінки й досягнення цілей у межах соціальних механізмів, що визначають граничні рівні, а також форми й способи мобілізації особистісного потенціалу. Головні причини неефективності державної влади, на думку українців, можна побачити у табл. 3.3.6.

Таблиця 3.3.6

«Що заважає владі реалізовувати реформи?»

	2015
Відсутність в урядовців знань про реформи	21.4
Ситуація на Сході України	24.6
Небажання політичних еліт змінювати систему	48.3
Небажання олігархів відмовлятися від надприбутків	58.5
Корупція	68.5
Відсутність тиску суспільства	13.3
Інше	0.5
Ніщо не заважає	2.4
Важко сказати	4.9
Не відповіли	0.3

**Можна було обирати кілька варіантів відповідей водночас.*

Джерело: [337]

Для того, щоб почати повну картину та оцінити стан справ у країні в цілому, варто уважно вивчити та проаналізувати наступне соціологічне дослідження. Воно стосується основ життєдіяльності людини (Див. додаток В). Результати дослідження, наведені в таблиці, на нашу думку, є своєрідним «лакмусовим папірцем» загального стану українського суспільства. Для наочності ми спеціально виокремили трійку «лідерів», проте в наведеній таблиці є дані які відверто шокують. Зверніть увагу на відсоток респондентів, які бояться голоду і це в найбагатшій сільськогосподарській країні світу. У підсумку, відповідаючи на питання, чи зазнали змін політичні ціннісні орієнтири українців після подій на київському Майдані Незалежності, можемо констатувати: так, безумовно зміни є, передусім змінилися зовнішньополітичні орієнтири українців, значно зріс рівень довіри до Збройних Сил, з'явився

потужний сегмент громадянського суспільства – волонтерський рух, добровольчі батальйони тощо. Однак, треба бути відвертими насамперед самим із собою. Можемо скільки завгодно говорити про економічне зростання, визначати стратегічні вектори зовнішньої політики, малювати графіки й рейтинги успіхів та досягнень, проте достатньо подивитися на цифри, щоб зрозуміти беззаперечну істину: серед переважних пріоритетів та очікувань наших громадян, цінності виживання залишаються домінантними в процесі соціальної адаптації. Ще й більш від того, на наше переконання, саме від ступеня задоволення (не задоволення) знаковими для особистості життєвими потребами, прямо залежить успішність всіх інших адаптивних процесів у тому числі й політичної соціалізації особистості.

Цілком природно, що в різних, передусім вікових підгрупах, цінності та пріоритети різняться, проте викликає занепокоєння процес формування ціннісних орієнтацій у наймолодшого покоління. Зазначимо, що проблеми молоді є предметом активної наукової дискусії у вітчизняних політологічних дослідженнях, утім, низка питань залишається вивченими недостатньо. Це стосується, зокрема, впливу ціннісних орієнтацій на процес політичної соціалізації молоді і взагалі на активне залучення молодих людей у професійний світ політики.

Дійсність сучасних молодих людей стає для них тим життєвим досвідом, який безпосередньо впливає на становлення особистості. Під її тиском у молоді з'являється тенденція до заперечення всього минулого як застарілого, відсталого, чужого і т. ін. Зазначені розбіжності мають принциповий характер, адже процес розпаду теперішніх соціокультурних форм та формування нових набуває рис неминучого трагічного ціннісного конфлікту. Потрібно виокремити ще одну характерну особливість моральної складової духовного стану нинішнього молодого покоління. У суспільстві, де соціальний статус особистості визначається не стільки її чеснотами, рівнем інтелекту та особистим

внеском у суспільний розвиток, скільки матеріальним становищем, потрібними зв'язками, посилюється напружена боротьба мотивів. Це особливо помітно саме в молодіжному середовищі, де прагнення до матеріального забезпечення вступає в гострий конфлікт з прагненнями до духовного вдосконалення. Гарні наміри перетворюються в погані вчинки тоді, коли щоденна реальність пропонує людині інші «правила гри», ніж ті, на які її орієнтувала попередня система виховання.

Серед молодого покоління неабиякого поширення набувають аполітичні погляди, підґрунтям яких є теза, що «в наш час нікому не можна довіряти». Це має своє логічне пояснення, адже так звані реформи й «покращання» у своїй більшості виявляються обманом, тоді коли несправедливість, злидні та бідність є щоденною реальністю. Під впливом нелегких життєвих обставин практично зникають типові соціально-психологічні особливості молоді, такі як романтизм, пошук ідеалів, правди та щирості, бажання максимально проявити свої здібності на користь суспільству тощо.

Задля повного розуміння глибинних процесів особистісного становлення молоді звернімо увагу на одну досить важливу обставину. Специфіка молоді як суб'єкта політики полягає в тому, що для неї пізнання політичних відносин, оволодіння політичною культурою є ще і пізнанням світу загалом. Молодь не завжди у своїй свідомості відокремлює одне від іншого. Інтерес до політики часто виступає як інтерес до пізнання світу взагалі. Політичні знання здобуваються поступово, вони виступають у ролі відображення образу політичного інтересу, який виникає в дитини, підлітка, молодої людини під впливом соціального оточення [153]. Народжені в незалежній Україні молоді люди сприймають це оточення апріорі як норму, а політичну дійсність як щось стале і незмінне. Вжити та пристосуватись у цьому агресивному середовищі – ось першочергова мета, яку ставлять перед собою молоді люди. Очевидним є

факт другорядності в цьому процесі системи освіти, зокрема її виховної частини.

Реалії сьогодення, як ніколи, потребують від системи освіти сконцентрувати весь свій інтелектуальний потенціал на проблемах виховання молодого покоління, на створенні цілісної концепції такого виховання. У наш час робота вчителя не менш важлива ніж військового чи лікаря. Згадаймо відомі слова *О. фон Бісмарка (1815 – 1898)*, першого канцлера Німецької імперії: «Успіх у війні залежить від двох факторів: гвинтівки нового зразка та шкільного вчителя» [30, с. 11]. Для нас, теперішніх, це актуально як ніколи. Ба більше, саме вчительські помилки (свідомі чи несвідомі) з часом призводять до конфліктів та непорозумінь, де головним аргументом доказу своєї правоти все частіше стає зброя. Поширеним явищем серед молоді стає фанатизм, національний екстремізм, різноманітні фобії. Відповідальними за ці речі є конкретні люди, які кожен день заходять у шкільні класи та студентські аудиторії. Зокрема «...зазначимо, що формування політичної культури у виші не відбувається автоматично, величезну роль в цьому процесі відіграє особистість викладача, зміст матеріалу та використані ним методики. Проте, професорсько-викладацький склад українських вишів, особливо викладачі соціально-гуманітарних дисциплін, майже всі роки незалежності України перебувають в досить складних умовах. На характерні риси особистості сучасного викладача впливають постійні протиріччя, складність розвитку вищої школи, заполітизованість та ідеологізація освітньої системи. Особистість викладача органічно втілює в собі соціальну практику попередніх поколінь та сьогодишню дійсність» [155, с. 136]. Мусимо визнати, як би ми не ставились до подій у Туреччині, після спроби державного перевороту (15 – 16 липня 2016 р.), чистки в турецькій системі освіти виглядають цілком логічними. Хтось має відповідати за виховання зрадників та колаборантів. У цій ситуації дивує інше: в Україні не було покарано жодного вчителя чи науково-педагогічного

працівника, що прямо чи опосередковано закликав до розвалу української держави, підтримував іноземну інтервенцію, прославляв злочинців і т. ін. Це визнає і міністр освіти і науки Л. Гриневич, неодноразово публічно заявляючи про те, що в Україні недостатньо законодавчих підстав для звільнення вчителів, які провадять антидержавницьку політику під час уроків. На нашу думку, в цьому випадку треба вести мову не лише про звільнення таких людей із системи освіти, а про їх пряму, в тому числі кримінальну відповідальність за подібні злочини. Яким чином, питається, абітурієнти з різних регіонів України, що навчалися в українських школах за єдиними програмами та підручниками, вступаючи до столичного університету, мають настільки різну історичну пам'ять? Автор, за роки викладання в університеті, неодноразово натрапляв на подібні факти. Педагоги повинні чітко розуміти, що академічна свобода не означає «говорю, що хочу, бо я так думаю». Академічна свобода, це елемент культури, що передбачає вільне поширення знань та інформації, які базуються на перевірених науковій та джерельній базі, адже «...щоб ефективно приймати участь в політичному житті країни, розуміти мотиви дій, які робить уряд, бути компетентним в питаннях суспільного устрою, громадяни повинні ділитися один з одним своїми поглядами, мати можливість відкрито та вільно висловлювати власну думку з будь-яких політичних питань та отримувати об'єктивну інформацію з різноманітних джерел» [157]. І наостанок. В наукових роботах не прийнято емоційно висловлювати свої думки (хай пробачать мені цю слабкість колеги по цеху) проте залишатися осторонь болючих проблем своєї країни і не реагувати на них неможливо.

Особливістю теперішнього часу є пошук суспільством свого «Я». Практично перед всіма соціальними групами населення постала проблема пошуку та реалізації себе в новій системі моральних норм, ідеалів, цінностей тощо. Йдеться про принциповий вибір свого місця в процесі оновлення та коригування життєвого шляху, про вироблення нових світоглядних позицій,

нову оцінку ситуації в суспільстві і т. ін. Зазначимо, що часто ситуація ускладнюється тим, що в наш час практично не можна обмежитись лише пасивним залученням до тих чи інших соціальних груп, чи долучитись до усталених норм та цінностей. Такий стан речей, на думку відомого українського вченого О. Бабкіної, є наслідком того, що: «За короткий історичний період зруйнувалась вся система звичних правових і політичних уявлень, настанов, цінностей, норм і стереотипів, які визначали життя пересічної людини в попередню епоху» [21, с. 8]. Таким чином, вакуум, що виник раптово, не може миттєво заповнитися новими ідейними поглядами численних політичних партій та рухів. Найважче ідейний і моральний вакуум переживає молодь. Це зумовлено, насамперед тим, що на політичну розмитість накладається притаманний молоді пошук свого місця в світі, сенсу життя тощо. Загострилась проблема формування нових суспільних цінностей та ідеалів. У своїх публікаціях ми зазначали, що таке становище суспільства є принципово новим, тому що ще зовсім недавно більшість людей, в тому числі молодь, були відсторонені від політичного життя, від участі у формуванні політичних доктрин. У цьому випадку виникають унікальні умови, що ніколи раніше не існували та мають неабиякий вплив на свідомість молоді й позначаються на її політичних орієнтаціях. Перед молодими людьми в умовах досягнутої свободи та ідеологічної різноманітності постала проблема вибору, самостійного вирішення життєвих проблем та задоволення потреб [153].

Численні соціологічні дослідження вказують на загальну тенденцію відчуженості молоді від політичного життя. На початку свого життєвого шляху переважна більшість молодих людей байдуже ставиться до будь-яких політичних процесів та явищ. Так, наприклад, кожний четвертий молодий респондент (25,4%) на запитання «якою мірою Вас цікавить політика?» відповів: «зовсім не цікавить»; 66,2%, тобто більшість респондентів, цікавляться політикою частково і лише 8,4% відчувають до неї певний інтерес

[339]. Існує цілий спектр причин такого ставлення. Величезний вплив на ці процеси відіграє швидке зниження рівня та якості життя, збідніння народу, що, особливо за кілька останніх років, набуло характеру національної катастрофи. З'являється усвідомлення маніпуляцій народом з боку політиків та ігнорування ними інтересів громадян своєї країни. Пріоритетними залишаються питання вирішення власних буденних проблем. В умовах крайнього зубожіння, різкого зростання майнового розшарування, падіння культури та рівня освіти людям важко наводити ідеологічні докази щодо правильно обраного шляху та методів реформування українського суспільства, розбудови гуманного суспільства, якщо життя постійно надає зовсім інші докази. Масова корупція, злочинність, малозабезпеченість та злидні широких верств населення стають доказом не гуманності не лише минулого «радянського способу життя», але й сьогодення. Погіршення загальної ситуації в країні, відсутність гарантій для реалізації прагнень та бажань зумовили відхід молоді у сферу мікросередовища: друзі, сім'я, групи інтересів тощо. На світогляд та уявлення молодих людей про світ і про політику, великий вплив мають, зокрема, стосунки в сім'ї, в колі друзів, умови життєдіяльності в найближчому оточенні, в своєму місті, районі, селі. Орієнтація на мікрогрупи та субкультури є ознакою деідеологізації молоді. Криза попередніх ідеологічних норм звільняє місце для появи нової системи цінностей та ідеалів [153].

Сучасна українська молодь вражена хворобою відчуження, втратою орієнтирів свого життєвого шляху, оскільки глибока суспільна криза плюс молодий вік не дають можливості молоді усвідомити та побачити справжні людські зв'язки практично у всіх сферах життя. В умовах гострого соціально-політичного протиборства, військової агресії з боку сусідньої країни, системної кризи все більше груп населення, в тому числі і молодь, починають орієнтуватися не на ті чи інші політичні течії, партії, рухи, а апелюють до

здорового глузду. Формується уявлення про необхідність жити для себе, набирає силу аморальне правило всездозволеності [153].

Однією з важливих рис суперечливого становища політичних орієнтацій та цінностей, активності молоді є загострене сприйняття в її середовищі конфлікту поколінь. Сьогодні впевнено можна стверджувати, що значною мірою перервався духовний зв'язок, зникла єдність ідеалів старших та молодих. Тепер ні економічна, ні політична, ні духовна сфери не можуть бути орієнтованими на традиційне, консервативне сприйняття стандартних поглядів та способів дії; вони пропонують творчу участь. Теперішнє суспільство дорослих не може дати адекватне сучасним обставинам ідейно-політичне виховання підростаючого покоління. Причина доволі проста: дорослі самі погано уявляють, яку вони хотіли б бачити молодь. Але і самі молоді люди не мають чітких уявлень про власне майбутнє. Молоді не вистачає політичних знань та адекватних уявлень про ті чи інші політичні події. Наявний величезний дефіцит політичної культури загалом як сукупність політичної освіченості, політичної свідомості та активного суспільного життя [153].

Більше того, на думку відомого українського вченого М. Головатого: «... політична свідомість громадян України має своєрідний характер свідомості розколеної. На її рівні та особливостях не можуть не позначитися кризові явища, що існують в економіці, соціальному житті. Саме під їх впливом молоде покоління значною мірою виховується в атмосфері духовного зубожіння, спустошення, бездушності, аморальності, неповаги до своїх батьків, зневіри у майбутнє» [73, с. 403].

Сьогодні ми переживаємо складні часи, період важливих та різких змін як у повсякденному житті, так і в політиці зокрема. Політична активність та соціальна індиферентність, цілеспрямованість у пошуку нових, альтернативних варіантів суспільного й політичного розвитку та психологія консерватизму – все змішалось в тісний та заплутаний клубок в житті сучасного українського

суспільства. В цих умовах, як ніколи раніше, постало питання політичної зрілості, політичної активності окремої особистості, динамізму її мислення в політиці. Вміння зрозуміти мозаїку сучасного політичного життя, процесів, що відбуваються в країні та за її межами, правильно, адекватно оцінити те, що відбувається, обрати правильне рішення, активно брати участь у розбудові своєї країни – все це можливо лише за наявності свідомих та вільних особистостей. Вивчення ціннісних орієнтацій молоді дає змогу простежити еволюцію та певним чином спрогнозувати основні напрямки подальших духовних запитів різних соціальних груп. Молодь – найбільш динамічна соціальна група, яка дуже чітко реагує на нові віяння у всіх сферах громадського життя, швидко засвоює новації у сфері інтелектуальної та духовної культури тощо. Зміни в її прагненнях та інтересах, як правило, слугують індикатором змін у ментальності та культурі широких верств населення. У системі життєвих орієнтацій сучасної молоді спостерігається тенденція зміщення цінностей у бік матеріальних характеристик життєвого успіху [153].

У наш час із життя підлітків майже зникли такі цінності, як «рівність», «братерство», «служіння Батьківщині» тощо. На перший план виходять нові орієнтири: «багатство», «кар'єра», «вдалий шлюб», «тепле місце», одним словом – активно поширюється так звана «ідеологія успіху», яка в результаті призводить до деполітизації особистості. Такі тенденції свідчать про загальну дезорганізацію суспільної свідомості й тісно пов'язані зі змінами життєвих цінностей та орієнтирів сучасної молоді. Очевидно, зазначені зміни, що відбулись останнім часом, помітно посилюють тенденції пріоритетного сприйняття молоддю спочатку індивідуальних інтересів, а лише потім суспільних. Зміни в суспільстві та, відповідно, зміни у свідомості призводять до того, що індивідуалізм стає типовою, якщо не домінуючою рисою молодого покоління. По-новому сприймають молоді люди проблему цінності особистості, а корисність для суспільства окремої особистості, як невід'ємного елемента

колективної системи цінностей, стає все менш вагомою. Індивідуалізм теперішніх молодих людей далекий від того раціонального індивідуалізму, який покладений в основу ціннісних систем усіх розвинутих країн західної Європи та США. Натомість індивідуалізм, що притаманний вітчизняній молоді, радше виглядає як несвідоме прагнення втекти від тривалого впливу колективістських ідей. Нерідко такі тенденції переростають у крайнощі й проявляються у повному відчуженні молодого людини від участі в суспільно-політичному житті, а це, в свою чергу, створює величезну перешкоду для формування повноцінного громадянського суспільства.

Ще однією характерною рисою сучасної молоді є слабка зацікавленість питаннями політики, апатія та зневіра в ефективності політичних перетворень. Спостерігається спад інтересу як до самих політичних подій, так і до їх наслідків. Характерні риси цієї поведінки проявляються в політичній поведінці всіх верств молоді. Це недовіра до всіх основних структур влади, політичних і соціальних інститутів, певний політичний нігілізм, відсутність у більшості чітких політичних цінностей та ідеалів, вербальна підтримка демократичних рухів тощо. У більшій частини молоді політична індиферентність проявляється в демонстративному відстороненні від участі в політичному житті, в байдужому ставленні до типу влади та до тих політичних сил які цю владу здійснюють. Прогнозуючи політичну поведінку української молоді, можна впевнено сказати: домінуючий у цьому середовищі псевдоконсервативний тип поведінки не дозволить в найближчому майбутньому широко використовувати цю соціальну групу в своїх політичних інтересах будь-якій політичній силі. В епоху, коли моральні цінності та ідеали не стійкі, існує багато зацікавлених сил, які намагаються залучити молодь під свої стяги. Особливо в передвиборчий період перед політичними партіями та об'єднаннями постає надважливе завдання: яку ідею чи технологію можна використати, щоб залучити молодь? Які орієнтири та цінності їй запропонувати? [153].

Сьогодні, якщо молода людина свідомо йде в політику, то робить це, як правило, задля власної кар'єри. В свідомості більшості людей міцно укріпилась думка, що політика – це брудна справа, де відмиваються великі гроші, тому беручи активну участь у будь-яких політичних акціях, молодь найчастіше також бажає отримувати з цього певні дивіденди, не обов'язково у вигляді матеріальних благ, спочатку це можуть бути просто «потрібні» знайомства та зв'язки. У цьому випадку молодь суттєво відрізняється від старшого покоління, вона практично позбавлена ілюзій про те, що хтось за них самих може вирішити їхні проблеми. Вона індивідуалістична та прагматична. Молоде покоління ставиться до політики та влади як до певної необхідності, які не викликають ні захоплення, ні особливих різких емоцій. Це проявляється передусім у відстороненні значної частини молоді від політичного життя України. Певною мірою апатія молоді зумовлена тим, що ті реформи, які здійснюються в нашій країні протягом останніх десятиріч, найболючіше вдарили саме по молодому поколінню, та тим фактом, що в державі відсутня ефективна та осмислена політика стосовно молоді як самостійної соціально-демографічної групи. З одного боку, молодь не бачить необхідності щось кардинально змінювати у власному житті, з іншого, не розглядає політичну діяльність у ролі значущої для себе, знаходячи більш перспективні способи та форми самоствердження та особистої самореалізації. У результаті маємо, тотальне відчуження молоді від влади, яке може в будь-який час перерости в активне її неприйняття [153].

Отже, враховуючи все сказане вище, можемо зробити короткі висновки. Навіть на двадцять восьмому році незалежності українське суспільство ще не визначилось із основними аксіологічними цінностями та орієнтирами. Вміння зрозуміти мозаїку сучасного політичного життя, процесів, що відбуваються в країні та за її межами, правильно, адекватно оцінити те, що відбувається, обрати правильне рішення, активно брати участь у розбудові своєї країни – все це можливо лише за наявності свідомих та вільних особистостей. Характерними

явищами є величезна, а головню несправедлива майнова диференціяція суспільства, наявність гострих внутрішньополітичних конфліктів та суперечностей, що призводить до «розмивання» традиційної ціннісної системи. Формування позитивної, сталої ціннісної системи – одне з першочергових завдань будь-якої державної влади. Держава мусить грамотно й чітко сформулювати основи державної інформаційної політики, яка б сприяла формуванню ціннісних орієнтирів як для суспільства взагалі, так і для окремої особистості зокрема. І насамкінець, вітчизняним політикам, громадським діячам, науковцям необхідно серйозно та виважено підійти до процесу визначення поняття «консенсусу» цінностей сучасного суспільства. Без такого визначення та реальних механізмів впровадження їх у життя, входження України в глобалізований світ виявляється вкрай проблематичним [363].

3.4. Чинники збереження національної ідентичності українського народу

Наше суспільство, разом з іншими суспільствами, що живуть сьогодні на планеті, змінюється. Глобалізація – об’єктивна реальність не зважати на вплив якої неможливо. Сучасні етнічні спільноти все менше дотримуються минулих традицій, звичаїв та правил, значна кількість елементів їхньої культури розмиваються й зникають. Вирішення завдань які глобалізація ставить перед суспільствами та державами, призводить у підсумку до проблеми збереження та відтворення їхньої ідентичності. Це, в повній мірі, стосується і окремої особистості – в умовах мінливого світу зберегти в собі два головних особистісних компоненти: індивідуальності (розумності) та соціальності (конформності).

Українцям, за історію свого існування, неодноразово доводилось стояти перед загрозою цілковитого зникнення чи асиміляції. Захищаючи себе в різний

спосіб, ми змогли зберегти власну ідентичність не розчинившись у вирі століть. Сьогодні цей великий народ живе на своїй Батьківщині, розбудовує власну державу, повертає із небуття історію та культуру, з надією дивиться в майбутнє, працює і бореться... Бореться за свою ідентичність, міцно тримаючи зброю в руках [158].

Нині можемо впевнено сказати, що події Революції Гідності взимку 2013 – 2014 рр., без перебільшення, дали поштовх тектонічним зрушенням на всьому пострадянському просторі. Уперше з часів Другої світової війни в лексиконі людства частіше почали вживати наступну порядкову цифру. Світовий порядок змінюється і варіативність змін вкрай складно прогнозувати. З високих трибун звучать знайомі зі шкільних підручників промови та заклики, випуски новин все більше нагадують чорно-білі кадри кінохроніки, одним словом «дежа в'ю» (фр. *deja vu*, – *бачене раніше*). Очевидно люди приречені ходити по колу історії, і якщо всім нам вдасться вижити після ще однієї глобальної війни, то наступне коло ми почнемо, за влучним висловом А. Ейнштейна, з камінцями і палицями – це в кращому випадку.

У цьому розділі ми проаналізуємо кілька концепцій етногенезу українців та спробуємо віднайти основні елементи, що дали можливість нашому народу зберігати свою ідентичність протягом багатьох століть. Дослідженню етногенезу слов'янських народів присвячені праці багатьох видатних українських вчених (М. Максимовича [224], М. Костомарова [195; 196], М. Драгоманова [104], І. Франка [347; 348], М. Грушевського [90]), які свого часу також шукали відповіді на питання, пов'язані зі збереженням та виживанням українського народу в різні часи його історії. Багато сучасних українських дослідників (М. Попович [280], С. Кримський [204], Я. Дашкевич [92], С. Сегеда [304], М. Брайчевський [34], В. Баран [24], Л. Залізник [117] та ін.) також долучилися до цієї проблематики.

Нові виклики актуалізують старі питання: хто ми?; якого роду та племені?; чого хочемо?; куди йдемо? Отримавши історичний шанс створити незалежну державу двадцять вісім років тому, українці на грудневому референдумі 1991 року закріпили свій юридичний статус. Більше дев'яносто відсотків відповіли: «Так, ми громадяни незалежної держави Україна». Проте, це лише початок шляху відродження, адже «...проблеми національної самоідентифікації є важливими для кожного народу, оскільки вони зачіпають смисложиттєві основи його існування. Для України ці проблеми є ще гострішими, бо здобуття незалежності поставило її перед вибором нової ідентичності, такої, яка найліпше сприяла б процесам формування політичної нації співгромадян. Обрана молодого державою парадигма націо- і державотворення не була національно-етнічною і не закріпила за титульним – українським етносом ніяких владних переваг. Проте закладений у національно-державницькій парадигмі об'єднуючий потенціал виявився слабким для того, щоб політична нація стала вагомим конструктом ідентифікаційного поля. Гостра криза ідентичності, у стані якої український соціум перебуває й досі, супроводжується конкуренцією комуністичної, ліберальної, націоналістичної ідеологій, протистоянням українського та російського націоналізму» [242, с. 16]. Зазначимо, що найважливішою особливістю національного будівництва, з точки зору ресурсного забезпечення, умов та соціально-політичного контексту, є дефіцит практичного досвіду державотворення у пострадянських країн. Крім того, далися взнаки розриви економічних зв'язків та поява нових центрів цивілізаційного впливу. Завдання націотворення постає одночасно та паралельно із завданнями державного будівництва, а у деяких аспектах – у якості конкуруючого проекту.

Безумовно, відновлення державності – подія історично знакова. У своїй хаті своя правда – мрія багатьох поколінь. Проте, відмітка в паспорті ще зовсім не означає, що українці автоматично стали свідомими громадянами нової

держави, в широкому розумінні цього слова, тобто особами, котрі характеризуються наявністю таких суспільно значущих якостей, як законослухняність, вміння поєднувати власні й суспільні інтереси, почуття обов'язку щодо Батьківщини тощо. Формування такого типу особистості потребує часу та виховання. Новий паспорт підтвердив, насамперед, легальний статус повноправного члена нового державного утворення. У 1991 році українці отримали унікальний історичний шанс: без крові, насильства та страждань розбудувати свою процвітаючу, заможну й величну державу.

Мусимо визнати очевидний факт, що лише тепер, у часи військової агресії з боку сусідньої держави, українці по-справжньому зрозуміли, що означає вислів «виборювати свою незалежність». Хочеться вірити, що «...народи виходять із війн не тільки зміцнілими завдяки зовнішнім війнам нації, всередині яких діють нездоланні суперечності, але й отримують внутрішній спокій» [60, с. 361].

Зазначимо, що «... національна ідентичність включає такі компоненти, як: світогляд, національна самосвідомість, менталітет, національний характер, історична пам'ять, етнонаціональні образи, національні традиції, міфи, символи, стереотипи поведінки та ін. Важливими складовими ідентичності є уявлення населення про місце країни у світі, її культурно-цивілізаційну належність, національні інтереси, геополітичні пріоритети тощо. <...> За останні роки в українському суспільстві відбулися політичні, геополітичні, економічні зміни. Все це певним чином вплинуло на ціннісні, ідентифікаційні об'єднуючі фактори, які визначають сучасне українське суспільство. Наразі подивимось, як зміни в українському суспільстві відобразились на ідентифікаційних та об'єднуючих чинниках» [114, с. 299–301]. *(Див. додаток Г).*

Для розуміння сучасних проблем української ідентичності спробуємо віднайти відповіді на питання: яким чином чи завдяки чому українцям вдалося вижити, зберегти свою ідентичність, відродити державу? Чи зможемо ми,

сучасники, вистояти перед новими викликами? З минулого маємо багато прикладів, коли різноманітні народи, створивши власні держави та величні імперії, залишали після себе тільки згадку в історії чи купу каміння, не кажучи вже про тих, які зникли безслідно. Як тоді ми, українці, тривалий час не маючи своєї держави, зазнаючи утисків, переслідувань та репресій зберегли себе? Що було отим «п'ятим елементом», що дало змогу українцям вижити і стати одним із найбільших народів Європи? [158].

Достеменно невідомо, скільки століть чи навіть тисячоліть існує наш народ (*у нашому дослідженні маємо на увазі народ-етнос*). Дискусії на цю тему тривали в минулому, триватимуть і в майбутньому. Єдиної концепції, теорії, думки, яка б змогла пояснити де, коли і звідки виник український народ, немає. Хтось намагається записати в українці Адама, дехто вважає, що такого народу взагалі не існує, інші схильні думати, що це просто мала частина чогось більш великого. Використовуючи новітні технології та знання, розшифровують «генетичний код», називаючи українців прашурами всіх народів та цивілізацій. Безумовно, сучасна наука може допомогти знайти відповіді на багато питань, у тому числі, хто був вашим прашуром по крові в ...надцятому поколінні, але називати українцями всіх людей, які в різні часи проживали на території сучасної України, мабуть не зовсім коректно. Подібні «концепції», не маючи під собою наукових аргументацій, спотворюють дзеркало історії. Це, до речі, стосується не тільки вітчизняних дослідників минулого. У кривому дзеркалі можна побачити те, що хочеться бачити.

Сучасні народи, які називають себе спадкоємцями цивілізацій давнього світу, м'яко кажучи, видають бажане за дійсне. Скажімо, теперішні єгиптяни більше нагадують охоронців величних пам'ятників давньої цивілізації, ніж їхніх нащадків [158]. Читаємо в англійського історика Е. Бівена: «З приходом Олександра Єгипет на тисячу років підкориться чужоземним правителям елліністичної цивілізації, македонянам та римлянам, а в кінці тисячоліття

Єгипет, який стане частиною мусульманського світу, буде зовсім іншою країною, з іншою мовою, суспільним устроєм, іншою релігією. Боги, яким тисячоліттями вклонялися ті, що жили на єгипетській землі, будуть назавжди забуті та засипані піском» [28, с. 14].

Видається, що й сучасні італійці мають не багато спільного з етрусками, сабінянами чи навіть римлянами, які свого часу жили на Апеннінському півострові. Розбурхані хвилі різних народів, що доклали руки до падіння Римської імперії, залишили після себе не тільки величні руїни, але і ще дещо, і навіть якщо комусь із нинішніх італійців вдасться розплутати свій генетичний клубок аж до Марка Аврелія, то це швидше виняток, а не правило. Коли це бурхливе море заспокоїлось, на поверхні осіли народи та племена, які народили італійський народ, а з ним і всю середньовічну Європу. Навіть теперішні євреї, які здається завжди були тісно пов'язані з фінансами і торгівлею, мають багато розбіжностей з євреями, що жили на початку нашої ери [158]. «Країна, яку ми населяємо, розташована не на узбережжі, і ми не схвалюємо заняття торгівлею і виникаюче внаслідок цього спілкування з іншими народами» – писав свого часу Йосиф Флавій [124, § 60].

Усе сказане вище повною мірою стосується й українців. Хто саме став тим «родючим ґрунтом», з якого народилися українці: кімерійці, скіфи, сармати? Однозначної відповіді немає і мабуть не може бути. Науковців, які в різний час досліджували питання етногенезу українського народу, багато. Існують різноманітні теорії, думки та погляди. Наведемо для прикладу декілька з них. Ось що про це пише відомий канадський історик українського походження *О. Субтельний (1941–2016)*: «Покидаючи Причорномор'я під натиском тюркських народів, ці народи (*кімерійці, скіфи, сармати*) змушені шукати прихисток в північних лісах, де змішуючись з місцевими племенами, стають новим землеробським людом. З початку VI ст. н.е., з повільним, але неухильним перенесенням центру історичних подій із Причорномор'я та Степу

на лісистій рівнині, цей землеробський люд стає дедалі помітнішим. Посівши центральне місце на історичній сцені, землероби тим самим викликають більше зацікавлення тогочасних істориків. Дослідження їхніх мовних, етнічних і культурних рис вказують на те, що люди ці були слов'янами – прямими предками нинішнього населення України» [324, с. 38].

Деякі історики вдавалися до більшої конкретики називаючи пращурами українців якийсь один народ чи плем'я. Так, у працях видатного українського історика М. Грушевського знаходимо гіпотезу про те, що прямими предками українського народу були племена антів. Сучасна археологія, наприклад, процес утворення українського етносу пояснює наступною схемою. Читаємо у вітчизняного історика О. Бойка: «...в V–VII ст. носії пеньківської культури (анти) та празької (склавини) вирушили в південному напрямку. Антська хвиля покотилася на Балкани, а згодом на Ельбу, поступово інтегруючись із західними слов'янами. Склавини ж не пішли так далеко. Їхні нащадки утворили в VIII–X ст. між Дніпром, Дністром і Західним Бугом нові етнічні угруповання, підґрунтям яких була культура Луки-Райковецької. З культурою Луки-Райковецької фахівці пов'язують племена древлян, бужан, волинян, уличів, тиверців, які й були безпосередніми пращурами українців » [32, с. 36]. Проте, від концепцій етногенезу повернімось до питання: *Як* або *Яким чином* змогли українці стільки століть свого існування зберегти свою ідентичність, тобто ті специфічні ознаки, які виокремлюють наш народ серед інших народів. Це питання було й залишається актуальним для багатьох дослідників минулого нашого краю. «Як ця країна, – пише автор відомої праці Історії Русів, – начеб створена або приречена на руїну од частих навал чужинців, а ще частіших наскоків та січей од народів сусідніх і, зрештою, од ненастанних міжусобиць і побоїщ зазнала всіляких плундрувань, згуби та всеспалення і, так би мовити, залита і напоєна кров'ю людською і посипана попелом, то в такій нещасній землі чи можливо було зберегти будь-що цілим?» [127, с. 33].

Як було зазначено вище, вивченню етногенезу слов'янських народів присвячені праці багатьох видатних українських вчених. З останніх досліджень особливо хотілось би відзначити чудову працю професора Л. Залізняка «Стародавня історія України», в якій науковець зазначає: «Переважна більшість дослідників вважає, що народ, або етнос – це людська спільнота, яка склалася історично і відрізняється від подібних спільнот самосвідомістю, власною історією, окремою етнічною територією (батьківщиною), своєю рідною мовою, культурою, характером» [116, с. 388]. Взявши за основу названі компоненти, спробуємо більш детально з'ясувати який чи які з них є ключовими для збереження ідентичності того чи іншого народу протягом століть: самосвідомість, власна історія, територія, мова, культура, ментальність? На думку професора Л. Залізняка, саме завдяки самосвідомості народам вдається виживати й зберігати свою ідентичність. Ми вважаємо таке твердження дискусійним і спробуємо більш детального розглянути цю проблематику [158].

Самосвідомість. Безумовно, людина розумна (*Homo sapiens*), істота самооцінююча, її самосвідомість орієнтована на аналіз, усвідомлення, оцінку людиною власних знань, інтересів, ідеалів, моральних властивостей, мотивів поведінки тощо, тобто йдеться про індивідуальну свідомість, проте суспільна свідомість не є простою сумою індивідуальних свідомостей. Це особлива духовна система, що існує у вигляді різноманітних форм (систем) – системи наукових, художніх, правових, політичних, моральних, культурних ідей та уявлень. Теоретично можемо припустити, що суспільна свідомість як особлива система є чимось самодостатнім і відповідно має домінуючий вплив на свідомість та поведінку кожного окремого індивідуума, проте для формування такої духовної системи цілого народу у нас, наприклад, і сьогодні не вистачає багатьох компонентів. Ми тільки тепер отримали можливість вивчати й досліджувати власну історію, відкриваємо для себе своїх геніїв та героїв, формуємо власне бачення свого минулого та майбутнього, і роботи в цьому

напрямку ще дуже багато. Хіба зміг би український народ зберегти свою ідентичність, спираючись тільки на самоусвідомлення, коли навіть саме слово «український» часто було синонімом чогось ворожого, чужого, хлопського, буржуазного, зрадницького і т. ін. [158]. Свого часу в історичному нарисі «Хто такі українці і чого вони хочуть» М. Грушевський писав: «... всі ті, хто зроду Українець, родився і виріс з українською мовою на устах і хоче тепер іти спільно з своїм народом, з усіма свідомими синами українського народу, які хочуть працювати для його добра, боротися за його свободу і кращу долю. Але не тільки хто природжений Українець, а також і всякий той, хто щиро хоче бути з Українцями, і почуває себе їх однодумцем, товаришем, членом українського народу, бажає працювати для його добра. Якого б не був він роду, віри чи звання – се не важно. Його воля і свідомість рішає діло» [88, с. 113]. Безперечно, думка відомого вченого є суттєвим аргументом, проте, заради істини зазначимо, що далеко не всі українці, особливо в страшні роки голодоморів, репресій та переслідувань мали таку волю й свідомість. Опинившись у страшних обставинах, більшість із них боролася за фізичне виживання, залишаючись при цьому українцями. Самоусвідомлення в таких випадках відходило далеко на задній план [158].

Історія. Почнімо з простого: а що таке історія? Цей термін багатозначний і, відповідно, яке тлумачення нам більше до вподоби, таку аргументацію ми й використовуємо. Історія – це минуле, історія – це процес перебігу змін у суспільстві, історія – це цікаве оповідання, історія – це процес розвитку, історія – це наука тощо. Кожне визначення окремо, як і всі визначення разом, мають право на життя. Єдине, про що достеменно можемо говорити – історію пишуть люди, а люди, як відомо, істоти дуже різні. Так сталося, що останні кілька сот років українську історію здебільшого писали наші сусіди, причому як східні, так і західні, тому історія у нас має «варіативну» специфіку. Одній частині нашого народу ближчий один варіант, іншій частині – інший, а якщо все

це різноманіття поглядів, концепцій та теорій приправити ще й ідеологією, то й фахівцям нелегко буде розібратися, де тут зерно істини, а де половина брехні.

Ніщо так не об'єднує людей, як спільно пережите минуле, особливо коли це минуле овіяне героїчними подіями та вчинками. Цей крилатий вислів можна було б вважати відповіддю на проблемне питання цього розділу, проте ніщо так не роз'єднує людей, як те саме спільне минуле, особливо коли воно було важким і трагічним. Використовуючи подвійні стандарти, можна абсолютно по-різному дивитись на минуле, навіть більше того – один і той самий історичний факт можна подавати в діаметрально протилежному світлі, не кажучи вже про події, вчинки, особистості тощо. Прикладів безліч. Змінюється політичне середовище – змінюється погляд на історію: так, ще вчора Сталін був тираном і деспотом – сьогодні (зокрема для наших східних сусідів) це вже видатний полководець й ефективний державний менеджер. Використовуючи сучасні методи та технології впливу на маси, історія стає елементом політичної пропаганди й дієвим механізмом відвертого перекручування дійсності.

На наше переконання, історія – фундаментальна академічна наука. Вона потребує титанічної праці самовідданих людей. Їхня праця це той фундамент, який у майбутньому дасть можливість не тільки відкривати «білі плями», але й допоможе визначити траєкторію історичного руху українського суспільства [158]. «Сучасна вітчизняна історична наука нагадує флот без пізнавального прапора. Методологічна невизначеність більшості авторів засвідчує прикрий факт відсутності чітких наукових засад, апробованого методологічного інструментарію. Результатом цього є поява праць, що у кращому разі човгають рейками, прокладеними ідеологами партапарату радянської доби, а в гіршому – линути у вільне плавання з вітрилами, в які дмуть вітри кон'юктури» [286, с. 80]. Думка відомого вченого, історика, О. Реєнта тільки підтверджує факт, що ми лише тепер, накопичуючи, систематизуючи, теоретично осмисливши,

позбувшись ідеологічних нашарувань, маємо змогу написати чистовик власної історії.

Підсумовуючи зазначимо, що власна історія, на жаль, не могла слугувати отим елементом, який би суттєво допоміг нашому народу зберегти свою ідентичність. Після неодноразового «форматування» історичної пам'яті, «світле» минуле для більшості наших людей розпочиналося з пострілу крейсера «Аврори» або, в кращому випадку, з Переяславської ради. Одиниці мали доступ до історичних джерел, більшість не те що не знала історії свого народу, а з трудом могли назвати предків у третьому, четвертому коліні, не кажучи вже про те, чим вони займалися, як жили, за що боролися та вмирали [158]. Тому, стосовно національної ідентичності, доречніше, на нашу думку, використовувати поняття історичної пам'яті як цілісного духовно-практичного феномену. Однак варто зазначити, що це поняття не дуже добре розроблене вітчизняною наукою. У науковій літературі маємо таке його визначення: «історична пам'ять – це соціально-психологічне явище, змістом якого є збереження й відтворення індивідом, соціальною групою, класом уявлень, переживань, традицій, звичаїв, морально естетичних норм, котрі мали місце у минулому. Через культуру історична пам'ять постає як основа для розвитку історичного мислення, у межах якого відбувається усвідомлення нацією самої себе, усвідомлення того, що вона має свою історію, робить свій внесок у розвиток світової цивілізації» [65, с. 298]. Вкрай важливо уникати маніпуляції з історичною пам'яттю та використанням її в ролі політичного інструменту. Так, на нашу думку, створені інститути національної пам'яті в різних країнах світу нерідко використовують історію як такий інструмент та перетворюють історичну науку в історичну політику. Така практика часто призводить до «перефарбовування» історії винятково у два кольори: білий або чорний. Ми переконані, що лише через системне наукове вивчення історичних джерел та поширення історичних знань через систему освіти можна, з великою

обережністю, переглядати історичне минуле. Політичне втручання в історичні дослідження призводять до викривленого розуміння широкими верствами населення не лише минулого але й майбутнього. В таких випадках, наприклад, важко пояснити сучасним студентам, що історія українського народу почалася не з Степана Бандери.

Територія. Чи змогли б українці вижити, якби ніколи не мали власної території, тобто поверхні суші, де споконвіку жили наші предки? З одного боку, відповідь очевидна – змогли б, адже існують етноси, які ніколи не мали постійної території проживання, власної держави. За даними Організації Об'єднаних Націй, у світі нараховується близько чотирьох тисяч етносів тоді як незалежних держав усього сто дев'яносто три. Мабуть найпоказовішим прикладом сьогодні є народ, що іменує себе «ромами». Цей народ існує сотні, а можливо й тисячі років. Цікаво, що об'єднує його, як йому вдасться зберігати свою ідентичність не маючи не те щоб постійної території проживання, а навіть загальноприйнятої кодифікованої писаної мови?

У тих народів, які здавна проживають на певній території, очевидно виникає тісний зв'язок із землею, на якій народилися та постійно жили не одні покоління їхніх пращурів. Цей зв'язок стає одним з елементів творення самобутньої етнокультури, складником національного характеру, одним із факторів самоусвідомлення себе зі своєю Батьківщиною, перетворюючись із часом у підсвідоме відчуття кровної єдності з нею [158]. З іншого боку, за ті сторіччя, коли Україна перебувала в стані підлеглої території, доктрина її державності, і національної ідентичності зокрема, виявилася дуже розмитою, не виразною. З часів монголо-татарського іга Україна фактично не володіла усталеною державністю, а отже, історично-державною ідентичністю. Були розрізнені князівства, постійно змінювані державні й напівдержавні утворення, які до XX століття так і не одержали стабільних кордонів. Упродовж тривалого часу українці внаслідок об'єктивних і суб'єктивних причин були позбавлені

держави як інструмента для утримання своєї території та одержання додаткових сегментів. Україна могла лише втрачати, а якщо щось і набувала, то з волі тих чи інших міжнародних суб'єктів, які робили це відповідно до власних інтересів. Як наслідок – у нас немає історичного екскурсу, який можна було б використовувати як аргумент, щоб відстояти територіальну цілісність України [151].

Мова. Що ми знаємо про мову? Перше, що спадає на думку: мова – це засіб спілкування; мова є найістотнішою ознакою, завдяки якій людське суспільство відрізняється від тваринного світу, а ще, відома зі шкільних років фраза: без мови народ мертвий. Отже, можемо зробити простий і логічний висновок: будь-який народ зберігає свою ідентичність та самобутність завдяки власній мові. На підтвердження використаємо енциклопедію української мови в якій походження мови пояснюється так: «Структурна специфіка мови як суспільної діяльності формувалась історично протягом багатьох тисячоліть. Оскільки людство при цьому не становило суцільної єдності, а існувало у вигляді великої кількості відокремлених одна від одної етнічних спільнот, у кожній такій спільноті розвивався свій структурний різновид мови, більш або менш відмінний від мови інших спільнот. Результат – кілька тисяч великих і малих (за кількістю носіїв) мов різних етнічних спільнот: націй, народностей, племен. Мова кожної етнічної спільноти виконує роль її основної розпізнавальної ознаки та засобу збереження духовної самобутності» [336, с. 318].

У сучасному науковому співтоваристві сформувалося два основні підходи до ролі мови як етноконсолідуючої й етнодиференціюючої ознаки формування ідентичності. Згідно з першим підходом існує іманетний зв'язок мови з етнічною ідентичністю. Мова пов'язує особисту ідентичність індивіда з груповою ідентичністю. Якщо нівелюється роль мови як основного чинника формування ідентичності, відбувається етнічна асиміляція: втрачаючи мову,

народ перестає психологічно усвідомлювати свою ідентичність, культурну самобутність й окремішність і поповнює кількісно інші, мажоритарні етноси. Дослідники, котрі дотримуються другого підходу, стверджують, що мова не є істотним компонентом етнічної ідентичності. Як відомо, деякі етнічні спільноти змогли продовжити своє існування як окремі етнічні групи, неасимілюючись після переходу на іншу мову як засіб комунікації. Відповідно до такого погляду переваги завжди віддаються корисності мови, а не її символічній чи емоційній цінності. Прихильники цієї думки погоджуються з тим, що мова може бути важливим компонентом етнічної ідентичності, але ця ідентичність може пережити – і переживає – втрату первинної мови цієї групи [151, с. 455]. Зокрема, К. Істмен стверджує, що використання мови – це лише поверхова риса етнічної ідентичності. Прийняття іншої мови впливає тільки на мовний аспект нашої ідентичності, а не на саму ідентичність: «...немає необхідності турбуватися про збереження етнічної ідентичності, оскільки єдиний вимір – це мова, яку ми використовуємо» [392, с. 256]. Отже, варто визнати, що ідентичність народів, що використовують чужу мову, базується на чомусь іншому. Тут виникають наступні питання : або, наприклад, американці, канадці, мексиканці, аргентинці не є етнічною спільнотою або англійська, іспанська чи французькі мови перестали бути мовами названих етнічних спільнот й еволюціонували в нову якість. Відповідно для збереження духовної самобутності та ідентичності, скажімо американців, потрібно щось інше, а не мова. Що саме? Досить вичерпну відповідь на це питання дав відомий німецький соціолог, філософ М. Вебер. У праці «Протестантська етика і дух капіталізму» він звернув увагу на той факт, що становлення раціонального американського суспільства відбувалось за зовсім іншою схемою ніж розвиток і виживання традиційних європейських етносів та народностей. Так, наприклад, найважливішим із чинників формування підприємницької культури, як елемента загальної культури, є локальні релігійні, моральні та історичні

традиції стимулювання підприємницької активності. Вони існують у кожному суспільстві й мають серйозний вплив на господарську культуру. М. Вебер зазначав, що релігійні меншини, як правило, в господарському відношенні виявляються більш активними, ніж більшість населення – «... тому, що вони добровільно або вимушено відмовляються від політичного впливу та політичної діяльності й концентрують всі свої зусилля у сфері підприємництва; цим шляхом найбільш обдаровані їхні представники мають шанс задовольнити своє честолюбство, яке не знаходить належного застосування на державній службі» [46, с. 64]. Саме з протестантських сект, на думку М. Вебера, починався підйом капіталістичного підприємництва і в США. Сучасний американський народ, насамперед, політичне утворення, проте, так звана криза ідентичності, не оминула і цю політичну націю. Так, у 2004 році відомий американський політолог *С. Хангтінгтон (1927 – 2008)* опублікував цікаву роботу під назвою «Хто ми? Виклики американській національній ідентичності», в якій, зокрема, детально аналізує проблеми ідентичності американців. Він пише: «Ми – американці». Це словосполучення потребує детального аналізу. Хто ми такі і скільки нас? Якщо більше одного, то що саме відрізняє «нас» від «них» – від тих, хто не ми? Расова приналежність, релігія, «кровні зв'язки», цінності, культура, достаток, політика... Чи притаманна нам як нації певна над-ідентичність, що домінує над нашою расовою, релігійною та політичною ідентичністю» [354, с. 30]. Головну загрозу американській ідентичності вчений вбачає в поширенні субнаціональних ідентичностей.

За століття існування «Американський плавильний казан» як і свого часу «Римський плавильний казан» змогли виплавити політичну націю, об'єднану англо-протестантською культурою та вірою у святість демократичних принципів, але ніяк не народ-етнос. Тому, на нашу думку, загрози від поширення у США субнаціональних ідентичностей дещо перебільшені. Не можливо нанести шкоду тому чого не існує. У жодній столиці світу ви не

знайдете етнічного американського кварталу, тоді як одне тільки місто Нью-Йорк дасть можливість познайомитись із традиціями, культурами, мовами майже всіх етносів, народностей та племен, що населяють нашу планету. Від такого різноманіття Америка лише виграє [158]. Інша справа, коли американську ідею мультикультуралізму поширювати в національних державах утворених корінним етносом. Тут загроза національній ідентичності цілком очевидна. Яскравим прикладом такого «невдалого експерименту» є такі країни як Франція, Німеччина, Велика Британія та деякі інші.

Ментальність (національний характер). Ментальність є найскладнішим елементом нашого дослідження. В чому її зміст? Яким чином вона змінюється в процесі історичного розвитку? Які інструменти треба використовувати, щоб визначити особливості ментальності українців? Подібні питання завжди постають перед дослідниками ментальності того чи іншого народу. Звичайно, можна відштовхуватися від визначення. У перекладі з французької мови *mentalite* означає – розум, мислення, склад думок. Але таке визначення ще більше заплутує і ставить перед нами інше питання: як можна визначити розум, мислення та склад думок цілого етносу? Можливо доцільно говорити про внутрішній світ окремої людини, як про її ментальність чи характер. Коли йдеться про ментальність того чи іншого народу, передусім, мають на увазі відмінності між ними, говорять про певні шаблони поведінки тощо. Таке бачення предмета не позбавлене суб'єктивізму, те, що ззовні здається жадібністю чи гоноровістю, зсередини сприймається як бережливість і самоповага і т. ін. Тому віднайти якийсь універсальний чи стандартний образ українця видається неможливим, оскільки ми різні й немає якогось стандарту, під який би підпадало більшість із нас. Отже, говорити про загальні риси української національної ментальності без глибокого дослідження історичного минулого, особливо історії культури, побуту, звичаїв нашого народу, немає сенсу. Наприклад, існує думка, що ментальність сучасних українців можна

передати виразом: «моя хата скраю», але якщо уважно придивитись до народного фольклору, то ми побачимо зовсім протилежні риси. Ще в не далекому минулому характерною ознакою ментальності українців було те, що «гуртом і батька легше бити», ніж сидіти кожному по своїх кутках [158].

Етнокультура. Багато десятиліть, не маючи змоги пізнавати власну історію, розвивати культуру, вільно творити рідною мовою, врешті-решт не маючи сил відновити державність, наш народ винайшов унікальну систему виживання, яка повною мірою знайшла своє відображення в самобутній етнокультурі, заховавши в глибинах народних приказок, прислів'ях, піснях, традиціях, побуті своєрідний етнокод, душу народу. Зростаючи в рідному середовищі, людина органічно стає частинкою свого народу і питання власної ідентичності перед нею не стоїть. Відповідь буде природна й проста, вона записана в підсвідомість десь на рівні відчуттів, Я-українець. Хіба зерно, що впало із соняшника, може вирости кропивою? [158].

«Український народ із його своєрідними економічними, соціальними та політичними процесами на величезних просторах географічного степу утворив власну культуру, оригінальну вдачу та побут, ба навіть власний світогляд. Ці риси нашої національної спадщини зо всіма її позитивними і негативними сторонами, від найдавніших часів і до сьогодні, заховалися в тих прислів'ях, приказках та приповідках, що їх пильнувала народна традиція». Доказом цього є чудова збірка етнографічних та фольклорних матеріалів українського етнографа, фольклориста *М. Номиса (1823–1900)*, що побачила світ у 2004 році в київському видавництві «Либідь» [337].

Справжній український літопис – українська пісня. «Історик не повинен шукати в них вказування дня і дати битви або точного пояснення місця, вірної реляції; у цьому не багато пісень допоможуть йому. Але коли він захоче пізнати справжній побут, стихії характеру, всі найтонші відтінки почуттів, хвилювань, страждань, радощів народу, що описується, коли захоче випитати дух минулого

віку, загальний характер всього цілого й окремо кожного часткового, тоді він буде задоволений цілком; історія народу розкриється перед ним в якісній величі» [71, с. 394]. У передмові до книги відомого українського вченого *М. Максимовича (1804–1873) «Малороссийские песни»* в оригіналі читаємо: «Камень с красноречивым рельефом, с исторической надписью – ничто против этой живой, говорящей, звучащей о прошедшем летописи. В этом отношении песни для Малороссии – все: поэзия и история, и отцовская могила. Кто не проникнул в них глубоко, тот ничего не узнает о прошедшем быте этой цветущей части России» [224, с. 359].

Неодноразово у своїх наукових доробках український історик, громадський та політичний діяч М. Грушевський значну увагу приділяв культурним процесам, які, на його думку, відіграють визначальну роль в історичній долі народу, від добре розумів пріоритет культури над іншими сторонами життя суспільства у зародковий період формування національного самовизначення. «Для оживлення розчленованого національного організму потрібно повернути змертвілі духовні «відгалуження» історичної пам'яті, атрофовані внаслідок систематичного насаджування московсько-династичної схеми східного слов'янства. Самобутність культури – це характерна ознака самого існування народу» [368, с. 68].

Отже, не існує універсальних механізмів збереження та самовідтворення народів. Кожен окремо проходить власний життєвий шлях і вибудовує свою модель виживання. Що ж вирізняє нас серед інших народів. Безперечно – своя територія (Батьківщина), солов'їна мова, історія, ментальність, але, на нашу думку, чи не найвиразнішим елементом, який зберіг і сьогодні оберігає нашу ідентичність, є національна самобутня культура. Уважний погляд на суспільне життя в Україні дає можливість стверджувати, що протягом століть у нашій країні формувалася і склалася самобутня духовна цивілізація, високі духовно-моральні цінності якої найбільш повно розкриваються у християнській етиці,

працелюбності, доброчесності, взаємодопомозі і самоврядуванні, в тій структурі буття, де духовні мотиви життя домінували над матеріальними, де метою життя були не речі, боротьба за володіння ними, не споживання, а самовдосконалення душі. Саме ці духовні форми буття пронизують усе історичне життя українського народу й саме вони є фундаментом самобутньої української цивілізації [207]. Нові виклики сьогодення знову змусили наш народ замислитись над проблемами збереження власної самобутності. Можливо інтеграція до цивілізованого Заходу і справді становить єдиний засіб самозбереження українського народу в ці неспокійні часи [158].

Висновки до третього розділу

Отже, сьогодні можна впевнено констатувати, що проблема ідентичності стає надзвичайно актуальною у вітчизняній науці, набуває першочергового значення в сучасних умовах. Саме цим і визначається гострота дискусії про її сутність. Взагалі проблеми ідентифікації стають особливо актуальними в переломні, кризові періоди в історії країн. Перехідний характер того чи іншого історичного періоду активізує рефлексивні тенденції у свідомості й поведінці особистості й функціонуванні суспільства. Це проявляється в підвищеній увазі до ідентифікації, що можна спостерігати і в сучасному українському суспільстві.

Головним підсумком етапу накопичення вітчизняною соціально-гуманітарною наукою знань про ідентичність є розуміння того, що весь комплекс проблем, пов'язаних із цим складним явищем, не можуть вирішити окремо ні психологія, характеризуючи його як особистісну ідентичність, ні соціологія, представляючи його як ідентичність соціальну, ні будь-які інші науки. На думку вчених, досліджуючи явище ідентичності, ми опиняємося в міждисциплінарному полі, тому необхідно враховувати «культурний поворот»,

який відбувся у вітчизняному соціальному й гуманітарному знанні в останні роки. Важливо також зрозуміти, що основними тенденціями вивчення цього феномену має стати усвідомлення його поліпарадигмального статусу й об'єднання зусиль представників різних галузей знань, а також прагнення співвіднести арсенал досліджень вітчизняної думки з досягненнями світової науки. Варто мати на увазі, що поняття «ідентичність» має, як мінімум, подвійну природу. З одного боку – це категорія наукового аналізу, з іншого – практичної діяльності. Отже, цілком очевидно, що проблематика ідентичності набуває міждисциплінарного характеру, об'єднуючи в межах одного дослідницького поля погляди різноманітних наукових дисциплін. Політична наука, розглядаючи зазначену категорію в межах політичного поля, акцентує увагу передусім на процесуальному характері ідентичності, користуючись більше терміном «ідентифікація» для позначення динамічного процесу її розвитку, трансформації та становлення. Таким чином актуалізується ще одна проблематика – вивчення механізмів формування ідентичності особистості.

Сучасне суспільство залучає людину в кругообіг різноманітних процесів, зв'язків, взаємин, нав'язуючи їй певні зразки поведінки, стандарти життя, характер діяльності. У цих умовах важливо захистити й розвинути унікальність, самобутність людської особистості, зберегти індивідуальність кожної людини, надати можливість використати набуті знання, проявити свої таланти та здібності в практичній діяльності. В результаті можемо вести мову про співпадіння суспільних інтересів з особистими. Ідентифікація – один із реальних механізмів соціалізації індивіда, що включає в себе виконання ним тих чи інших соціальних ролей, засвоєння соціокультурних зразків та моделей поведінки тощо. Процес набуття особистої ідентичності безпосередньо пов'язаний з навколишнім соціальним світом і самосвідомістю людини, а також, безумовно, й з біологічними якостями, якими наділила її природа. Оскільки суспільство й людина перебувають у постійному взаємозв'язку, зміна

в одному елементі породжує зміну в іншому. Крім того, навколишній світ – не лише об'єктивна реальність, яка формується сама й формує людей, а й світ смислів, які відображені у свідомості кожної окремої особистості. Особистість відіграє в процесі суспільних трансформацій свою особливу роль.

У процесі життєдіяльності, поступово інтегруючись у суспільство, особистість має вирішити головне завдання: сформувати ідентичність через усвідомлення своєї тотожності з тією чи іншою соціальною, релігійною чи професійною групою, із суспільством загалом, у тому числі – з національною спільністю, адже національна ідентичність – це традиційна ідентичність, вона більше за будь-які інші укорінена в структурі суспільної свідомості. На наше переконання, саме національна ідентичність є на сьогодні, граничним рівнем соціальної ідентичності особистості. Адже у світі, що має тенденцію до глобалізації, вкрай важливо для національних спільнот, особливо невеликих, зберегти свою ідентичність. Так чи інакше, кого б ми не вважали творцем національної ідентичності – націю чи її лідерів – на прикладі етнічної проблематики можна побачити, наскільки актуальною постає проблема ідентичності в політичному аспекті. З цього випливає, що повсякденне життя людини тісно пов'язане з політичним контекстом. На наш погляд, справедливою є думка, згідно з якою будь-які соціальні моделі ідентичності – територіальні, регіональні, конфесійні, етнічні та інші – набувають в сучасному суспільстві політичного характеру.

Отже, цілком впевнено можна сказати, що колізії політичного самовизначення націй мають величезний вплив на повсякденне життя окремої особистості. Людина в процесі соціальної взаємодії втягується в різні групи і змушена, так чи інакше, визначати свою ідентичність. Варто підкреслити, що вітчизняна наукова періодика також викладає й аналізує переважно проблеми національної ідентичності. Це, насамперед, пов'язано із актуальністю етнонаціональної проблематики в період спроби створення мультикультурного

простору в нашому суспільстві, що трансформується, а також процесами відродження самобутньої культури українського народу. Окремою темою тут є вивчення механізмів ідентифікації в кризовому пострадянському суспільстві та дослідження динаміки змін.

У реаліях сьогодення (період з 2013 року по 2019 рік) політична та національна ідентичність все частіше стає предметом політики ідентичності (політики пам'яті), тобто цілеспрямованих дій держави щодо її формування та подання. Проте, таке конструювання не може бути скопійоване чи запозичене, адже процес формування зазначених ідентичностей неможливо відокремити від національної культури, традицій, історичного минулого народу. Важливу роль при цьому відіграє політична культура та накопичений досвід політичних взаємодій. У межах формування політичної культури і, як результату, появи в індивіда політичної ідентичності, істотне значення мають різноманітні практики політичної соціалізації. Важливо пам'ятати, що у суспільствах, що переживають періоди реформ, велика ймовірність розвитку кризового характеру ідентичності, що проявляється, насамперед, у невідповідності ідеологічного, партійного й персоніфікованого її рівнів при домінуванні останнього, а також у формуванні негативного способу самовизначення у політичному просторі. Крім того, в сучасному суспільстві, політична ідентифікація може ставати об'єктом різноманітних маніпуляцій.

Безумовно, формування політичної ідентичності виступає важливою складовою частиною соціалізації особистості. За великим рахунком, це двосторонній процес у результаті якого відбувається самовизначення особистості відносно до інших соціальних об'єктів за допомогою дихотомічного поділу на «своїх» та «чужих». Політична самоідентифікація проявляється в демонстраційній поведінці символічної приналежності індивіда до певної соціальної, статусної або політичної групи. Вона має тісний зв'язок із соціальною позицією індивіда та тими ролями які він виконує як член

спільноти, проте самоідентифікація у значній мірі залежить також і від внутрішніх особливостей самої особистості.

Стосовно національної ідентичності, зазначимо наступне. Не існує універсальних механізмів збереження та самовідтворення народів. Кожен окремо проходить власний життєвий шлях і вибудовує свою модель виживання. Що ж вирізняє нас серед інших народів. Безперечно – своя територія (Батьківщина), солов'їна мова, історія, ментальність, але, на нашу думку, чи не найвиразнішим елементом, який зберіг і сьогодні оберігає нашу ідентичність, є національна самобутня культура. Світ динамічно змінюється і життя в сучасних державах з кожним роком уніфікується. Традиційні ідентифікаційні групи (сім'я, родина, місцеві та релігійні громади і т. ін.) стикаються з новими викликами й, у свою чергу, трансформуються у нову якість. Поширення технологій, ідей, думок та поглядів не можливо зупинити жодними кордонами. Водночас, з посиленням глобалізаційних процесів починає проявлятися протилежна тенденція – намагання кожного окремого народу зберегти свою мову, етнокультуру, традиції, звичаї, спосіб життя тощо. Одним словом, проблемні питання які стосуються збереження національної, національно-державної ідентичності набувають в наш час неабиякої актуальності як для світу в цілому, так і для нашої країни зокрема і потребують глибинного наукового аналізу та подальших досліджень.

РОЗДІЛ 4

ОСОБИСТІСТЬ У СУЧАСНОМУ ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

4.1. Особистість в історичному процесі: проблеми дослідження

Інтерес до проблеми особистості спостерігаємо в різних галузях знань. З одного боку, це можна пояснити духом часу, проте сьогодні є всі підстави для серйозного наукового переосмислення ролі особистості в історичному процесі, адже не секрет, що саме тепер, в епоху надзвичайно динамічного розвитку наук і технологій, доля й навіть життя всього людства може залежати від рішення прийнятого однією людиною, особливо коли така людина зосереджує у своїх руках абсолютну владу. За всю свою історію людська цивілізація не знала нічого подібного. Отже, переосмислення ролі особистості в історичному процесі становить собою особливу, надзвичайно актуальну, закономірну проблему для сучасної політичної теорії. Іншими словами, пошук відповіді на питання хто кого змінює: історія людину чи людина історію триває і сьогодні. Крім цього, цікавими для дослідника залишаються питання пов'язані з історичним прогресом та змінами, що відбуваються у людській природі.

Особистість формується і з плином часом змінюється перебуваючи у постійному зв'язку з навколишнім світом. Безумовно, особистість – суспільна істота, об'єкт та суб'єкт історичного процесу. Саме тому в численних характеристиках особистості найбільше розкривається суспільна сутність людини, яка визначає всі явища людського розвитку, включаючи природні особливості. Ще раз підкреслимо, особистість формується під впливом об'єктивних обставин, але лише через сукупність її діяльності з навколишнім світом. Цей процес безперервний і дослідити його тим легше, чим віддаленішим у часі є об'єкт вивчення. Ось чому ми так легко можемо назвати імена та

розповісти про діяння славних прадідів великих і майже нікого не можемо згадати із сучасників. Безперечно, особистістю не народжуються, нею можна лише стати, питання лише в тому, чи діждемось ми – українці своїх видатних особистостей (державних та політичних діячів), які своїми діями та творіннями прославили б себе і свій народ. Проте, це питання вже давно перейшло в категорію риторичних і не потребує відповіді, в усякому разі на сторінках цієї праці.

Одна з головних особливостей філософсько-історичного вивчення особистості лежить в площині подвійного характеру досліджуваного феномена, адже особистість, з одного боку, розглядають в якості суб'єкта історії, з іншого – як пасивного об'єкта. Це, до речі, стосується й іншого предметного поля: «особистість – суспільство», «особистість – влада», «особистість – держава». Варто підкреслити, що всі філософські концепції визнають вплив особистості на історичний процес, проте роль та місце особистості у цьому процесі розглядається по-різному. На нашу думку, для компромісного вирішення цієї методологічної проблеми, потрібно уникати крайніх тобто лише об'єктивістських чи лише суб'єктивістських підходів. Особистісний вимір історико-політичного розвитку суспільства відкриває нові протиріччя та парадокси які потребують наукової дискусії. Так, важливою проблемою політологічних досліджень є вивчення персоніфікованих суб'єктів української політики у всьому різноманітті цього феномена. Тривалий час персоніфіковані суб'єкти політичної дії залишалися поза межами вітчизняних наукових досліджень. Більше того, українська історія, з її величезним фактологічним матеріалом, із масою історичних подій та явищ майже не розглядається політичною наукою як основа для вивчення та дослідження, наприклад, феномену «видатна особистість» чи «видатний державний діяч». Така позиція, на нашу думку, є наслідком тривалого домінування, так званого, «антиісторизму», що притаманний багатьом концепціям особистості, зокрема в

таких науках, як соціологія, психологія та ін. З цієї ж причини й сьогодні малодослідженими залишаються теоретичні аспекти щодо джерел зародження та розвитку зазначеного феномена в рамках історико-політологічних досліджень, відсутні комплексні наукові дослідження стосовно пошуку історичних причин та закономірностей типових слабкостей української політичної еліти та її лідерів тощо. На думку відомого українського вченого В. Денисенка: «Нестача політичного антропоцентризму, що перетворився на своєрідну ахіллесову п'яту вітчизняного – історичного й політичного дискурсу, призвела до того, що серед розмаїття традиційних систем-парадигм, про які вже йшлося, властивими для нас стали ті, котрі, якщо й не ігнорували повністю людський чинник, то, принаймні, не надавали йому належного значення» [96, с. 34–39].

Якщо вести мову про спеціальні дослідження, присвячені феноменові «видатної особистості» та її ролі в історії, зазначимо, що наукове осмислення й теоретичне обґрунтування цієї проблематики почалося лише недавно, а точніше в другій половині XIX століття. З того часу, в результаті багатьох теоретичних напрацювань, у гуманітарному знанні сформувалися дві протилежні концепції. Прихильники однієї з них (Р. Арон [15], Ф. Гізо [68], Т. Карлейль [137], Ф. Ніцше [248], С. Соловйов [314] та ін.) вважали роль особистості в історичному процесі визначною, домінуючою, їхні опоненти (Г. В. Ф. Гегель [61], О. Конт [191], К. Маркс [229], та ін.) – зводили до мінімуму таку роль або взагалі її заперечували. Саме в цей період відбувається не просто виокремлення різноманітних аспектів вивчення особистості як спеціальних об'єктів конкретних наук, а відособлення і навіть фетишизація ізольованих одне від одного сторін та якостей конкретного типу особистості. Сьогодні ці концепції можна кваліфікувати як парадигми, оскільки в їхніх межах проводиться багато досліджень, у яких сучасні вчені поділяють одну або іншу думку. Українські дослідники (В. Андрущенко, А. Бичко, Є. Бистрицький, В. Кремень,

С. Кримський, М. Попович, В. Огнев'юк, В. Шинкарук, М. Степико та ін.) у своїх працях неодноразово зверталися до проблем особистості, динаміки її світоглядних орієнтацій. Окремо досліджуються зміни ціннісних орієнтацій сучасної людини, що репрезентовані у працях таких вітчизняних вчених як, В. Воловика, Є. Головахи, В. Загороднюка, В. Заблоцького, Л. Кривеги, М. Шульги та багатьох інших [302, с. 106].

У цьому розділі ми не ставили собі за мету вступати в полеміку на боці однієї зі сторін, захищаючи тезу про важливість чи першість, з одного боку, особистості як суб'єкта історії, а з іншого – народних мас. В історії політичної думки ця полеміка переросла у тривале й запекле протистояння двох парадигм: персоналістичної та інституційної. Наша мета полягає лише в тому, щоб проаналізувати характерні проблеми, які виникають у процесі дослідження місця та ролі особистості в історико-політичному поступі. Кожна галузь знання спирається на своєрідну методологічну базу, без якої неможливо об'єктивно осмислити явище природи чи суспільства. Не є винятком із цього правила й політична наука [143, с. 125]. Застосування методології так чи інакше потребує певної формалізації знання, що, в свою чергу, потребує від дослідника дотримання чіткого алгоритму дій. Тут потрібно зробити важливе уточнення. Якщо йдеться про дослідження особистості взагалі – це одна справа, але якщо досліджується конкретний феномен, наприклад «видатна особистість» чи «елітарна особистість» – зовсім інша, адже таке дослідження апріорі базується на положенні про активну лідерську роль особистості в історичному процесі.

Історичний погляд на проблему особистого лідерства надає реальні можливості дослідникам звернутися до аналізу найбільш важливих та актуальних проблем, зокрема дослідити вплив суб'єктивного чинника на історичний процес у конкретних проявах, адже так чи інакше з прізвищами та іменами тих чи інших людей тісно пов'язані визначні події світової та вітчизняної історії. Проте в цьому місці ми стикаємося з певними

методологічними проблемами про які неодноразово згадувалось в попередній розділах дисертації. Мова йде про міждисциплінарний характер самого об'єкта дослідження, адже роль особистості в історії досліджується в контекстах різноманітних дисциплін: філософії, історії, політології, соціології, культурології, психології тощо. У цьому випадку важливо утриматись від спокуси виокремити якусь одну науку, що отримала б право говорити від імені всіх. Таким чином, виникає необхідність пошуку спільних знаменників у так званому «міждисциплінарному синтезі», який, у свою чергу, ставить за мету пошук закономірностей у процесі становлення уявлень про особистість у соціально-філософській, політико-правовій, культурологічній думці тощо. Варто зазначити, що сучасне полідисциплінарне уявлення про людину зводиться до розгляду останньої як об'єкта й суб'єкта суспільних відносин. І якщо дослідження поняття індивіда спрямоване на перше з цих визначень, то вивчення особистості передбачає концентрацію всієї уваги на процесах становлення та саморозвитку людини, завдяки яким вона стає активним суб'єктом.

Наступна методологічна проблема пов'язана з різними підходами, що існують сьогодні в гуманітарному знанні, до історичних подій та фактів. Перший або класичний історичний підхід, захищаючи «чистоту» факту, виключає будь-яку його політизацію, інший – наполягає на його політичній інтерпретації та висновках із нього. Оперування історичними фактами має одну особливість: як правило, дослідник має справу не з самими фактами, а з різноманітними повідомленнями про них. А зміст повідомлення, як відомо, багато в чому залежить від адресанта, його професіоналізму, ціннісних орієнтацій, політичних і релігійних переконань, моральних якостей тощо. Тобто історичний факт тісно пов'язаний з історичним джерелом. Взагалі процес історичного пізнання становить нерозривну єдність розуміння і відображення історичної дійсності, адже розуміння – це універсальна методологічна категорія.

Основою розуміння є світ індивідуальної свідомості кожного окремого інтерпретатора. Здійснюючись через призму інтелектуального досвіду та особистісних цінностей інтерпретатора, розуміння досить часто набуває особистісного, спонтанного характеру. До того ж, історичні події та факти, в тому числі й загальновідомі джерела, неодноразово інтерпретувалися багатьма відомими мислителями та авторитетними вченими. Відмежуватися від їхнього впливу вкрай складно, але дослідникам варто дослухатись доброї поради видатного англійського філософа, історика *Ф. Бекона (1561 – 1626)*: «І нехай ні велич авторитету древніх, ні величезні фоліанти сучасних вчених не заважають нікому гострим розумом проникати у незвідане» [27, с. 156].

Критично проаналізувавши відомий нам масив знань історичного минулого, можна помітити, наскільки, на перший погляд, незначний вплив мали окремі особистості на соціально-політичний розвиток людства. Жодна окрема особистість, яким би потенціалом вона не володіла, не може вирватися з соціальних закономірностей. Водночас у середині діючих потоків, наприклад на організаційному рівні соціального розвитку, можна побачити, як багато при всій заданості суспільних змін може зробити й окрема людина. Обидва ці погляди не суперечать один одному, і тільки разом вони можуть дати правильне пояснення реаліям соціального розвитку. «Історія суспільства – пише відомий український вчений В. Кремень – не відбувається сама по собі, в ній діють, поряд з раціонально обґрунтованими, стихійно-ірраціональні сили, які сповнюють соціальний процес синергійно-цілеспрямованим змістом. Ці сили уособлюють спільноти людей, серед яких з'являються і утверджуються справжні історичні суб'єкти – особистості, групи, народи, здатні в повному значенні слова творити суспільне життя; цілком усвідомлено і відповідно до власних інтересів та цілей» [107, с. 7]

Історія, яку формують не лише об'єктивні чинники, а й індивідуальна людська свобода вибору, не може бути зрозумілою в межах категоріальної

структури: причина – наслідок – необхідність. Адекватніше вона піддається реконструкції на основі універсальної для наукового мислення XX ст. ментальної структури, що об'єднує категорії необхідності, випадковості, можливості та дійсності [358, с. 224]. Потрібно зазначити, що в останні роки такий, ймовірнісний підхід до осмислення ключових історичних моментів («точок біфуркації») та поведінки в них окремих особистостей починає заявляти про себе в науковій літературі все частіше. Сказане, звичайно, не означає, нібито людська свобода, творча діяльність, спонтанна реалізація волі і сил мають місце лише в «точках біфуркації». Вони існують завжди. Однак за різних обставин їхній вплив на загальний стан системи принципово різний. При її стабільному існуванні та поступальному еволюційному розвитку вони несуттєво впливають на загальний перебіг подій, проте при вступі системи в площину нестабільності (при тому, що сама ця нестабільність часто є наслідком зростання кількості таких спонтанних імпульсів) значення та роль окремої особистості для вибору подальшого шляху трансформації (або деградації) системи принципово збільшується [257]. Розглянемо це детальніше. Загальновідомо, що історичний розвиток будь-якого суспільства тісно пов'язаний з періодами нестабільності, руйнації, занепаду, підйому, величі, спокою, стабільності і т. ін. Таким чином соціальна система, бажає вона цього чи ні, потрапляє на роздоріжжя в уже згадану нами точку біфуркації де виникають умови вибору подальшого напрямку розвитку без можливості повернення назад. Настає період максимальної нестабільності системи й навіть незначні за силою внутрішні чи зовнішні фактори можуть вплинути на поведінку та властивості всієї системи. Найбільш нестабільною ланкою в цей час є управлінська ланка від якої безпосередньо залежить обрання вектору подальшого руху. Ключовою фігурою управлінської ланки, як правило, є конкретна особистість. Однак, при всій очевидності цієї тези проблематично встановити межі та визначити ступінь впливу окремої особистості на

протікання важливих процесів на різних рівнях соціальної організації. Тим більше визначити роль особистісного чинника в здійсненні вибору системою шляху подальшого розвитку при знаходженні її в критичному стані в точці біфуркації. Необхідно зазначити, що вплив особистісного чинника під час входження системи в зону біфуркації, тобто вибору шляху, зовсім не передбачає наявності конкретних цільових установок у окремо взятої особистості. Точніше, такі установки можуть бути, але в результаті з'ясується, що вони були зовсім несуттєвими, оскільки особистість не програмує процеси у суспільстві, але лише сприяє їх активації або гальмуванню. Для прикладу, застосуємо дані положення для дослідження конкретної історичної ситуації з метою визначення функціональної ролі в ній окремої особистості. Ми зупинимося на аналізі, в загальних рисах, ситуації, що склалася напередодні трагічних подій взимку 2013 року та відповідно спробуємо з'ясувати яку роль відіграв (в точці біфуркації) у них Президент України Віктор Янукович (чинник Януковича). Попередньо слід зауважити, що цикли суспільного розвитку мають великі часові рамки й інколи вимірюються десятиліттями та навіть століттями. Зрозуміло, що подіям на київському Майдані Незалежності передувала ціла низка подій, рішень, вчинків, що були пов'язані з тодішнім Президентом України. Більше того, акції протесту та громадянської непокори є наслідком діяльності не лише Віктора Януковича. Ніхто не знімав відповідальності за зубожіння мільйонів людей, розкрадання національних багатств, розвал економіки, знищення армії і т. ін. з попередніх політичних та державних керманичів, що само по собі не сприяло консолідації суспільства та його стабільного розвитку в період незалежності. Ми аналізуємо лише рішення прийняті конкретною людиною в конкретно заданий час. Отже датою так званої точки біфуркації в протестних акціях осені 2013 року безумовно є ніч з двадцять дев'ятого на тридцять листопада та, відповідно, події на київському Майдані Незалежності, що відбулися під її покровом. Йдеться про сумнозвісний силовий розгін підрозділом МВС України «Беркут» кількасот

молодих людей, що перебували в цей час біля монументу Незалежності. На жаль, ми і сьогодні не знаємо всіх факторів які вплинули на прийняття цього рішення проте, з певною обережністю, можемо говорити, що особистісний чинник відіграв в тих подіях ключову роль. Так чи інакше у результаті виконання наказу була перейдена межа й події стрімко почали набирати некерованого характеру. Чи був Віктор Янукович ініціатором, каталізатором чи можливо лише виконавцем прийнятого рішення? Відповіді на ці питання ще не знайдені і потребують, на нашу думку, неупередженого ретроспективного погляду та ретельного наукового вивчення.

Отже, починаючи будь-яке дослідження, важливо підібрати правильний «інструмент», адже саме від методологічної установки вченого залежить визнання того, існує те чи інше явище як факт чи це лише фантазія самого дослідника. Зрештою те, що є беззаперечним фактом та об'єктом чисельних досліджень для одних теорій особистості, нерідко відкидається та заперечується представниками інших підходів. Саме тому багатогранність проявів феноменології особистості змушує нас звернутися до головного проблемного питання цього підрозділу: *яким чином* досліджувати особистість у політичній науці?

Політична наука, шукаючи вихід із зазначених методологічних суперечностей, традиційно йде шляхом виокремлення та аналізу окремих форм або мотивації діяльності особистості в політиці, зосереджуючи головну увагу на таких поняттях, як політична активність, політична участь, електоральна поведінка тощо. Особистість в політології розглядається як основний суб'єкт політики. Зазначимо, що суб'єктність в політиці не виникає сама по собі вона, в значній мірі, залежить від здібностей, можливостей та потреб особистості брати активну участь у політичному житті суспільства. На відміну від інших сфер суспільного життя, в яких особистість може реалізувати свої інтереси повністю, в політиці вона може реалізувати власні інтереси лише як елемент загальних,

політичних інтересів. Однак, такий підхід заважає побачити «картину загалом», значно обмежує можливість дослідити багатогранність та унікальність особистості як суб'єкта історико-політичного процесу. Особистісний вимір соціально-політичного розвитку суспільства виявляє його суперечності й парадокси, які підлягають ретельному вивченню в межах політичної науки. Тому з огляду на характер проблемного питання: «*Яким чином?*» ми вважаємо, що вирішення цього питання, насамперед, лежить у площині вивчення можливостей застосування різних рівнів методології як певної системи координат, використання якої дасть можливість досліджувати особистість, у тому числі й в історико-політологічному спектрі, одночасно встановлюючи зв'язки з іншими соціальними науками, які досліджують цей феномен.

Розвиток методології історичного пізнання від примітивної описової компаративістики до епістемології філософії історії відбувався під впливом змін не лише в методологічній парадигмі гуманітарного наукового знання, а й під впливом факторів зовнішнього соціокультурного впливу. Безперечно, в ролі вищого рівня методології науки виступає саме філософська методологія, яка задає спільну стратегію вивчення принципів пізнання та побудови категоріального апарату для багатьох наук, у тому числі й для політології. У пізнанні людини філософська методологія науки виконує насамперед інтегративну функцію, виокремлюючи розвиток людини в природі та суспільстві як самостійний предмет філософського пізнання. Вона допомагає побачити найбільш загальні закономірності розвитку наукової думки про людину в природі та суспільстві, що притаманні різноманітним галузям людинознавства. Ми погоджуємося з думкою вітчизняних вчених, що лише: «На основі філософського принципу спільного взаємозв'язку формулюється методологічний принцип-вимога наукового дослідження: аби уникнути однобічності у вивченні об'єкта, необхідно враховувати всі суттєві аспекти й зв'язки предмета. Цей принцип дозволяє уникнути таких крайнощів, як

софістика, що ґрунтується на висвітлюванні якоїсь окремої властивості предмета незалежно від її суттєвості, та еkleктика, яка ґрунтується на об'єднанні багатьох різнорідних, внутрішньо не пов'язаних між собою характеристик предмета. Недотримання принципу спільного взаємозв'язку може стримувати розвиток науки, гальмувати розв'язання окремих її проблем» [149, с. 17]. Філософська методологія, яку ми розуміємо як упорядковану та функціональну сукупність принципів, способів, шляхів та способів організації теоретичного знання, а також систему вчень про нього, виникла на основі методів. Завдяки філософській методології вдається зробити перший крок на шляху вирішення питання про метод, про те, як саме досліджувати особистість у політичній науці.

Слід зазначити, що цілу науку загальнофілософських методів було випрацювано в надрах історії філософії. Ще Аристотель був відомий своїм дедуктивним методом, на якому побудував логічну систему. У Середні віки було «віднайдено» та обґрунтовано індукцію, яку запропонував *Р. Бекон* (1214 – 1292) та в подальшому (в Новий час) розвинув *Ф. Бекон* (1561 – 1626). Також у надрах історії філософії «визріли» аналіз та синтез, принципи верифікації та фальсифікації, запропоновані позитивізмом. Метод генетичним корінням починає своє народження в надрах практики – як суспільно-історичної, так і конкретної (наукової чи художньої). Саме практично-перетворювальна діяльність людини вимагає якомога пильніше вивчати специфіку предмета чи явища, які стали об'єктом її діяльності чи пізнання [346, с. 49].

Серед загальнонаукових принципів пізнання світу все більшого значення набуває системний підхід. Як правило, саме до нього звертаються дослідники, коли постає завдання синтезу різноманітних знань із метою створення цілісної картини якого-небудь явища чи процесу. Сучасна наука виходить із того, що: «...система (дав.-гр. *συστήμα* – ціле, складене з частин, об'єднання) є сукупністю елементів (предметів, явищ, поглядів, принципів), між якими

існують зв'язок і взаємодія. Елементом будь-якої системи називають ту її частину, яка виконує специфічну функцію і є неподільною з погляду завдання, що розв'язується. Внутрішня структура елементів не є предметом системного аналізу. Важливі лише властивості елемента, які визначаються його взаємодією з іншими елементами системи та справляють вплив на поведінку системи» [276, с. 37]. В цьому контексті людину та суспільство потрібно розглядати як дві цілком автономні системи. Природно, що завдяки своїй відкритості між ними виникає взаємодія. Разом вони створюють метасистему – антропосоціосистему яка і є предметом дослідження багатьох соціально-гуманітарних наук, в тому числі й політології.

Переважає більшість дослідників особистості солідарні в тому, що адекватне розуміння цього явища можливе лише при дослідженні людини як цілісності. За своїм місцем в ієрархії рівнів методології науки саме системний підхід виступає як об'єднавчий елемент між філософською методологією та методологією конкретних наук. Завдяки загальнонауковому системному аналізу вдається виокремлювати з конкретних наук спільні закономірності розвитку будь-яких систем, створювати так звані канали зв'язку між різними науками, що вивчають природу людини.

Системна методологія, в якості завдання дослідження, виокремлює питання про необхідність виникнення феномену особистості, про місце та роль особистості в процесі розвитку суспільства. Загальновідомо, що людина як «елемент» включена до багатьох різноманітних систем: біологічних, фізичних, соціальних тощо. Цей аспект системного дослідження особистості виступає при її дослідженні в системно-структурному ракурсі, тоді як системно-історичний план дослідження особистості відкриває нові грані бачення людини в межах різноманітних історичних процесів та явищ, адже цей аспект системних якостей найкраще показує конкретно-історичну специфіку суспільних явищ. Більше того, він демонструє, що різні «елементи» соціальних систем, розвиваючись у

конкретно-історичних умовах, у тому числі й «особистість» у системі соціальних відносин, перетворюють деякі константні задані системою функціональні якості, наприклад соціальні ролі, розширюють межі тих систем, у які вона входить тощо. Загалом спостерігаємо зростання потреби в інтеграції різноманітних дослідницьких напрямків для системного осмислення місця «людини політичної» в історико-політичному процесі.

Щодо конкретно-наукової методології вивчення особистості, то першість тут належить так званому діяльнісному підходу. Незважаючи на різноманітне трактування самого терміна «діяльність», маємо визнати факт того, що без використання цієї категорії дослідити розвиток та формування особистості не можливо. Іншими словами, цей підхід базується на тому, що лише за допомогою ретельного аналізу всієї системи життєдіяльності людини в суспільстві, можна розкрити таке системне утворення, як особистість. Річ у тім, що діяльність завдяки своїй «відкритості» в порівнянні з внутрішніми особистісними структурами людини є більш доступною для вивчення. Так чи інакше, діяльність «видатної» особистості, її втручання в суспільно-політичне життя завжди тісно пов'язані з певними суспільними законами та моральними нормами, які існують у даному суспільстві, що в свою чергу дає можливість дослідити роль та вплив такої особистості на конкретні події та явища.

Політична наука в контексті діяльнісного підходу в дослідженні особистості оперує таким визначенням категорії «діяльність»: «...діяльність політична – невід'ємна складова загальної людської діяльності, специфічна сутність якої полягає в сукупності дій окремих індивідів і великих соціальних груп (класів, партій, суспільних організацій тощо), спрямованих на реалізацію їхніх політичних інтересів, насамперед завоювання, утримання і використання влади. Діяльність політична характеризується свідомими діями, цілеспрямованістю, задоволенням політичних інтересів, виступає однією з найважливіших умов існування суспільства. Діяльність політична завжди має

конкретно-цілеспрямований характер і здійснюється як взаємодія суб'єктів і об'єктів політики, тобто має суб'єктивно-об'єктивний, об'єктивно-суб'єктивний характер» [274, с. 163].

Підсумовуючи сказане вище, зазначимо, що названі нами методологічні проблеми, що виникають у процесі дослідження феномену «особистість» чи «видатна особистість», не є вичерпними. Світ стрімко змінюється і проблема зміни самої людини залишатиметься актуальною завжди, адже сучасний розвиток неможливий без вільного громадянина, здатного стати суб'єктом політичного процесу, який може поєднувати в собі свободу та відповідальність. Активна творча особистість є необхідною умовою політичного розвитку України, особистість для якої прагнення до свободи буде супроводжуватися підвищенням ефективності й відповідальності політичної влади, що в кінцевому рахунку дозволить створити державу, здатну забезпечити людям недоторканність прав та свобод для розвитку своїх здібностей та потенційних можливостей.

Досліджуючи особистість в історичному процесі не можна оминати увагою проблему історичного прогресу, адже вона має тісний зв'язок з проблемою людини. Ідея прогресу є відображенням розвитку та перетворення людської особистості, суспільства в цілому. В різні історичні періоди ця ідея пов'язувалась з певною світоглядною парадигмою. Так, античне мислення зверталось передусім до космосу та природи. Людина розглядалася лише як їхня невід'ємна частина. Поняття «космос» в стародавній Греції ототожнювалося не лише з бездонними просторами всесвіту. Перш за все, космос уособлював собою вищий порядок, який прийшов на зміну хаосу, це особлива системність і впорядкованість буття в цілому. Еллінська філософія вписувала людину в космос, а космос, на думку античних мислителів, це щось вічне й водночас прекрасне у своїй упорядкованості. Особливістю античного світосприйняття була ідея циклічності, згідно з якою суспільство рухається по

замкнутому колу з постійним поверненням назад до вихідного стану з подальшими циклами відродження та занепаду. Історичний песимізм, властивий ранній античності, який базується на ідеї циклічності, змінюється згодом оптимізмом Платона та Аристотеля. В їх працях звучить ідея про те, що світ перебуває в постійному розвитку і, проходячи через певні стадії, спрямовується вперед. Надалі ідея прогресу людства стає популярною і присутня в працях багатьох давньогрецьких філософів.

Античні філософи не обмежувалися лише вивченням господарської діяльності древніх людей. Вони аналізували складні внутрішні суспільно-політичні сфери. Про це пишуть корифеї античності Платон і Аристотель, що створили потужні філософські системи, в які гармонійно вписувалися проблеми буття людини та суспільства, проблеми свідомості та пізнання, соціально-політичні та морально-етичні аспекти тощо. Для того, щоб простежити прогресивну складову ідей класичного періоду давньогрецької філософії, варто звернутися до основ їх світоглядних концепцій. Засновник об'єктивного ідеалізму Платон велику увагу приділяв вивченню взаємозв'язку людини, суспільства та держави. Людина в системі Платона – це істота, наділена тілом, безсмертною душею та розумом. При цьому він стверджує дуалістичність душі та тіла, де тіло – це лише «темниця душі», її тимчасовий притулок. Вчення про душу переростає у Платона у вчення про державу, де також проглядаються прогресивні тенденції.

Вершиною давньогрецької філософії є творчість Аристотеля. Цей мислитель зробив суттєвий поступ в утвердженні матеріалістичного усвідомлення світу, що, безумовно, було прогресивним явищем античної філософської думки. Незважаючи на серйозний крок до матеріалізму, філософія Аристотеля носила в цілому ідеалістичний характер, адже джерелом всього сущого виступав Бог, як «форма усіх форм». У філософії Аристотеля суспільно-політичний розвиток суспільства тісно взаємопов'язаний з вченням про людину,

про душу, про розум, про пізнання. Велика заслуга Аристотеля полягає в тому, що він затвердив біосоціальну сутність людини, проголосивши єдність біологічного та соціального в людині. Це, безумовно, є одним з прогресивних завоювань античної філософської думки. Людина, стверджував Аристотель, це «політична тварина», тобто тварина суспільна, якій притаманна інстинктивна спрямованість до «спільного співжиття». Від тварин вона відрізняється наявністю розуму, здатністю думати, створювати уявлення про добро та зло, сумлінно працювати на користь держави. У своєму трактаті «Політія» Аристотель розмірковує про нерозривний взаємозв'язок людини, суспільства та держави. Він вважав, держава є не просто засобом забезпечення безпеки громадян і регулятором суспільного життя за допомогою законів. Вища мета держави, за Аристотелем, складається в досягненні чесноти, тобто в забезпеченні щастя і достатку своїм громадянам. Громадяни, у свою чергу, повинні забезпечити суспільство і державу найбільшою кількістю різних матеріальних і духовних благ. Таким чином, ідея циклічності у Аристотеля набуває соціально-політичного й морально-етичного сенсу: хто бажає створити досконалих людей, повинен створити досконалих громадян, а хто хоче створити досконалих громадян, повинен створити досконалу державу. Мислитель стверджував, що держава – не що інше, як союз рівних між собою істот, які шукають зручного й щасливого існування [13]. Ідеї Платона та Аристотеля знайшли своє відображення у філософських творах епікурейців та стоїків, в неоплатонізмі та скептицизмі.

Еллінізм є найбільш драматичним періодом в історії античності. В часи занепаду Римської імперії критерієм прогресу виступають вже не географічні та економічні чинники, не соціально-політичні реформи. Велику популярність знову набули ідеї Сократа про душу й людську духовність. Центральне місце в філософському осмисленні суспільного розвитку займає аксіологічна спрямованість: що таке людина, в чому істинний сенс буття, які головні

цінності людського життя? Відбулось осмислення, що розвиток суспільства неможливий без розвитку самої людини, без її внутрішнього духовного вдосконалення. Важливим етапом в становленні морального прогресу стала ідея свободи. Епікур концепцію вільного «відхилення» атомів редукує на розуміння свободи людини, як атомарної істоти. У вченні кініків ідея свободи досягає свого апогею, де свобода духу межує одночасно з аскетизмом і вседозволеністю, з самозреченням і егоцентризмом. Таким чином, антична філософія підійшла до осмислення морально прогресу, який включає в себе морально-етичні норми, ідеали, цінності, гуманістичні устремління та прагнення особистості тощо. Морально-етичні проблеми стали важливим критерієм теорії суспільного прогресу. Варто зазначити, що спроби осмислення ходу історичного процесу, його прогресивно-регресивної спрямованості, дослідження різних форм господарської діяльності, пошук «ідеальної» моделі державного устрою, з боку античних філософів мають важливе значення для утвердження ідеї прогресу.

В Середньовіччі, людина розглядалась як складова частина божественної впорядкованості світу. Схоластика не надавала людині права вибору, все було вирішено та передбачено заздалегідь. Християнське розуміння світу наповнило історію провіденціалізмом (провидіння), що стверджує наявність Божественного задуму ходу історії. Звідси формується висновок, що люди не можуть бути самостійними суб'єктами історії, свідомо чи несвідомо вони є виконавцями вищого задуму. Середньовічна філософія намагалася осмислити метафізичну основу прогресу. Біблійне розуміння історії виключає циклічність, в ньому проглядається динаміка прогресу від Творіння світу до пришествя Спасителя, через його страждання й до очищення. Основний теолог середньовічної патристики Августин Блаженний продовжив пошук прогресивної історичної спрямованості. Августина можна розглядати не просто родоначальником, а філософом історії, тому що він вперше розглянув історію

людства як єдиний, закономірний і об'єктивний, з точки зору телеології, процес. До Августина античні філософи Геродот, Фукидід, Плутарх та ін. сумлінно описували історичні події, проте ніхто з них не намагався теоретично осмислити історичний процес з точки зору сенсу і мети. За Августином, суть історичного прогресу, – це розширення та зміцнення позицій «граду небесного». Боротьба «граду небесного» із «земним градом» має завершитися повним відокремленням земного та небесного градусів один від одного. Завершиться це протистояння на страшному суді, який покладе край світу й історії. Таким чином, філософія Августина має есхатологічний характер, тобто передрікає кінець історії. Мислитель був близький до ідеї висхідній лінії розвитку, але з есхатологічним фіналом, тому ідеї прогресу в точному сенсі цього слова в його творчості не було. Однак, спроба розгляду історії як єдиного процесу, що має спільну мету та сенс буття, які ведуть до пізнання божественної сутності й до пізнання божественного задуму, є головним досягненням філософії Августина.

В період середньовічної філософії, який прийнято називати схоластикою (IX–XV ст.), домінує особливий тип релігійного мислення, який намагався теоретично обґрунтувати прийняті на віру релігійні догмати. Головним представником схоластики був відомий релігійний мислитель Фома Аквінський. Історія, згідно з твердженнями Фоми Аквінського, визначається божественним провидінням, має свою спрямованість, певний вектор руху, який неминуче приведе до другого пришествя Христа. Мислитель, в цілому, солідарний з Августином, що історія – це процес, який має певну спрямованість, трансцендентний сенс, значення та кінцеву мету. У своїх соціально-політичних ідеях Фома Аквінський стверджує тісну єдність таких понять як держава, людина та громадянин, які в своїй основі мають божественну сутність, тому вони підпорядковані ідеї провіденціалізму, тобто виконання Божої волі. У трактаті «Про правління государів» Фома Аквінський поєднує уявлення про

людину як суспільну істоту, про загальне благо як мету державної влади, про верховний авторитет римського папи [4]. Зазначимо, що цінності середньовічної моралі є прогресивним продовженням античної етики та основою сучасної моралі багатьох народів.

У епоху Відродження та в Новий час на першому місці постає ідея антропоцентризму. Людина стає активним суб'єктом, який за допомогою власного розуму пізнає та змінює навколишній світ. На відміну від Середньовіччя по-новому розуміються рушійні сили історії. Тепер, відкинувши трансцендентність середньовічного мислення, філософи почали розглядати історію у її феноменальному вигляді, рушійною силою якої стають люди та їхні вчинки. Для пояснення історичних подій мислителі Відродження застосовують поняття «випадок, шанс, фортуна». Це означало, що історія твориться людьми, проте хід її передбачити неможливо. Великі мислителі епохи Просвітництва (Вольтер, Ш. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо, Д. Дідро та ін.) розкритикували провіденціалістський погляд на історію наголошуючи на тому, що людський Розум, а не провидіння є рушійною силою історії. Розвиток розуму є підґрунтям історії та надає їй характер прогресивного розвитку. Поставивши на перший план світське життя людини, мислителі Відродження перенесли з небес на землю кінцеву причину історичних подій, що фактично означало не лише заперечення трансцендентного та провіденціального характеру історичного процесу, але й розуміння його як способу самореалізації досконалої природи людини. Людина, її природа слугує ключем для розуміння суспільства (держави). За аналогією з людиною, суспільство розглядається як політичне «тіло», кожний орган якого функціонує задля збереження здоров'я всього організму – держави.

Зазначимо, що в епоху Відродження переважали два погляди на людину. Одні мислителі визнавали незмінність людської природи, інші – наполягали на тому, що людина має здатність постійно вдосконалюватися. Таким чином під

впливом цих поглядів сформувалися дві концепції історичного процесу – коловороту історії (Н. Макіавеллі) та прогресивного поступального руху (Ж. Боден). Якщо ідеї коловороту вже існували в історичній свідомості античності та частково у середньовіччі, то концепція соціального прогресу стала досягненням епохи Відродження.

Перед сучасною наукою стоїть завдання відкрити майбутні перспективи та вказати на можливий потенціал людства. Методологічна складність цього завдання полягає в тому, що і об'єктом і суб'єктом пізнання в соціально-гуманітарному пізнанні є людина. Спектр проблем сучасності вимагають різних підходів, різних методологій вивчення особистості. У той же час відповідна реакція на плюралістичність, роздробленість епохи постмодерну – це пошуки цілісності, гармонії, в тому числі системної методології, здатної хоча б у незначній мірі задовольнити прагнення людини пізнати саму себе. Природно, що багатогранність феномену особистості викликає до себе інтерес інших особистостей, таким чином пізнавати самих себе ми будемо доти, доки називатимемось людьми, а це в свою чергу створює прекрасну перспективу для подальших наукових досліджень. Питання про роль та місце особистості в конкретних історичних умовах та подіях тісно переплітається з питанням про роль випадку в історії, про що йтиметься в наступному підрозділі нашої дисертації.

4.2. Видатна особистість в історії: закономірність чи випадковість

Історія в людства одна, проте минуле залишається відкритим для різноманітних інтерпретацій. Кожне нове покоління «читає» історію по-своєму, і чим ближче в часі події минулого до сьогодення, тим більша варіативність у думках та поглядах. Цей факт не можна пояснити лише авторським плюралізмом істориків, адже вони теж люди і як живі свідки тих чи інших подій

не можуть не піддаватися тискові власних емоцій та переживань [176]. «У всякому разі треба визнати (оскільки взагалі все людське не є в усіх відношеннях досконалим і майже завжди ті чи інші переваги супроводжуються якимось втратами), що такого роду твори, особливо якщо вони написані в той самий час, про який вони розповідають, з повною підставою вважаються найменш надійними джерелами, бо вони нерідко відображають симпатії і антипатії самого автора» [27, с. 164]. Саме тому більшість академічних праць з історії написані через багато століть після того, як ті події відбулися. Геніальна робота англійського історика *Е. Гібона (1737–1794)* «Історія занепаду та руйнації Римської імперії», тому підтвердження. У зв'язку з цим одним з актуальних аспектів методології історико-політичних досліджень є питання, поставлене в заголовку цього розділу, крім того, цікавою є ще низка питань, зокрема: за яких обставин з'являються видатні історичні постаті, яке місце вони займають у суспільстві, яку роль відіграють у процесі радикальних трансформацій суспільства тощо. Основний принцип будь-якої фундаментальної науки базується на тому, що вона не займається випадковостями, а досліджує насамперед лише те, що повторюється, адже повторюваність, як відомо, – основна ознака закономірності. Відкриваючи закономірність, ми відкриваємо причинність, відповідно все, що закономірно можна передбачити та спрогнозувати [178]. Так, на думку відомого українського вченого В. Горбатенка: «Будь-яке явище у світі має свою причину. Під нею розуміється явище, що передує наслідкові і з необхідністю викликає цей наслідок. Тому будь-яке пізнання вимагає пізнання причин того чи іншого явища. Знаючи причини, можемо передбачити й наслідки цих причин» [80, с. 61]. У стабільних системах причина завжди вагома і співвимірна з наслідком. Тоді як у нестійких процесах навіть незначна величина зміни параметра спричиняє наслідки, які за масштабами не є співвимірними з причиною. За таких обставин відбувається заміна понять – причиною постає не зовнішній

вплив (незначана зміна параметра), а внутрішня властивість системи (нестійкість).

З іншого боку, а що таке випадковість і чи заперечує вона причиновість? Спочатку дозволимо собі кілька загальних роздумів. По-перше, вести мову про те чи була та чи інша подія випадковістю чи ні можемо лише з позиції сучасності, по-друге, в оцінках минулого наявна висока ймовірність суб'єктивізму, адже один і той самий факт може бути трактований по-різному, по-третє, якщо історичні закономірності потрібно відкривати й доводити, то випадковість сама по собі постає як доконаний факт і, по-четверте, якщо ми взагалі виносимо випадковість за межі історичного процесу, тоді будь-які історичні дослідження потребують неабиякої обґрунтованості й доказової бази [178, с. 18]. Визначень та тлумачень словосполучення «випадковість» є багато. Ось лише деякі з них: випадок – це певний збіг фактів, які не перебувають поміж собою у відношенні причини й наслідку і не залежать від однієї спільної причини – відповідно, між якими не існує ніякого необхідного зв'язку (В. Віндельбанд); випадок – це збіг незалежно один від іншого поточних явищ, або відомої сукупності індивідуальних причин із відомим комплексом причин загального характеру (В. Кауфман). У XX ст. цікаву, з методологічного погляду, концепцію історичної випадковості запропонував французький філософ Р. Арон. Цей мислитель визначає випадковість як «...можливість одночасно осягнути іншу подію й неможливість довести шляхом дедукції подію з усієї попередньої ситуації» [14, с. 408]. При цьому залежно від обраного кута зору одна й та сама подія може здаватися випадковою або ні. Під «кутом зору» Р. Арон мав на увазі не стільки суб'єктивізм інтерпретацій, скільки системний рівень, на якому розглядаються історичні процеси. Одна й та ж подія може бути несподіванкою й бути причиною одного ряду подій та доцільною й закономірною на більш високому макроісторичному рівні, коли ця подія входить в упорядковану сукупність історичних процесів [14, с. 366]. Р. Арон у

своїй концепції не наводить доказів особливої ролі історичних випадковостей, які протиставлялись би закономірностям. Детермінізм постійно нагадує, що не можна вільно змінювати той чи інший елемент історичного минулого, щоб довести ефективність випадковості. Так чи інакше всі факти пов'язані між собою, тому незначна деталь, яка веде до несподіваних масштабних наслідків, може лише відображати існуючу загальну тенденцію, наприклад об'єктивну непередбачуваність до якихось змін або просто недостатньо сприятливий момент у житті представників панівної еліти, що реалізують соціальні трансформації. Незважаючи на повагу до детермінізму, Р. Арон визнає, що ілюзію фатальності в історії створює винятково ретроспективний погляд істориків. Погоджуючись загалом з авторитетним вченим, та не вступаючи в полеміку з положеннями детермінізму запропонуємо визначення, яке, на нашу думку, більш вдало розкриває сутність випадковості як явища. Згідно з теорією ймовірностей випадок – це така подія, існування або настання якої ми не можемо достеменно передбачити з наявних передумов, і проблема тут не в тому, що ми взагалі заперечуємо існування будь-яких причинних зв'язків, а в тому, що такі зв'язки або не піддаються пізнанню, або вони настільки складні, що ми не можемо йти далі констатації цього факту [177]. Таке визначення дає можливість піддати сумніву жорсткі положення детермінізму, адже якщо триматися лише цього берега, то цілком можливо, що з часом знайдуться ті хто і свободу волі спробує помістити у концепції детермінізму, розкривши секрети усіх без винятку причин та з'ясувавши внутрішньо-психологічні мотиви. До цього варто додати, що «випадковість» виражає зовнішню зумовленість, те, що може не статися, відбутися так, або по іншому. Об'єктивно необхідність і випадковість виступають як нероздільно існуючі протилежні сторони дійсності, поза випадковістю немає і не може бути необхідності. Будь-яка випадковість містить у собі момент необхідності, так само як без випадковості нема необхідності» [18, с. 72].

Якщо для природничих і технічних наук, проблеми пошуку та встановлення закономірностей не існує, то чи все так однозначно в суспільствознавстві й чи існують об'єктивні закони історії, розуміючи які ми з легкістю могли б прогнозувати своє майбутнє? Це питання є найбільш дискусійним серед багатьох поколінь учених та мислителів, адже мінливість історичних закономірностей нерідко породжує скептичне ставлення до їх існування взагалі. Тут варто дещо уточнити, адже навіть сам термін «історія» розуміється по-різному (повноцінна наука; прикладна дисципліна, яка запозичує теоретичні положення з інших наук; емпірична дисципліна, котра обходиться без будь-якої теорії; напівнаука чи напівмистецтво і т. ін.), не кажучи вже про словосполучення «закони історії», під яким, наприклад, у стародавні часи й тепер розуміється не одне і теж. Цицерон свого часу таким чином сформулював основні «закони історії»: «... хто ж не знає, що перший закон історії в тому, щоб не говорити ніякої брехні, потім – зась замовчувати будь-яку правду і щоб написане не викликало ніякої підозри ні в пристрасті, ні у ворожості» [340, с.212]. Деякі автори не лише не визнають історичних закономірностей, але й повністю заперечують їх існування. На нашу думку, єдиним застереженням у пошуку історичних закономірностей є неможливість їхнього використання з метою підлаштування під них історичної реальності. У будь-якому випадку: існують історичні закони чи ні, чим більше ми дізнаємось про минуле, тим більше маємо можливостей проводити паралелі, інколи ці паралелі створюють відчуття «де жавю», що врешті решт, схиляє до думки, що людство таки застрягло в «історичному колесі» й рухається по ньому з певною закономірністю. Теперішні події в Україні лише підтверджують цей дивний парадокс [159].

Активно відстоював підхід у філософії історії, згідно з яким неможливе існування історичних закономірностей, німецький філософ *О. Шпенглер* (1880 – 1936). Він стверджував, що справжня наука можлива лише у сфері дослідження

природи, тоді як історія, чим далі вона від природознавства, тим менше вона належить власне науці. «Тут доводиться визнати, – пише у своїй відомій роботі «Присмерк Європи» О. Шпенглер, – що ще не існує специфічного історичного роду пізнання. Те, що цим ім'ям прийнято називати, запозичує свої методи майже виключно з тією єдиною області знання, де методи пізнання зазнали суворой розробки, а саме із фізики. В окремих явищах відшукують зв'язок, причини і наслідки, і цей процес називають: займатися історичним дослідженням» [376, с.11].

На перший погляд відповідь на поставлене вище питання має бути простою. Адже, якщо ми визнаємо історію наукою, тоді – так, історичні закони існують; якщо не визнаємо або взагалі заперечуємо будь-яку закономірність історичного процесу, тоді можемо дискутувати. Логіка тут проста і зрозуміла: головне завдання будь-якої науки – відкриття законів. Історія теж наука, а це означає, що відкриття історичних законів є її прямим обов'язком. Залишається лише «дрібниця» – назвати ці закони. Правда, від істориків вимагається дещо більше, а саме – зробити аналіз усіх відомих нам конкретних явищ і дати їм пояснення, а це поки що не вдалося зробити нікому. І навіть більше, мусимо визнати, що написання історії – це процес творчий і за своєю суттю інколи мало чим відрізняється від написання історичного роману [177, с. 13]. «Навряд чи знайдеться такий романіст чи історик, якому вдалося б уникнути метафізичних перебільшень, коли мова йде про незначні причини, що породжують грандіозні наслідки. Бо, проникаючи в глибини історії, або найпотемніші сховища людського серця, часом з жахом дивуєшся, до чого ж легко і просто, здавалося б непомітна подія серед безлічі інших непомітних подій, що становлять наше життя, може потім обернутися катастрофою для окремої людини, а то і цілої держави Бо в химерному сплетінні подій, одні бачать лише примхливу гру випадку, інші – сподіваються відкрити мудре втручання десниці божої...» [106, с. 34]. На думку відомого українського вченого, професора В. Бабкіна,

«призначення історії вбачається у накопиченні та збереженні у людській пам'яті досвіду попередніх поколінь, включаючи досягнення світової культури, знання про значущі події минулого тощо. В цьому полягає функція соціальної пам'яті історичної науки, яка водночас соціально орієнтована, тобто спрямована на слухування суспільним потребам. Однією з них є увічнення пам'яті про минуле, надання сучасному суспільству усталеності, упевненості у майбутньому» [18, с. 67].

Можна сперечатися про те, коли історичне знання стає наукою – в другій половині XVIII століття чи вже в XIX столітті. Важливо те, що з другої половини XVIII століття інтенсивного розвитку набуває філософія історії, в межах якої широко досліджувалась проблема існування об'єктивних історичних законів. Водночас, варто зазначити, що словосполучення «філософія історії» в науковій літературі трактується та осмислюється по-різному. Так, наприклад, англійський історик, філософ *Р. Дж. Коллінгвуд (1889–1943)* подає чотири варіанти тлумачення зазначеного поняття: по-перше (за Вольтером), філософія історії – це «критична історіографія», по-друге (за Гегелем), філософія історії – це насамперед філософське розуміння та тлумачення всесвітньої історії, по-третє (за позитивістами), головне завдання філософії історії – відкриття загальних законів соціальної еволюції й, по-четверте, філософія історії розуміється як вчення про історичне знання. Як зазначалося вище, у філософії історії існують концепції, які прямо чи опосередковано визнають існування закономірностей історичного процесу, і такі, які заперечують закономірності в історії чи можливості їх пізнання. Остаточну відповідь на це питання може дати сама історична наука лише тоді, коли відшукає ці закони та продемонструє їх дієвість на емпіричному матеріалі, або переконливо й аргументовано доведе їх відсутність. Поки що, можемо констатувати лише одне, звести до якогось загального закону чи навіть

закономірності надзвичайно складні реалії історії не вдалося ще нікому і питання тут не у відсутності талантів [178, с. 14].

Так, добре відомо, що різноманіття поглядів та методологічних установок у вивченні історії породжують і сьогодні запеклі дискусії. Більше того, процес наукової спеціалізації призвів до ще більших розбіжностей у думках та поглядах. Історики, філософи, політологи, соціологи розглядають та досліджують минуле кожен зі свого боку, створюючи власний інструментарій та методологію, відпрацьовуючи різноманітні види й механізми закономірностей, при цьому втрачаючи головне – цілісність. Цілком очевидно, що сучасне історичне знання потребує передусім розроблення методів синтетичного підходу до розуміння суспільства та його розвитку, логічного осмислення, пошуку спільних закономірностей, адже без цього історія має вигляд хаотичного нагромадження різноманітних подій, дат та фактів. Ми переконані, що вивчати гносеологічні проблеми історичної науки варто за допомогою тієї ж системи категорій, яка використовується в загальній методології науки, де основною категорією є «наукова теорія». Дослідження закономірностей сприяє усвідомленню цілісності й взаємозв'язку історичного процесу, проте не менш актуальними та цікавими для дослідників є питання місця й ролі закономірностей та випадковостей у житті конкретних людей. Вивчаючи історію, не можемо обмежити поле дослідження лише фактологічним матеріалом, адже історія, насамперед, є історією життя людей і існувати поза межами людської свідомості вона не може. Історія без свідомості, людської психіки, розуму – це вже не історія, а радше фізика людського буття. Так, наприклад, поведінку людей під час війни, голодоморів, голокостів, репресій не важко прогнозувати. Ця поведінка і справді має свої власні закономірності, хоча тут потрібно вести мову не про закони історії, а про фізичні закони природи [178, с. 14].

Свого часу в західній літературі особливо поширеними були погляди та уявлення, що возвеличували роль людського чинника і свободи волі в історичному процесі. В історії філософії проблематика вибору як вольового акту самореалізації людини розглядалася досить широко. Визначаючи людину як особистість, що усвідомлює свою відповідальність за власну життєдіяльність, знані представники світової філософської думки наголошували на тому, що саме вибір, який об'єктивується в конкретних рішеннях і вчинках, і є найважливішим показником особистісної свободи. Отже, поява видатних особистостей, діяння та творіння яких згадуються у віках, виступає закономірним процесом чи такі люди випадково потрапили на сторінки історії? Почнімо з того, що всі філософські концепції так чи інакше визнають факт впливу окремої особистості на перебіг історичного процесу, проте місце та роль особистостей у суспільстві розуміється по-різному. Автори, що займаються проблемами особистості, спираються на положення, що об'єктивні суспільні потреби, мета та перспективи людського розвитку функціонують насамперед як індивідуальні потреби та інтереси кожної людини. Відповідно об'єктивна суспільна потреба в історії не може проявлятися інакше ніж через індивідуальну діяльність конкретної особистості. У такому складному діалектичному процесі діяльність особистості постає як загальна закономірність. Така позиція залишає відкритим питання щодо ролі та місця особистості, адже якщо визнати, що історія світу це лише «біографія великих людей» (за Т.Карлейлем), то легко можна скотитися до звичайного волюнтаризму, стверджуючи, що великі особистості завдяки власному розуму, волі, характеру тощо можуть самостійно змінювати історію та визначати великі епохи. Погодитись із таким твердженням складно, адже якщо в суспільстві не дозріли необхідні передумови для фундаментальних змін, то навряд чи якась, навіть і дуже геніальна, особистість спроможна їх викликати [177, с. 15].

Свого часу *Ш. Монтеस्क'є (1689 – 1755)* у своїй праці «Роздуми про причини величі та падіння римлян» наголошував, що всі випадковості знаходяться у підпорядкуванні загальних причин: «Світом править не фортуна; доказом цього є римляни, справи яких весь час закінчувалися вдало, поки вони керувалися відомим планом, але які стали безперервно терпіти поразки, коли почали поводитись по-іншому. Існують загальні причини як морального, так і фізичного порядку, які діють в кожній монархії, підносять її, підтримують або скидають; всі випадковості підпорядковані цим причинам. Якщо випадково програна битва, тобто приватна причина, загубила державу, то це означає, що була загальна причина, яка призвела до того, що ця держава має загинути внаслідок однієї програної битви. Одним словом, всі приватні причини залежать від деякого загального початку» [237, с. 128]. Схожої думки дотримувався Вольтер: «Випадок – слово, позбавлене сенсу; ніщо не може існувати без причини. Світ влаштований відповідно до математичних законів, а це означає що його влаштував розум» [49, с. 686]. Крім того, читаємо у відомого німецького мислителя та філософа Й.- Г. Гердера: «...жодна історична подія в світі не протікає окремо; укладена в уже наявні причини, в дух часу та народу, вона – лише циферблат годинника, стрілка яких рухається прихованими в самому механізмі гирями» [63, с. 578].

Німецький філософ Ф. Енгельс, обґрунтовуючи діалектико-матеріалістичний погляд на історичний розвиток як на закономірний процес, зумовлений економічним розвитком, встановлює співвідношення необхідності та випадковості в історії і у зв'язку з цим розглядає появу так званих «видатних людей» в історії. Він пише: «Люди самі творять свою історію, але досі вони робили її, не керуючись спільною волею, загальним планом, навіть у межах певного, обмеженого суспільства. Їхні прагнення перехрещуються, і у всіх таких суспільствах панує необхідність, доповненням і формою прояву якої є випадковість. Необхідність, що пробивається тут крізь випадковість, – знову-

таки в кінцевому результаті економічна. Тут ми підходимо до питання про так званих великих людей. Та обставина, що саме ось ця велика людина з'являється в даній країні, в певний час, звичайно, є чиста випадковість. Але якщо ми цю людину усунемо, то виникне попит на її заміну, і такий заступник знаходиться, – більш-менш вдалий, але з плином часу знаходиться... Так само це стосується усіх інших випадків та удаваних випадковостей в історії. Чим далі віддаляється від економічної та сфера, яку ми досліджуємо, чим більше вона наближається до чисто абстрактно-ідеологічної, тим більше будемо ми знаходити в її розвитку випадковостей, тим зигзагоподібнішою буде її крива» [108, с. 175–176]. Так Ф. Енгельс, з'ясовуючи співвідношення необхідності і випадковості в історії, розглядає по відношенню до загальних, необхідних причин, які діють в історії, ту чи іншу конкретну історичну особу, яка висувається в певний час, в якій-небудь країні, як історичну випадковість, яка є однією з форм прояву необхідності. Якщо ця історична особистість справді велика, то вона в своїй діяльності, в своїх цілях, завданнях, виражає історично необхідне, своєчасне. Марксизм завдяки своєму діалектико-матеріалістичному розумінню історії пропонує лише одне-єдине вирішення проблеми, на яке нездатні ні так званий волюнтаризм, ні механічний детермінізм. Він (марксизм) не підносить великих особистостей до рангу деміюргів історичної дійсності, але й не редукує їхню роль до звичайних маріонеток, безвольних засобів історії, вказуючи лише на ті обмеження, в рамках яких вони змушені діяти і подолання яких неминуче підносить їх на суспільний Олімп [289]. Про це дуже влучно висловився свого часу відомий російський вчений *Г. Плеханов (1856 – 1918)*: «Велика людина є лише зачинателем, завдяки тому, що вона бачить далі від інших і прагне сильніше від інших. Вона вирішує наукові завдання, поставлені на чергу попереднім розумовим розвитком суспільства; вона вказує на нові суспільні потреби, створені попереднім розвитком суспільних відносин; вона бере на себе почин задоволення цих потреб. Вона – герой. Не в тому сенсі герой, що він

начебто може зупинити чи змінити природний перебіг речей, а в тому, що його діяльність є усвідомленим й вільним вираженням цього необхідного й несвідомого ходу. В цьому – все значення, в цьому – вся його сила. Але це – колосальне значення, страшна сила» [268]. А ось як про появу та роль великих людей у розвитку цивілізації говорить французький соціолог Г. Лебон: «Вивчення цивілізацій показує, що в дійсності тільки дуже незначній купці обраних ми зобов'язані всіма завойованими успіхами ... Вони – справжня слава нації, і кожен з членів суспільства, до самого нижчого, може пишатися ними. Вони не з'являються ні випадково, ні дивом, але являють собою вінець довгого минулого, як би концентруючи в собі велич свого часу і своєї раси ... У політиці справжні великі люди – ті, які передбачають потреби, що зароджуються, події, підготовлені минулим, і вказують шлях, якого слід триматися» [212, с. 146]. В іншому місці читаємо: «Роль усіх великих ватажків головним чином полягає в тому, щоб створити віру, все одно, релігійну чи, політичну, або віру в якусь справу, людину або ідею, ось чому їхній вплив завжди буває дуже великим» [211, с. 284]. На додачу до сказаного варто зазначити, що в історії таки трапляються випадки, коли завдяки волі та рішучості однієї людини кардинально змінювалось життя та доля цілої держави. Можливо, ми недостатньо знаємо про реальний стан речей, не володіємо повною інформацією, не можемо об'єктивно оцінити події сивої давнини, не в змозі розгледіти причинно-наслідковий зв'язок, але наведений нижче приклад дає привід замислитись... *(Ми навмисно подаємо його лише як факт, залишаючи питання пошуку причин, передумов, мотивів і т. ін. для подальшої наукової дискусії)*. Римський історик I століття до н.е. Корнелій Непот у своїй праці, що дійшла до нас під загальною назвою «Про відомих людей», згадує про фіванського полководця Епаміонда. «Завершуючи розповідь про його життя і чесноти, додаю ще тільки одне – з чим погоджуються всі: до народження Епаміонда і після його смерті Фіви постійно підпорядковувалися чужій владі, і

навпаки, поки він керував співгромадянами – були головним містом всієї Греції. Звідси можна зробити висновок, що одна людина означала більше, ніж ціла держава» [245, с. 63]. Можливо, дехто подумає, що такі погляди застарілі і в наш час уже не зустрічаються. Як доказ зворотного процитуємо уривок з книги «Фактор Черчилля» написаної міністром закордонних справ Великої Британії (2016 – 2018 рр.) Борисом Джонсоном: «Ми повинні пам'ятати який внесок зробив британський прем'єр-міністр в сучасну світобудову. По всій земній кулі – від Європи до Росії, Африки та Близького сходу – ми бачимо наслідки його творчих задумів.

Черчилль зберігає свою значущість і сьогодні, тому що він врятував нашу цивілізацію. І головне полягає в тому, що лише він міг це зробити. Він – найкраще людське спростування марксистських істориків, які беруть за основу безликі економічні стосунки. Зміст «фактора Черчилля» в тому, що вирішальний внесок може зробити і одна людина [100, с. 11].

Отже, взаємозв'язок особистості та випадку дуже рідко буває рівнозначним. Як правило, домінує якась одна зі сторін: особистісна – коли йдеться про справді великих людей історії, і випадкова – коли ми говоримо про людей, що за певних обставин можуть радше «потрапити» в історію. Для історика важливо зберігати раціональність мислення, адже піддавшись спокусі і визнаючи істинним положення, що навіть незначні за масштабами події можуть стати причиною глобальних історичних зрушень, легко можна дійти до думки, що взагалі будь-які найдрібніші випадковості мають суттєвий вплив на перебіг історії [177, с. 15]. А таких «дріб'язкових» випадковостей можна віднайти у підручниках з історії сотні. На підтвердження сказаного наведемо лише один, проте дуже характерний приклад. Цей випадок стався із графом Голландським Вільгельмом II (правив 1234 – 1256), який свого часу прагнув стати імператором Священної Римської імперії, якби не одна okazія... «У січні 1256 року він повертався додому до Голландії, щоб розв'язати локальну

проблему у Фризії, перше ніж коронуватися у Римі як імператор. Розколина в кризі, крізь яку миттю пішли на дно кінь у панцирі і вершник у латах, поклали край багатій на обіцянки кар'єрі» [252, с. 391]. Тепер можемо гадати: а якби не впав? Якби лід був міцнішим? Якби було літо і т. д, і т. ін. Додамо лише, що в такому випадку варіативність у тлумаченні історичних подій може сягати безкінечності.

Підбиваючи підсумок, дослухаємось до думки ще однієї видатної особистості: «Світ витканий із необхідності та випадковості: розум людський стає між ними, вміючи підпорядкувати собі ту і іншу; необхідність він визнає основою свого буття, випадковість він вміє направляти, виправляти і звертати собі на користь, і лиш та людина, чий розум твердий і непохитний, заслуговує бути названий земним богом» [66, с.57]. Думки геніального *Гете* (1749 – 1832), як завжди, живі та актуальні. Перед справжньою особистістю постійно буде стояти проблема вибору [67].

Отже, сучасне історичне знання потребує передусім розроблення методів синтетичного підходу до розуміння суспільства та його розвитку, логічного осмислення, пошуку спільних закономірностей, адже без цього історія має вигляд хаотичного нагромадження різноманітних подій, дат та фактів. Ми переконані, що вивчати гносеологічні проблеми історичної науки варто за допомогою тієї ж системи категорій, яка використовується в загальній методології науки, де основною категорією є «наукова теорія». Дослідження закономірностей сприяє усвідомленню цілісності та взаємозв'язку історичного процесу, створює можливості для передбачення та прогнозування майбутнього нашої країни. Сьогодні, такі дослідження були б вкрай корисними для коригування модернізаційних реформ, адже навіть не фахівцям-історикам добре видно паралелі які існують у вітчизняній історії. Спираючись на минулий досвід, особливо у стосунках з Росією, варто використовувати його в сучасній зовнішній політиці. Актуальними та цікавими для дослідників є питання місця й

ролі закономірностей та випадковостей у житті конкретних людей. І, насамкінець, зазначимо – історична практика свідчить, що для вирішення нагальних проблем суспільного розвитку виникає потреба в лідерах, котрі здатні були б завдяки власній енергії, розуму, таланту стати локомотивом якісних змін. Хочеться вірити, що в теперішні важкі часи для нашої країни така особистість проявиться і зможе себе нарешті реалізувати з користю для всього українського народу [177, с. 15].

4.3. Роль елітарної особистості в політиці

Історичні та філософські джерела свідчать про різноманіття думок і поглядів щодо проблем вивчення еліти. Перші спроби осмислення феномену елітарного знаходимо в Конфуція, Піфагора, Платона. Так, в епоху Античності звертають на себе увагу ідеалістичні погляди тогочасних мислителів на сутність правителя. На думку Аристотеля, він має бути насамперед розумним та мудрим, виваженим і справедливим. Для Платона – до еліти може належати лише той хто досяг істинного знання та досконалості як найвищої чесноти. Відповідно елітарна особистість повинна прагнути до вищого ідеалу через удосконалення власного розуму. «Такі дебати навколо політичних чеснот мають довгу історію і в Китаї <...>. Для Конфуція і його послідовників «достойність» насамперед стосується моралі. Для прагматичних державних діячів, відомих як легісти, моральність неможливо об'єктивно виміряти, тож вони застерігали, що поки не буде точно визначено, що таке «достойність», лицеміри й фанатики маніпулюватимуть цим поняттям замість використання його як критерію для відбору справді здібних державних службовців» [26, с. 72].

Погляди на природу людини змінюються в період Середньовіччя. Досягти елітного статусу стає можливо, лише долучившись до божественного таїнства. Еліта – це передусім праведники, на яких послана божественна благодать, що

веде до спасіння [1]. Доба Відродження ознаменована поверненням до ідей та поглядів Античності. У цей час ідея розумового вдосконалення людини виходить на перший план, а до еліти зараховують тих хто «обстоює порядок і справедливість». У період Нового часу поширення ідей суб'єктивного ідеалізму дає змогу поглянути на природу елітності під іншим кутом зору. Людина, духовно вдосконалюючись, здобуває свободу й отримує здатність творити свій власний світ.

У кінці XIX – на початку XX століття отримала свій розвиток та оформлення класична теорія еліт (В. Паретто, Г. Моска, Р. Міхельс), створена в руслі соціально-політичного підходу, в якій знайшли своє відображення ідея диференціації еліт, механізми соціально-психологічного впливу обраної меншості на маси, класифікація людей на основі переважання фізичних, моральних, інтелектуальних характеристик тощо. Сутність створеної ними теорії зосереджена в постулатах про об'єктивний, закономірний поділ суспільства, внаслідок природної нерівності, на панівну меншість і керовану більшість, а також про згуртованість елітного прошарку, який направляє суспільний розвиток та приймає найважливіші рішення. Поряд із загальними положеннями в позиціях Г. Моски, В. Парето та Р. Міхельса були й деякі відмінності, що стосуються, зокрема, обґрунтування природи політичної нерівності й механізмів формування політичної еліти. При цьому *В. Паретто (1848 – 1923)* відстоював ідею про те, що для політичної еліти характерна наявність комплексу вроджених психологічних властивостей. До неї входять тільки ті індивіди, які продемонстрували видатні якості або довели найвищі здібності в своїй сфері діяльності. «Окрім влади та багатства передбачається наявність певних якостей у тих людей, які претендують на приналежність до еліти, – військова доблесть, походження, особиста гідність, мистецтво управління» [254]. Крім того, В. Парето припускав, що стабільність та рівновага в політичному процесі досягається лише за умови постійної зміни еліти: кожна

еліта має певний «життєвий цикл», по завершенню якого вона поступається своїми статусними позиціями. Вся історія людства, на думку італійського соціолога, – це історія постійної елітарної ротації: одні лідери й вожді змінюють інших, верстви поступаються місцем іншим верствам, і в результаті циклічності досягається не лише баланс сил, але й прогрес в соціальних відносинах.

Дещо інше бачення політичної еліти, її місця та ролі в суспільстві, представлено в роботах італійського соціолога *Г. Моски (1858 – 1941)*. Він зазначав, що індивідів, які утворюють правлячу меншість, відрізняє від усіх інших інтелектуальна та моральна перевага, а також особлива ступінь згуртованості й наявність у таких людей неабияких організаторських здібностей. Г. Моска припускав, що поряд з професійними компетенціями і знаннями, що суттєво впливають на приналежність людини до корпусу політичного класу, згуртованість останнього досягається також завдяки чіткій внутрішній структурі. Розвиваючи традиційну для елітистських уявлень «теорію рис», що представляє необхідні для представника еліти якості, Г. Моска виділяв три ключові характеристики: військова доблесть, багатство і певна сакральність, святенність. Г. Моска, на відміну від В. Парето, надавав більшого значення не особистісним якостям еліти, а досягнутому колективному досвіду, сформованій «класовій культурі», почуттю «покликання» і т. ін. У свою чергу, на відміну від Г. Моски й В. Парето, відомий німецький соціолог *Р. Міхельс (1876 – 1936)* вивчав соціальні механізми, які породжують елітарність на прикладі окремих організацій – політичних партій. Велика чисельність мас та їх нездатність вирішувати конфліктні ситуації сприяють, на його думку, створенню особливих організаційних структур, що призводять до їх олігархізації та формування еліти, в завдання якої входить узгодження інтересів сторін конфлікту й запобігання конфліктним ситуаціям у суспільстві.

Варто зазначити, що «... В. Парето, Г. Моска та Р. Міхельс прагнули не лише окреслити місце та роль еліт в житті суспільства, визначити їх структурно-

ієрархічну сутність, але й виявити механізми формування, закономірності функціонування елітарних груп, мотивацію елітарної поведінки та форми її актуалізації» [113, с. 9]. Загальним уявленням трьох названих авторів було те, що формування еліти, політичного класу або олігархічних груп – відбувається природним чином і спирається передусім на сутнісні характеристики самого суспільства. Якими б унікальними якостями не володіла еліта, теорія рис в застосуванні до неї володіє одним важливим нюансом – люди з видатними характеристиками виокремлюються з природи людської самоорганізації та колективних інститутів.

У зарубіжних наукових теоріях переважають дві елітологічні школи – європейська та американська. Для європейської елітології більшою мірою характерний ціннісний підхід, тоді як для північноамериканської – структурно-функціональний. У сучасну епоху дослідження еліт набуває інституційного характеру. Особлива увага звертається на національну, культурну та регіональну специфіку. Загальною особливістю західних теорій є те, що в них переважно займаються дослідженням еліт і мало звертають увагу на елітарність. Тим часом, еліта й елітарність співвідносяться як форма і зміст. «Елітарність – особливий стан суспільної системи, який можна визначити як сукупність ресурсних показників, що ідентифікують еліту. Їх основу утворює професійно-творчий потенціал, що синтезує особистісні характеристики (організаторські здібності, навички творчого мислення, манеру поведінки і т. ін.), статусно-функціональні характеристики (елітарну освіту, професіоналізм, досвід і характер діяльності в тій чи іншій сфері суспільного життя і т. ін.), соціодуховні риси (елементи елітарної культури)» [271, с. 32]. Одним словом елітарність – це певна якість, яка відрізняє еліту, робить її пізнаваною. Інше питання, як і за допомогою чого вимірювати елітарність у політиці.

Варто зазначити, що й вітчизняна політологія займається, насамперед, елітою (формою), тоді як елітарність (зміст) аналізується переважно в межах

таких наук, як психологія та філософія. Так чи інакше дослідження проблем еліт, їхньої природи та етапів становлення у сучасному суспільстві неминуче виводить на аналіз питань їх позитивних і негативних якостей, а це, в свою чергу, передбачає передусім відкрити міждисциплінарну дискусію про якість людського капіталу з якого формується українська політична еліта. Мова йде не лише про вищих посадових осіб, адже проблема елітарності стосується усіх без виключення посадових осіб, що здійснюють управління державою від імені народу.

Змістовий розвиток поняття «еліта» проходить через кілька стадій: еліта – це найкраще, що стає обраним, обране – першим, перше – вищим, а вище, у свою чергу, є фактично досконалим. Таким чином виникає змістовний ланцюжок: краще, обране, перше, вище та досконале. Проте, якщо краще не стане обраним, а обране – першим і т. д., то перед нами виявиться не еліта, а її фантом, імітація, видимість, порожній звук. В ідеалі еліта повинна бути за змістом всім викладеним вище одночасно. Ще один аспект якості еліти – її здатність до прийняття нестандартних творчих рішень або, іншими словами, – наявність політичного таланту. Тільки повнота цих якостей робить ідею еліти повноцінною. Але в реальності (як показує нам практика) вона найчастіше є чимось одним, найчастіше найкращим у чомусь і на якийсь вельми обмежений час. У реальності від великої ідеї еліти залишається лише її жалюгідна тінь. Вона виявляється кращою, обраною та першою лише за якимись формальними ознаками, а про те, щоб бути ще вищою і досконалою – залишається лише мріяти [135].

Отже, на думку вітчизняних політологів, «...в історії світової філософської та політичної думки, починаючи з часів античності й закінчуючи нашим часом, увага багатьох мислителів спрямовувалася на визначення критеріїв якості політичної еліти. Дослідники виокремлювали різні параметри елітарності й по-різному їх систематизували. Кожна така концепція відмінна від

інших тому, що має лише її притаманний перелік критеріїв та інтерпретацій, що певною мірою зумовлено історично-національним типом еліти, на який орієнтувався той чи інший дослідник» [305].

Безсумнівно, що провідну роль у дослідженнях елітарності слід визнати за різними розробленнями та напрацюваннями у сфері теорії лідерства. З цієї проблематики існує величезний масив наукової літератури. Найчастіше лідер та його особисті якості виступають у ролі синоніма та еталона елітарності. Утім, більш уважний аналіз показує, що елітарне становище не зводиться лише до лідерської ролі чи певних лідерських задатків. Лідер у політиці – це один із проявів елітарної спільноти. Він, передусім, репрезентує елітну групу, виконує свої функції поряд з іншими членами елітного співтовариства. До речі, роль, місце та важливість інших членів цієї спільноти залишаються мало вивченими політичною наукою. Чи справді «короля робить його оточення» чи лідер самостійно вирішує «все і вся»? Ці питання потребують окремого вивчення, особливо в періоди кризових ситуацій, в кожному конкретному випадку.

Дослідження політичного лідерства розкриває один з аспектів аналізу елітарності. Хоча цей аспект є дуже обмежений, проте його можна використовувати як певну модель під час аналізу особистої елітарності. Лідер, з одного боку, може характеризуватися видатними управлінськими, моральними та інтелектуальними якостями, а з іншого – бути цілком посередньою особистістю, яка, водночас, здатна домагатися сталого політичного впливу й суспільного визнання. Така дилема зайвий раз показує багатofакторність проблеми формування й діяльності елітарної особистості в політиці. Підсумовуючи вище сказане запропонуємо власне бачення елітарної особистості в політиці. На нашу думку – це особистість, яка володіє реальним авторитетом і може без застосування примусу прямо або опосередковано впливати на прийняття важливих політичних рішень не залежно від того наділена вона владними повноваженнями чи ні. Ми не претендуємо на

апріорність цього визначення оскільки потрібно ретельно вивчити явище авторитету лише зазначимо, що в даному випадку авторитет розуміється нами в первісному трактуванні, що в англійській мові позначається словом *authority* (з лат. *auctoritas*) – *влада, вплив*. Основними відмітними особливостями елітарної особистості в умовах нормально діючої елітної системи є розвинена індивідуальність із пасіонарними спрямуваннями в політико-управлінську діяльність, з високим рівнем вмотивованості та підготовленості до цієї діяльності й ефективними результатами. До цього варто додати, що головна суть реального авторитету полягає у визнанні за суб'єктом видатних досягнень, володіння знаннями, уміннями й навичками, наявність у такої особистості таланту та управлінських здібностей, визнання за нею особливого становища в суспільстві тощо. Натомість, в умовах елітних груп, що деградують, це неможливо, адже переваги елітної мікросоціалізації, високий суспільно-політичний статус виявляться малоефективними й навіть марними при висуненні індивідів із високим особистісним потенціалом, що в кінцевому результаті буде пришвидшувати деградаційні процеси й перехід переваг елітної самореалізації до контреліти [161].

Сучасне українське суспільство переживає радикальні, трагічні іноді досить суперечливі, соціально-політичні трансформації, що зумовлено різноманітними чинниками зовнішнього й внутрішнього характеру. В умовах гібридної військово-інформаційної війни з боку Росії зберігається значна соціальна нерівність, повільно формується новий громадянський консенсус, сучасне суспільство шукає нові способи соціальної інтеграції, нових форм колективної солідарності тощо. У всіх цих процесах важливу роль відіграють вітчизняні еліти. Серед них особливе місце займає еліта політична, адже добре відомо, що розбудова демократичних державних інститутів, формування вільного громадянського суспільства перебуває у тісній залежності від процесів виникнення й формування справжньої професійної, якісної політичної еліти. У

переломні епохи, в періоди соціально-політичних, фінансово-економічних криз особливі вимоги висуваються до якісних характеристик владної еліти, її потенційним можливостям швидко та нестандартно вирішувати назрілі гострі проблеми. Ця обставина актуалізує такі якісні характеристики влади, як творчий потенціал її представників та їхню готовність чути й сприймати нові ідеї, що надходять із зовні.

Особливості політичної еліти України вимагають серйозного наукового аналізу, оскільки соціальний статус цієї групи передбачає її особливу відповідальність за базові соціальні та політичні процеси, які відбуваються сьогодні в українській державі. Від того, який вибір зроблять панівні політичні еліти, багато в чому залежить напрямок розвитку країни, відповідно і сценарій демократичної інтеграції також багато в чому залежить від досягнутого консенсусу між різними інтересами політичних еліт. Ця проблематика залишається актуальною і для нашої країни, політична еліта якої навіть після двадцяти восьми років незалежного існування все ще не може визначитись та завершити дискусію на тему: «куди йдемо?» та «що будуємо?» [154].

Поступ вперед потребує прогресивних змін. Це загальновідома та визнана аксіома, проте для українського суспільства набагато гостріше стоїть питання не просто змін, а наявності бажання щось змінювати, особливо в наділених владою людей [167, с.115]. У цьому питанні політична еліта ніяк не може прийти до згоди із суспільством. Відносини «політична еліта – суспільство» є ключовими на сьогодні, оскільки суспільство не дочекавшись обіцяного покращання «вже завтра», використовуючи наявні механізми демократії, може згодом заблокувати будь-які зміни, повіривши популістським гаслам та підтримавши на виборах ті політичні сили, які насправді не бажають жодних змін. У цей час політика повинна здійснюватися із посиланням на традиційні цінності та спільну мету. За великим рахунком еліта перебуває в ситуації групового творця принципів переходу однієї системи в іншу. Відбувається

постійна боротьба з метою отримання контролю над процесом трансформації. Політичні еліти визначають ситуацію, характеризують інтереси суспільства та перетворюють їх у політичні цілі. Проте, не варто забувати, що вона має й власні інтереси, що безперечно відображається на формуванні дефініцій поточної ситуації та на артикуляції суспільних інтересів. Еліти, відіграючи визначну роль в ініціюванні та розвитку процесів, що сприяють інтеграції, можуть також багато зробити в ініціюванні процесу суспільної дезінтеграції [154, с.176]. Особливо чітко це проглядається на прикладі життя сучасної України. Суспільство наполегливо починає вимагати позитивних змін, забезпечених результатами проведених трансформацій, а не оптимістичними звітами про чергову адміністративну реформу. Показовими в цьому плані є вибори 2019 року. Не дочекавшись результату від «старої» еліти українці показали їй на двері водночас запустивши механізм соціальних ліфтів, що дало можливість прийти до влади людям нової «несистемної» формації. Очевидно, що піднесення нових груп еліти в цілому корелюється з деградацією старих еліт. Деградація еліт – процес втрати елітними групами свого статусу, пов'язаний з глобальною соціальною дисфункцією: елітна група більше не може панувати використовуючи старі методи, а нові методи, які влаштовували б маси, запропонувати не здатна. Швидкість деградації еліт може бути різною, а сам процес може протікати як в еволюційній, так і в революційній формі. Проте, зміна політичної еліти не знімає з порядку денного суспільних запитів. Вони залишаються такими ж як і для «старої» еліти різниця лише в тому, що часу для порожніх обіцянок більше не буде. За роки незалежності в українців сформувалася стійка внутрішня недовіра до влади і високий рейтинг на виборах – це лише кредит довіри, який є відображенням рівня надій та сподівань мільйонів людей.

У свою чергу, посилюються вимоги вітчизняного політичного керівництва до ефективності управління та управлінських якостей нової бюрократії. Перехід

від політичної практики, спрямованої на завоювання й утримання влади, до практики її ефективного використання виявив як в еліті, так і в такій її частині як державна бюрократія, серйозні розбіжності між політичними амбіціями й рівнем професійно-управлінських якостей. Більше того, детальне вивчення сучасної української панівної еліти переконує, що домінуючою характеристикою тут виступає обмеженість, закритість і вузькість її інтересів та установок, неготовність відкрити соціальні ліфти, взяти на себе місію керівництва національним розвитком і стати справжнім національним авторитетом. Можна вважати, що гальмом руху української еліти до її нового якісного стану є не тільки і не стільки групова згуртованість, політичний та управлінський досвід, внутрішньо-функціональні відносини, скільки якісний рівень «людського капіталу». Це, власне, й зумовлює проблему елітної особистості й елітної ідентичності у вітчизняній політиці. У будь-якому випадку стабільність в суспільстві передбачає існування вертикальної мобільності між різними соціальними верствами. Проте, процес модернізації українського суспільства ніяк не супроводжується збільшенням такої мобільності. Утримується «закритість» вищих соціальних груп незалежно від проведення реформ. Продовжує зростати прірва не тільки між нижчою та вищою верствою суспільства, а й між середніми та вищими верствами. Перехід із середньої верстви до вищої практично неможливий [160, с. 218]. Зазначимо, справжня еліта втілює сутність нації (етносу), глибинні національні міфи, міфологічну свідомість. Вона по-суті зайнята тим, що постійно пояснює своєму соціуму – в чому зміст і сенс його життя. Вона пов'язана з традиціями в просторі та часі. Вона тут – втілення особистої відповідальності. На думку відомого російського політолога Г. Ашина: «...до еліт входить частина суспільства, яка складається з найбільш авторитетних, поважних людей, які займають провідні позиції в розробленні норм і цінностей, що визначають функціонування й розвиток соціальної системи» [16]. Природно, що

ефективність діяльності еліт пов'язують з двома взаємодоповнюючими та взаємопроникаючими аспектами: владним та соціально-управлінським. В сучасних умовах ефективність владного домінування пов'язана з критеріями об'єму соціальної бази підтримки, масштабами політичної активності та участі громадян, рівнем політичної конфліктності та напруження в суспільстві, ступенем згуртованості еліти. Основними чинниками, які дають змогу забезпечити консолідовану, організовану та цілеспрямовану діяльність адміністративно-політичних еліт на рівні владного позиціонування є технології політичного управління. До них треба віднести: технології вироблення нових політичних цілей та стратегій; створення та впровадження нових політичних цінностей; технології консолідації суб'єкта політичного управління; технології внутрішньої мотивації об'єкта політичного управління; технології, пов'язані з реабілітацією управлінських витрат; технології контролю та оцінки ефективності управління тощо.

Об'єм задіяних технологій характеризує ступінь розвитку та результативність управлінських зусиль. До цих положень потрібно також долучити принцип консолідуючих механізмів творення та функціонування еліт. Оскільки без встановлення реальних механізмів, які дають можливість елітним групам виникати та успішно конкурувати між собою, боротися за владу та ефективно її використовувати, незрозумілими залишаються фактори, що сприяють тим чи іншим елітним групам об'єднатися в «панівний клас» та досить довго (десятиліттями, і навіть століттями) залишатися при владі [154].

На початку трансформації українського суспільства основну роль відігравала злагожденість в діях різноманітних протоелітних груп. Але така злагожденість закінчилась одразу після того, як минула ейфорія від здобуття незалежності й Україна вступила в наступну фазу свого соціально-політичного та економічного розвитку, яку можна характеризувати як період «дикого капіталізму». В цей час набуває свого оформлення нова соціальна стратифікація

суспільства, та формується основна маса нової політичної еліти. Елітогенез по-українськи мало чим відрізнявся від радянської моделі елітотворення. Характерною особливістю та головним системоутворюючим принципом цього процесу залишалась тотожність еліти і влади. Соціально-економічна ситуація, що склалася в 90-х роках минулого століття в Україні, пов'язана з вирішенням завдань приватизації основних ресурсів суспільства, зумовила формування «перевернутої» формули української влади. У ній помінялись місцями публічна та тіньова сторони. Публічна надовго стає лиш прикриттям тіньової, основними завданнями якої стали: утримання владних повноважень та вирішення внутрішніх проблем «панівного класу», пов'язаних насамперед з укоріненням в економіці та політиці [154].

У сучасному українському суспільстві домінуючі позиції займає адміністративно-політична еліта, яка має чітку вертикальну структурованість (регіональний та місцевий рівень) і намагається використовувати владний ресурс для контролю та впливу на інші еліти й субелітні групи (бізнес-еліти, інформаційні, інтелектуальні, наукові, культурні тощо субеліти). Важливим елементом характеристики еліт є аналіз механізмів формування, вибудовування кар'єрної драбини, конкуренція еліт між собою. На жаль, цей процес в Україні має нецивілізований характер, який одержав назву корпоративно-кланової олігархічної моделі «володарювання» [86]. За роки незалежності українська еліта пройшла період «первинної стабілізації», проте процес елітотворення ще далекий до свого завершення. Зберігається тенденція до закритості та ізольованості від суспільства особливо в середині правлячої еліти. «Правляча еліта поки не встигла остаточно стабілізуватися в своєму персональному складі, де ще багато представників інших верств суспільства зі своїми системами цінностей і манерами поведінки. Відбуваються інтенсивні процеси культурного, ціннісного взаємовпливу між різними складовими еліти. Її загал ще перебуває в пошуку оптимальних моделей системи цінностей та її зовнішнього вияву.

Процеси регламентації й уніфікації форм життєдіяльності ще не досягли рівня інституціоналізованих норм, непохитних традицій [323, с. 105]. На нашу думку, вітчизняний процес елітотворення проходить стадію «аристократичності», яка була відкрита свого часу Г. Москою. «Саме цей клас, – на думку вченого, – здійснює всі політичні функції, монополює владу й використовує її переваги» [398]. В середині її найвищого ешелону можливі та неминучі перестановки, але вони пов'язані не з проривом нових, свіжих сил, а з перегрупуванням першого більш старшого ешелону та другого – молодшого. Цей етап, з одного боку, наближує сучасну українську еліту до інституціоналізованих форм відтворення та просування, що є характерним явищем для західних еліт. З іншого боку – зберігається тісний зв'язок із номенклатурною ротацією кадрів. Типовою стала ротаційна кадрова схема: «політична еліта – адміністративна еліта – бізнес-еліта». Така схема, певним чином, відтворює в зворотному порядку минулу ще радянську номенклатурну схему: «господарчий керівник – адміністративний працівник – політичний керівник». Елітарний прошарок українського політикуму поповнюється за рахунок олігархів та їх сателітів, які все активніше проникають у владні структури, використовуючи свій фінансовий потенціал. Олігархічна тенденція в системі політичної влади має такий вигляд: «влада – бізнес – засоби масової інформації». Таким чином вітчизняний політичний олігархат набуває чітко окреслених рис та ознак:

1. Наявність політичного впливу на загальнодержавному рівні.
2. Можливість прямого виходу на Президента України.
3. Здатність профінансувати виборчу кампанію.
4. Володіння власністю, що має стратегічне значення (вугільні шахти, металургійні комбінати тощо).
5. Вплив на загальнодержавні ЗМІ.
6. Наявність авторитету та визнання серед інших олігархів тощо.

Специфікою розподілу українського «владного капіталу» є монополізація владних функцій вузьким колом людей, існування формального та неформального центру прийняття політичних рішень. Наступний етап це включення (часто неформально) до «вищого» складу осіб із найближчого оточення (помічники, радники, консультанти, політичні оглядачі, редактори впливових газет, родичі і т. ін.). Серйозний вплив на підготовку та прийняття рішень мають аналітично-інформаційні відділи та служби, які здійснюють роботу з документами та інформацією і які мають право доповідати керівництву або мають допуск до таких доповідей: канцелярія, загальний відділ, Адміністрація Президента тощо. У складі груп впливу на владу наявна велика кількість напівелітних, неелітних та непрофесійних елементів, яких прийнято називати «близьке оточення». Така особливість формування вищої політичної еліти України проектується по вертикалі – на вищі політичні ешелони регіонального рівня та по горизонталі – на інші центри влади (уряд, парламент, центральні апарати політичних партій та громадських рухів) [154].

Зазначені тенденції українського елітогенезу та його соціального контексту дають змогу відмітити специфічні взаємини владних еліт і суспільства, які сформувались в Україні. Вони свідчать про наявні тенденції авторитаризму, які притаманні розвитку української еліти на всіх рівнях. Вітчизняний елітогенез багато в чому наслідував радянську модель елітотворення. Характерною особливістю та головним системоутворюючим принципом цього процесу залишалась тотожність еліти й влади. Важливим елементом характеристики еліт є аналіз механізмів формування, вибудовування кар'єрної драбини, конкуренція еліт між собою. Цей процес в Україні має нецивілізований характер, який отримав назву корпоративно-кланової олігархічної моделі «володарювання». Головною специфікою розподілу українського «владного капіталу» є монополізація владних функцій вузьким колом людей, існування формального та неформального центру прийняття

політичних рішень. У складі груп впливу на владу присутня велика кількість напівелітних, неелітних і непрофесійних елементів, яких заведено називати «близьке оточення». Така особливість формування вищої політичної еліти України проектується по вертикалі – на вищі політичні ешелони регіонального рівня, та по горизонталі – на інші центри влади (уряд, парламент, центральні апарати політичних партій та громадських рухів) тощо. У цьому контексті можна використати термін «елітократія», під яким розуміється не тільки політико-владна та політико-управлінська концентрація значного потенціалу і ресурсів впливу на суспільство в руках еліт, але й прагнення еліт виокремлюватися й відособлено існувати. Вона концентрує в своїх руках не тільки політичну владу, але й право розпоряджатися основною частиною багатств та ресурсів суспільства, а також свободою й життям громадян, які не делегували цих прав нікому, до речі так як і права розпоряджатися загальнонаціональним багатством та ресурсами. Не випадково термін «еліта», «елітарний» сприймається в українському суспільстві переважно з негативним забарвленням [154].

Два найважливіші елементи переходу – трансформація старих структур режиму функціонування в нові політичні інститути та структури, які б діяли на основі демократичних процедур, і досягнення консенсусу політичних сил суспільства до цього часу так і не були реалізовані. У країні за двадцять вісім років незалежності так і не відбулося формування реальної багатопартійної системи, яка відображала би соціальну диференціацію суспільства. За відсутності демократичних традицій процес реформування країни перетворився в об'єкт маніпуляцій з боку політичних лідерів. Вибори, що проводяться в умовах маніпулювання засобами масової інформації з боку влади, відсутність реального розподілу влади призвели до встановлення режиму, що постійно балансує на межі демократії та авторитаризму [154].

Аналіз сучасної політичної ситуації показує, що загальмованість процесу демократизації не має незворотного характеру і з завершенням перерозподілу власності може набути нових стимулів розвитку за умови формування дієвої партійної системи, яка б мала можливість реального суперництва та відображала інтереси широких соціальних груп. Формування партійної системи через вільні багатопартійні вибори створить можливість затвердити демократичні процедури і таким чином сприяти об'єднанню суспільства. Подальше продовження процесу демократизації вбачається в новому посиленні значення законодавчих структур та незалежної судової влади, як арбітра в співробітництві з виконавчою владою. Пройшовши за короткий час досить довгий шлях розвитку, демократичний рух не зміг самостійно сформуватися як контреліта, об'єднатися в потужний та широкий блок, що підтримував би демократичні зміни, висунути програму справжньої демократії, яка опиралась би на критичний тип мислення, терпимість до інакодумців, плюралізм думок. У країні розгорнулася гостра політична боротьба всередині демократично орієнтованих сил, що призвело до їх розколу. Політична еліта, що сформувалася в основному з представників старої номенклатури, змогла взяти демократичний рух під свій контроль та вдало використовуючи популярні гасла маніпулює ним. У масовій свідомості вкоренилась думка, що все, що відбувається навколо, і є «демократія», викликаючи в суспільстві ностальгію за «сильною рукою». Посилилась тенденція до девальвації демократичних цінностей, яка здатна дискредитувати ідею демократії на тривалий час [154].

У процесі консолідації нової панівної еліти важливе місце займає кристалізація економічних елітних угруповань. У сучасній ситуації основний зміст економічних і суспільних реформ пов'язаний передусім із процесом перерозподілу та приватизації власності. Володіння владою, як правило, призводить до накопичення власності, що зрозуміло зумовлює прагнення управлінської еліти встановити власне економічне панування. Джерелом

накопичення власності, попри проведення різних антикорупційних заходів та «реформ», залишаються саме ті функції управлінського апарату, які пов'язані з контролем над процесами приватизації, розподілу бюджетних коштів, інвестиційних та кредитних ресурсів, підготовкою і прийняттям відповідних нормативних документів та законодавчих актів тощо. «Останнім часом, – пише відомий український вчений Ф. Рудич, – чітко проявилась тенденція подальшої трансформації панівної еліти, що пов'язано з відсутністю інституціональних та ідеологічних обмежень щодо власної економічної діяльності для представників управлінської еліти. Іншою особливістю функціонування нової політичної еліти є повне не сприйняття вищими ешелонами влади реформаторської програми на основі конструктивної співпраці з опозицією, боязні підірвати свої владні позиції, намагання утримати їх за будь-яку ціну. Не сприйняття та вороже ставлення до опозиції, що характерно для всіх українських ідеологів реформування, призвело до ворожого сприйняття будь-якої критики реформ та ставлення до опонентів свого курсу винятково як до політичних супротивників. Наявність конструктивної опозиції повинна бути альтернативою, а не антагоністичною політикою, стратегією та тактикою панівної еліти. У сучасному українському суспільстві ще не створені умови для функціонування цивілізованої опозиції» [294].

На жаль, в політичній практиці України утвердилась традиція коли протистояння між владною елітою та опозицією часто провокує посилення авторитарних методів управління та, як наслідок, звуження поля можливого переходу до демократії. Будь-яка, навіть цілком конструктивна критика дій влади може сьогодні подаватися як «рука Москви», вплив п'ятої колони і т. ін. Втрата здорового глузду призводить до поширення в суспільстві однозначних думок та поглядів. Варто нагадати просту істину: однозначна думка завжди одностороння. Такі тенденції призведуть до того, що розкол суспільства ще більше буде поглиблюватися, суперечності будуть концентруватись всередині

здавалось би всевладних виконавчих структур, позбавляючи їх дієздатності та роблячи заручником боротьби політичних груп. Подолання структурної економічної кризи потребує створення механізму прийняття рішень, що базуються передусім на згоді в суспільстві. Еліта в умовах різкої поляризації суспільства буде змушена консолідувати свої сили шляхом перегрупування, переговорів та консенсусів між своїми частинами і групами що до них примикають об'єднуючись навколо політичних лідерів з найбільшою електоральною підтримкою. Тому, на нашу думку, неминучим є рух до встановлення парламентської моделі республіки як найбільш ефективної форми правління в розколотому та поляризованому суспільстві. Така система структурує політичне суспільство, забезпечуючи еліті стабільне становище. Але поки еліта не поділить власність у повному обсязі (включно із найбільшим національним багатством – землею), становлення парламентської моделі правління неможливе [397]. Питання виживання нової політичної еліти в перспективі пов'язане з створенням умов для існування стабільних політичних партій та, насамперед, партії влади, яка бере на себе лобістські функції різних груп, що пов'язано з посиленням ролі формальної системи представницької влади, з іншого боку, це неможливо без завершення розподілу власності та настання нового етапу – етапу стабілізації режиму. Безперечно важливу роль у продовженні процесу демократизації повинен відігравати оновлений демократичний рух, який позбавиться своїх радикальних крил та наповниться справжнім змістом. Самоідентифікація цього руху, яка дає можливість консолідації, повинна будуватися не на тій чи іншій ідеологічній доктрині, а на визнанні його учасниками в ролі вищих цінностей – демократичну процедуру передачі влади, відмова від силового придушення своїх політичних опонентів, важливість політичної ролі опозиції, вільне змагання в межах закону різних поглядів та ідей, безумовна відмова від авторитарної альтернативи. В умовах

сучасної України цей шлях складний і повільний, але єдино можливий, якщо мати на увазі подальший рух на шляху демократизації нашого суспільства [154].

Висновки до четвертого розділу

Підбиваючи підсумки розділу підкреслимо наступне. В соціально-гуманітарному знанні особистість, як предмет міждисциплінарного дискурсу, вивчається з різних сторін, при цьому не піддається сумніву її соціальна природа. Застосування концепту «дискурс» дозволяє значно розширити обсяг наукового інструментарію соціально-філософського осмислення суспільних явищ. Ми неодноразово зазначали, що особистість – це фундаментальне філософське поняття, яке не лише відіграє важливу роль у різних галузях філософського знання, а має неабиякий вплив на всі без виключення соціально-гуманітарні науки. Політологічний інтерес до особистості традиційно зосереджується навколо вивчення персоніфікованих суб'єктів політики у всьому різноманітті цього феномену. Сучасна політична наука проявляє особливу увагу до суб'єктивного сприйняття політики і проекції такого сприйняття на політичну дійсність. Шкода, що тривалий час персоніфіковані суб'єкти політичної дії залишалися поза межами вітчизняних наукових досліджень. Більше того, українська історія, з її величезним фактологічним матеріалом, з масою історичних подій та явищ і сьогодні майже не розглядається політичною наукою як основа для вивчення та дослідження таких феноменів як «видатна особистість», «видатний державний діяч», «елітарна особистість в політиці» тощо. На нашу думку, такий стан речей, є наслідком так званого «антиісторизму», що притаманний багатьом концепціям особистості зокрема в таких науках як соціологія, психологія та ін. З цієї ж причини малодослідженими залишаються теоретичні аспекти щодо джерел зародження та розвитку зазначених феноменів в рамках історико-політологічних досліджень, відсутні комплексні наукові дослідження які б предметом свого

вивчення обрали б з'ясування причин типових слабостей української політичної еліти та її лідерів, проаналізували б роль та місце видатних політичних та державних діячів в історії вітчизняного державотворення і т. ін. В цьому контексті цікавими видаються подальші дослідження більш широких проблемних питань, зокрема роль випадку в історії чи встановлення об'єктивних законів історії. Останнє питання є найбільш дискусійним серед багатьох поколінь учених та мислителів адже мінливість історичних закономірностей нерідко породжує скептичне ставлення до їх існування взагалі. Додає проблем і те, що навіть сам термін «історія» розуміється та тлумачиться по-різному (повноцінна наука; прикладна дисципліна, яка запозичує теоретичні положення з інших наук; емпірична дисципліна, котра обходиться без будь-якої теорії; напівнаука чи напівмистецтво) не кажучи вже про словосполучення «закони історії» під яким, наприклад, в стародавні часи й тепер розуміється не одне і теж.

Осмислюючи соціально-політичні зміни та можливі сценарії розвитку нашої країни політична наука все частіше звертається до проблеми якості державно-політичної еліти України. Головною специфікою розподілу українського «владного капіталу» є монополізація владних функцій вузьким колом людей, існування формального та неформального центру прийняття політичних рішень. У складі груп впливу на владу присутня велика кількість напівелітних, неелітних і непрофесійних елементів, яких заведено називати «близьке оточення». Така особливість формування вищої політичної еліти України проектується по вертикалі – на вищі політичні ешелони регіонального рівня, та по горизонталі – на інші центри влади (уряд, парламент, центральні апарати політичних партій та громадських рухів) тощо.

Стосовно питання елітарності у політиці зазначимо, що основними відмітними особливостями елітарної особистості в умовах нормально функціонуючої елітної системи виступає розвинена індивідуальність із

пасіонарними спрямуваннями в політико-управлінську діяльність, з високим рівнем підготовленості до цієї діяльності й ефективними результатами. В умовах деградуючих елітних груп це не можливо, переваги елітної мікросоціалізації, високий суспільно-політичний статус виявляться малоефективними і навіть марними при висуненні індивідів із високим особистісним потенціалом, що в кінцевому результаті буде пришвидшувати деградаційні процеси і перехід переваг елітної самореалізації до контреліти.

Варто наголосити, що сучасні процеси трансформації політичної елітарності поєднують в собі діаметрально протилежні тенденції. Відбувається глибинні перетворення в середині самих елітних груп, переглядаються її базові цінності, зазнає змін система відбору та рекрутингу управлінських кадрів тощо. Проте, вивчаючи зазначені процеси потрібно враховувати, що показники елітарності різняться як в середині окремих елітарних груп, так і суспільних системах і цей факт лише додає натхнення для подальших досліджень.

Основні надії на успішне формування елітних особистостей та національної еліти ми пов'язуємо, передусім із розвитком якісної вітчизняної освіти, поширенням політичних знань через наукові публікації в засобах масової інформації, соціальних мережах, на всеукраїнських наукових заходах тощо. Система якісної елітної освіти повинна бути пов'язана з розвитком широкої освітньої бази країни як основного джерела формування людського капіталу нації. Підкреслимо, еліту потрібно не просто «вивчити», вона повинна зростати та формуватися на традиціях, звичаях та культурі власного народу. Копіювання чужого досвіду чи запрошення на керівні посади в державі найкращих представників іноземної політичної чи управлінської еліти не дасть бажаного результату. Не будемо заперечувати, що допомога таких особистостей в якості радників вкрай корисна, але приймати рішення та брати на себе відповідальність мають найкращі представники свого народу. І наостанок, в цьому розділі ми даємо власне бачення елітарної особистості в політиці. На

нашу думку – це особистість яка володіє реальним авторитетом і може без застосування примусу впливати на прийняття важливих для країни рішень незалежно від того наділена вона владними повноваженнями чи ні. Таке визначення не розкриває в повній мірі явище елітарності у політиці, воно лише створює рамки для подальшого вивчення цього феномену. Інше питання, яке варте уваги: чи є елітарні особистості в теперішній українській політиці? Залишимо, поки що, це питання без відповіді, адже однозначна відповідь, яка одразу приходить на думку, буде лише односторонньою.

РОЗДІЛ 5

ОСОБИСТІСТЬ У ВІТЧИЗНЯНОМУ ДЕРЖАВОТВОРЕННІ: МИНУЛЕ ТА СУЧАСНІСТЬ

5.1. Видатні державні діячі первісної української держави

Відомий римський політик, історик Гай-Саллюстій Крісп (86 р. до н. е – 35 р. до н. е.) свого часу сказав, що своїми величними успіхами та досягненнями Рим зобов’язаний окремим видатним особистостям. Дослівно ця думка записана у монографії Саллюстія «Про змову Катіліни» таким чином: «Я багато читав, багато чув про славні подвиги римського народу, що були здійсненні ним в часи миру та на війні, на морі і на суходолі, і мені захотілось з’ясувати, що найбільше цьому сприяло. Я знав, що нечисленні римські загони малими силами вели війни з могутніми царями; що вони при цьому часто переносили жорстокі удари Фортуни; що красномовством римляни поступалися грекам, а військовою славою – галлам. І мені, після тривалих роздумів, стало зрозуміло, що все це було досягнуто видатною доблестю небагатьох громадян і саме завдяки їй бідність перемагала багатство, мала чисельність – більш значну кількість» [55, с. 34].

Ми навмисно процитували Гай-Саллюстія так докладно, оскільки поставили собі за мету з’ясувати, а хто ці особистості, які завдяки власній волі, розуму, доблесті, мужності змінювали перебіг історії та возвеличували наш – український народ, кого ми, за прикладом древніх, можемо зарахувати до плеяди видатних політичних лідерів. У цьому місці варто зазначити, тривалий час фактологічно багата українська історія взагалі не розглядалася як основа для вивчення проблем політичного лідерства. У сучасній науковій літературі є чимало публікацій, присвячених проблемам політичного лідерства. Водночас, учені ще не достатньо розробили теоретичні аспекти, особливо витоки його

зародження та розвитку в IX–XIII ст. у межах історико-політологічних досліджень. Сьогодні політична наука упритул підійшла до необхідності постановки й серйозного дослідження проблем політичного лідерства в історичній інтерпретації. Історичний погляд на проблему політичного лідерства при цьому створює реальні можливості для дослідників звернутися до аналізу найбільш важливих та актуальних проблем, зокрема, дослідити вплив суб'єктивного фактора на історичний процес у його конкретних проявах. Тому, на нашу думку, принципово важливо у вивченні феномену лідерства акцентувати увагу не лише на явищі як такому, але й досліджувати його через діяння, творіння та наміри конкретних державних діячів минулого. Таким чином робиться ще одна спроба зрозуміти проблему ролі особистості в історії, як надскладну комбінацію, з одного боку, свідомих та цілеспрямованих, а з іншого – несвідомих дій та вчинків активних особистостей, які свого часу очолювали маси. Зразу ж обмовимось, що в межах одного розділу назвати імена всіх видатних українців неможливо, тим більше детально розглянути біографію кожного з них. Тому, в цьому випадку, звузимо поле дослідження й обмежимося лише певним періодом вітчизняної історії та конкретним предметним питанням, а саме: термін «видатний» будемо використовувати лише для означення тих державних діячів, які ставили перед собою високу мету й мали талант та здібності для її досягнення, а історичний період, у межах якого будемо проводити нашу розвідку, обмежимо часом виникнення та становлення первісного середньовічного українського державного утворення, що в науковій літературі отримало назву – Київська Русь [168].

Загалом про роль видатних особистостей в історії написано та сказано багато. Про таких людей складають легенди, пишуть книги, про них знімають фільми тощо. Вистачає наукових теорій та концепцій. Від античних філософів Плутарха [269] й Фукідіда [352] до мислителів пізніших епох: Августина [2], Н. Макіавеллі [225], Вольтера [49], Ф. Гізо [68], І. Гете [67], Г. В. Ф. Гегеля [58],

Т. Карлейля [137], К. Маркса [229], Ф. Енгельса [108], Ю. Хабермаса [353], П. Сорокіна [315], С. Хука [58], К. Поппера [282], П.-Ж. Прудона [284], М. Салінза [300] та багатьох інших ця проблематика була й залишається предметом наукових досліджень. У будь-якому випадку, незважаючи на різноманітні погляди, існує одна беззаперечна істина яка об'єднує всі теорії та концепції: видатні особистості показують нам, якої могутності може досягати людина й дають взірці, на які можна рівнятися та возвеличувати власні прагнення. Проте, в читача може виникнути цілком справедливе зауваження: для чого це потрібно сучасній людині і яка від цього користь? (іншими словами, це називається обґрунтуванням актуальності подібних досліджень). Мабуть, краще відповісти на ці питання, ніж це зробив свого часу Ф. Ніцше, складно: «В тому користь – пише він, що те велике, яке колись існувало, у всякому разі хоч раз було можливо і саме тому воно може стати можливим і ще раз; людина долає свій шлях з більшою мужністю, оскільки тепер сумніви у здійсненності її прагнень, що часом оволодівають нею в хвилини слабкості, позбавляються будь-якого ґрунту» [248, с. 29].

Отже, починаючи нашу розвідку, визначимося з інструментарієм, з'ясуємо критерії, за допомогою яких того чи іншого історичного персонажа назвемо «видатний державний діяч». Зробити це досить складно, адже кожна історична епоха створює свою систему цінностей, власні критерії і, відповідно, має своїх «видатних». Залишається використовувати набір типових, загальних рис, що притаманні таким людям і наявні в історичних джерелах різних епох. Не вдаючись до широких пошуків, ми обрали обґрунтування досліджуваної проблематики, зроблене свого часу Гегелем, і використаємо його як узагальнююче. Так, у своїй роботі «Філософія історії» всесвітньо-історичними особистостями Гегель називає тих людей, які з величезною проникливістю розуміють перспективу історичного процесу, а свої цілі формують на основі того нового, що ще заховано в середині даної історичної дійсності. Гегель

дійшов висновку: історичних людей потрібно розглядати в аспекті тих загальних моментів, які становлять інтереси людства та держави. «Саме це є правдою їхнього часу та їхнього світу... Їхня справа полягала в тому, щоб знати це загальне, найнеобхіднішу важливу ступінь у розвитку їхнього світу, зробити її своєю метою та вкласти в здійснення всю свою енергію. Тому всесвітньо-історичних людей, героїв будь-якої епохи потрібно визнати проникливими людьми; їх дії, їх висловлювання – найкращі в даний час ... вони є великими людьми саме тому, що хотіли і здійснили велике і притому не уявне й вигадане, а справедливе та необхідне» [61]. Отже, спираючись на гегелівське обґрунтування, спробуємо з'ясувати, хто ж ці всесвітньовідомі історичні особистості, які доклали всю свою енергію для здійснення великих справ у історії раннього українського державотворення.

На перший погляд, на поставлені питання давно знайдено відповіді й немає потреб повторювати знані істини. Щоб побачити «славних прадідів великих» достатньо відкрити будь-який довідник з історії й там усе прочитати. Проте, існує одна нерозв'язана досі проблема й суть її ось у чому: якщо не дивитися в довідники та підручники і поставити питання про «Видатних» у студентській аудиторії або запитати людей на вулиці, «кого вони вважають Видатним українцем» (на ниві державотворення) у відповідь ми почуємо імена, кількість яких легко вкладеться в п'ять пальців однієї руки. Чому? Хіба в народу з тисячолітньою історією так мало Видатних? Подивимось на цю проблему з іншого боку. Чим саме прославились ті люди, яких прийнято називати видатними [168]. На думку відомого німецького філософа *А. Шопенгауера (1788 – 1860)*, «...славу можна здобути лише неабиякими заслугами. Такі заслуги проявляються або в діяннях, або в творіннях – таким чином до слави відкриті дві дороги. Кожна з доріг має свої вигоди й невгоди. Головна різниця в тому, що діяння проходять, а творіння залишаються. Навіть найбільш благородне діяння має лише тимчасовий вплив, геніальне творіння,

навпаки, живе і діє благотворно та піднесено через усі часи. Від діянь залишаються лише спогади, які стають слабшими, викривленими та байдужими, навіть повинні з часом зовсім зникнути, якщо їх не прийме до себе історія і не передасть нащадкам у скам'янілому стані» [374, с. 992].

Отже, які діяння та творіння наших предків принесли їм славу «видатних державних мужів»? Зауважимо, що неможливо перейти до розгляду життя та діяльності окремих видатних особистостей оминувши загальне питання, що пов'язане з виникнення самої української державності. Дискусії навколо цієї теми тривають давно. Висловлюються різноманітні теорії та погляди. Не будемо повторювати на цих сторінках і ті міфологеми, які стали популярними останнім часом, де українці постають старшими за всі відомі науці цивілізації й культури разом узяті. Єдине, що хотілося б зазначити, роботи по дослідженню білих плям вітчизняної історії взагалі та традицій державно-політичного розвитку зокрема, справді багато. Тому, в цій роботі будемо використовувати лише ті факти, які мають наукове обґрунтування та джерельну базу, адже загальновідомо, що всі без винятку гуманітарні знання мають опиратися передусім на джерела [168].

Період становлення й функціонування додержавних (протодержавних) слов'янських утворень особливо складний для аналізу. Це об'єктивно зумовлено відверто малою кількістю письмових джерел, ненадійністю посилок на народну творчість (билини, казки, легенди, міфи), відносно невеликим обсягом матеріальних свідчень, за якими можна було б простежити розвиток державності. За цих умов не дивно, що науковці-правознавці не приділяють цій проблематиці достатньої уваги. Відтак витоки української державності розглянуто, головню, в наукових роботах з історії, етнології, етнографії. Але навіть вони у зв'язку із окресленими труднощами дослідження, характеризуються тим, що значна частина висновків, які зробили вчені, ґрунтується на аналізі та зіставленні праць попередників, висловленні власних поглядів, які у багатьох випадках суперечливі [115, с. 41]. Незважаючи на

суб'єктивізм істориків, немає жодного сумніву, що державність на українських землях має давні традиції. У попередніх розділах згадувалось, що починаючи з грецьких міст-держав, скіфської держави на Нижньому Дніпрі до союзу антських племен, про яких знаходимо відомості у візантійських авторів, а також до напівлегендарного князя Кия, що на думку літописця Нестора був першим князем слов'янського союзу давніх полян, ми маємо всі підстави вважати, що тривале формування політично-структурованого суспільства на українських землях дало можливість створити впродовж VIII – IX ст. великі й сильні державні утворення. В цей час у Середньому Подніпров'ї формується державне утворення, яке отримало в науковій літературі назву «Київська Русь». Багато списів поламано навколо питання виникнення, а ще більше навколо історичного спадку могутньої середньовічної держави. Чи це лише наша «колиска» і ми маємо повне право називати Русь першою українською державою, чи ця держава на чолі зі славним Києвом стала «матір'ю» для всіх держав, що виникли пізніше на її теренах, залишимо вирішувати історикам. Прикро лише те, що наукова дискусія довкола цієї теми й сьогодні часто переходить у відкриту істерію неприйняття інших думок та аргументів. Необхідно згадати про зусилля російської історіографії, спрямовані на виправдання імперської політики Росії, обґрунтування її права на історичну спадщину України, трактування Руської держави початком історії Росії та пов'язаний із цим міф про «київську спадщину» як виключно власну, російську [219]. Що поробиш, політичне переписування історії все ще залишається модним літературним жанром. На жаль, у цю полеміку, заправлену сучасними російськими неоімперськими ідеологами, включаються відомі вчені та авторитети з багатьох країн. У зв'язку з цим, варто нагадати слова відомого українського історика, археолога, етнографа *В. Антоновича (1834 – 1908)*, сказані ним у статті, присвяченій пам'яті М. Костомарова: «Справжній історик знає, що історія – це є народне самопізнання і чим більше вноситься в нього світла,

правди і науки, тим вищим, моральнішим, а отже, й могутнішим стає даний народ» [331, с. 33]. Ця істина має стати моральним правилом наукової творчості будь-якого дослідника.

Ми глибоко переконані, що тисячолітні корені українського народу, які міцно тримаються власної землі, дають нам повне право вважати Київську Русь першою українською середньовічною державою. Це повністю підтверджується політичною історією Європи, адже більшість народів, наших близьких і далеких сусідів, що проживають на власних етнічних землях змогли в IX – XI століттях створити свої незалежні держави. Українці в сім'ї цих народів не можуть бути винятком. Древній Київ із його історичною топонімікою є найкращою доказовою базою давнього проживання українців на цих землях. «Подивіться лишень добре, прочитайте знову...». В подальшому національні держави еволюціонували та змінювали свої назви. Так, наприклад, держави, що були створені німецьким народом у різні часи називались по-різному: Священна Римська імперія в X ст.; Німецький союз у XIX ст.; Федеративна Республіка Німеччина в XX ст. і т. ін. Проте, мова в нашому дослідженні стосується дещо іншого предмета, хоча безумовно цей предмет тісно пов'язаний з інститутом держави. Нас цікавлять історичні особистості нашого минулого, а саме: видатні державні мужі, які безпосередньо брали участь у створенні та укріпленні давньої української держави – Київської Русі [168].

Вище вже згадувалось, що кожна історична епоха створює свою власну систему цінностей та формує свої ідеали, кожна епоха народжує своїх героїв. Для об'єктивності дослідження важливо поєднати свідчення та думки сучасників та ретроспективний погляд дослідників пізніших епох. Важливим джерелом вивчення вітчизняної історії є унікальні давні літописи, які в науковій літературі отримали назву «Літопис руський», де маємо відомості про величезний пласт подій всесвітньої історії та історії Київської Русі, про життя та діяльність великих та достойних людей. «Літопис руський» ділять на три

частини, які мають власні назви: «Повість минулих літ», «Київський літопис» та «Галицько-Волинський літопис». Історія створення літописного зведення початку XIV ст. є проблемою дуже складною. Так само складним є питання про те, коли і як виникла кожна з частин літопису [219, с. 6]. Літописи мають величезне історичне та літературне значення, однак, що в них належить до історичних фактів, а що до легенд, визначити вкрай важко, тому, окрім літописів, у вивченні нашого минулого потрібно використовувати будь-які відомі науці джерела, що проливають світло на досліджуваний предмет.

Які ж імена візьмемо з цієї епохи та включимо до нашого пантеону? Як не дивно, це зробити складно і легко водночас. Складно, тому що всі можливі оцінки та погляди вже висловленні й очікувати щось принципово нове не доводиться, з іншого боку, це зробити набагато легше ніж, скажімо, обрати когось достойного із сучасників. Безперечно одне, за цими людьми стоять їхні діяння та творіння, які витримали випробування часом. Йдеться про плеяду давньоруських князів, що своєю працею, волею та розумом змогли створити на величезних теренах від Карпат на заході до Волги на сході і від Чорного моря на півдні до вічної мерзлоти на півночі могутню державу – Русь. Саме це величне творіння стало тим міцним фундаментом, на якому стоїть сьогодні сучасна українська держава. Як і в давніх римлян історію нашої державності доречно пов'язувати із заснуванням міста. Саме навколо Києва утворюється політичний центр східних слов'ян. Проте, достовірних відомостей, хто і коли саме заснував це місто, не існує, як і маловідомими залишаються справжні імена державних мужів тих далеких напівлегендарних часів [168].

Першою ключовою фігурою, з якої ми почнемо нашу розвідку, є князь (*чи був він князем чи ні, вчені дискутують і сьогодні*) Олег (882 – 912), відомий за літописом як Віщий. Із цим іменем історики пов'язують експансію північних скандинавських племен на південь та об'єднання східнослов'янських князівств у єдиний соціально-політичний організм, що в свою чергу призвело до

завершення процесу утворення протодержави. «Князюванням Олега завершився процес утворення держави Русь на чолі з Києвом, який був результатом тривалої політичної, економічної і культурної консолідації східних слов'ян. Відбувався він в умовах складної зовнішньополітичної ситуації, яка то прискорювала процеси об'єднання окремих східнослов'янських князівств у єдиний соціально-політичний організм, то гальмувала їх. Київська Русь кінця IX – початку X ст. становила собою ранньофеодальну державу, яка все впевненіше виходила на одне з провідних місць у системі міжнародних відносин» [89, с. 3–11]. З іменем князя Олега пов'язані перші військові сутички та налагодження дипломатичних стосунків з могутньою імперією того часу Візантією. Так, в історичних джерелах згадується укладена в 911 році Русько-візантійська угода, що складалася з п'ятнадцяти статей. Життя та діяльність цього князя оповиті легендами, тому мусимо визнати: звуженість, а іноді і перекрученість джерельної бази створює складну методологічну проблему, зокрема вона стосується ключового для нас питання, а чи можливо взагалі, досліджуючи діяння і творіння цієї людини, уникнути міфологізації особистості князя Олега? Тому, залишаючи це питання відкритим для більш детального дослідження і не претендуючи на істину в останній інстанції, ми все ж віддаємо першість у пантеоні «Великих українських державних діячів» саме цій найзагадковішій постаті нашої історії. Об'єднання різних князівств під однією сильною рукою – ось те діяння (*за А. Шопенгауером*), яке принесло цій людині безсмертну славу та справедливо вважається багатьма дослідниками початком у літописанні української державності.

Його наступник на київському столі князь *Igor (912 – 945)* не потрапляє до нашого пантеону. Звичайно, було б несправедливо оминати цю історичну постать не навівши жодних аргументів на захист власної думки. Не будемо заперечувати, що на наш вибір неабияк вплинули обставини його трагічної смерті. Нагадаємо коротко цю історію: «У Рік 6453 [945]. Сказала дружина

Ігореві: «отроки Свенельдові вирядилися оружжям і одежею, а ми – голі. Підино, княже, з нами по данину, хай і ти добудеш, і ми».

І послухав їх Ігор, пішов у Деревляни по данину. І добув він [собі ще] до попередньої данини, і чинив їм насильство він і мужі його. А взявши данину, він пішов у свій город [Київ].

Та коли він повертався назад, він роздумав [і] сказав дружині своїй: «Ідіте ви з даниною додому, а я вернусь і походжу іще». І відпустив він дружину свою додому, а з невеликою дружиною вернувся, жадаючи більше майна.

Коли ж почули древляни, що він знов іде, порадилися древляни з князем своїм Малом і сказали: «якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить».

І послали вони до нього [мужів своїх], кажучи: «Чого ти йдеш знову? Ти забрав єси всю данину». І не послухав їх Ігор, і древляни, вийшовши насупроти з города Іскоростеня, вбили Ігоря і дружину його, бо їх було мало. І похований був Ігор, і єсть могила його коло Іскоростеня-города в Деревлянах і до сьогодення» [89, с. 30]. Наведена в літопису характеристика київського князя змальовує нам його як вперту, жорстоку та непоступливу людину, проте, можливо такий опис є суб'єктивною думкою літописця. Чи існують інші факти які б підтверджували, наприклад, жорстокість князя? Так, такі свідчення знаходимо в джерелах, що описують закордонні походи князя Ігоря. Читаємо далі у М. Грушевського: «941 р. Ігор з великою слотою пішов на візантійські землі. Про сей похід маємо цілу низку джерел: окрім хроніки сучасного візантійського хроніста Симеона Льоготета, маємо оповідання про нього в житті сучасного святого Василя Нового (ум. 944), написані його учнем Григорієм, далі – в хроніці Ліудпранда, що користав з оповідання наочного свідка – свого вітчима, нарешті – в сучасного арабського географа Масуді. Доповнюючи одним друге, дістаємо досить докладну історію походу, але причини війни

лишаються невідомі. Опускаючи всі деталі цього походу скажемо, що він був вкрай невдалим і майже весь флот було знищено. Однак хотілось би привернути увагу читача на наступний епізод цієї кампанії. «Руська фльота, багато стративши, мусила завернути, й Ігор пустився грабувати чорноморське побережжя Малої Азії. Тут пустошили землі почавши від Боспору далі на схід – береги Бітинії (Віфінії) й Пафлягонії (*нині це територія Туреччини – авт.*), як оповідає Льоготет. Ігореві вояки при тім завдавали тяжкі муки людям: розпинали на хрестах, прибивали до землі, забивали залізні цвяхи в голову» [89, с. 445]. Порівнявши між собою два епізоди з життя київського князя Ігоря, стає зрозуміло, чому смерть князя в народній пам'яті збереглась дещо в іншій версії, ніж у літописі. За відомим народним переказом, розправившись із нечисленною дружиною князя, древляни схопили Ігоря і роздерли його тіло навпіл, прив'язавши до двох нагнутих дерев. Саме в такій інтерпретації записав ті події грецький історик Лев Діакон. Мабуть, для князя та його дружини не було різниці з ким воювати, з невідомими племенами й народами чи зі своїми союзниками. Методи він обирав однакові, тому і відповідь була адекватною: око за око.

Зробимо короткий відступ. Людина розумна, як правило, свої вчинки узгоджує зі своїми думками, рідко підпадаючи під вплив емоцій. Довкола постатей Видатних людей завжди багато бруду та різноманітних домислів. Цілком справедливо вважається, що вникати в психологічні особливості людини є ознакою поганого смаку і тут мусимо визнати власну суб'єктивність щодо особи князя Ігоря. Безперечно, за тридцять років перебування при владі князь зробив багато хороших справ. Передусім йому вдалося завершити справу, розпочату князем Олегом, та вибудувати нову модель політичних стосунків у середині держави, яка опиралася на жорстку вертикаль влади на чолі з київським князем. Русь набувала ознак класичної монархічної держави. Проте, очевидними залишаються кілька фактів: по-перше, після смерті князя молодий

союз князівств, об'єднаний в основному за допомогою сили, зазнавав величезного ризику і міг би швидко розвалитися, по-друге, невдала зовнішня політика руського князя значно послабила позиції держави в плані взаємин із Візантійською імперією, що змусило вже його наступницю регентшу при малолітньому князі Святославі Ольгу шукати шляхів примирення та відновлення зв'язків з Константинополем [168].

Друге місце у списку найвидатніших державних мужів ми віддаємо жінці. За всю історію нашого народу не було жінки, що була б наділена такими талантами та чеснотами, як княгиня *Ольга (945 – 964)*. Її легендарні діяння досить яскраво описані в літописах. Ми не будемо повторювати їх на цих сторінках, оскільки всі перипетії відомі досить широко, і в даному випадку немає потреби зупинятися на них більш детально. Єдине про що хочеться ще раз нагадати читачам, що ми маємо справу не з простою жінкою, яка за збігом обставин мусила виконувати державницькі функції. Йдеться про велич розуму та духу, якими була наділена ця непересічна особистість нашої історії. Тому спробуємо розібратися в питаннях, які є предметом нашого дослідження: які ж діяння та творіння прославили та возвеличили княгиню Ольгу. Якщо конкретніше, то які політичні цілі мала регентша малолітнього Святослава під час свого візиту до Константинополя (зовнішня політика) та що створила довговічного як державний діяч (внутрішня політика)?

Зі всіма деталями візиту княгині Ольги до Візантійської столиці можемо познайомитись у «приймаючої сторони» в книзі «Церемонії візантійського двору». Тодішній імператор Візантії *Констянтин VII Багрянородний (905 – 959)*, на наше щастя, був людиною високоосвіченою, любив не лише читати, але дещо й записував. Його власна бібліотека нараховувала не одну сотню томів. Завдяки йому ми можемо поринути в ту давню епоху. В українському перекладі відомості про візит княгині до Константинополя в 957 році знаходимо у професора М. Грушевського в I томі його фундаментальної праці «Історія

України-Руси» [89]. Стає зрозумілим, що цей візит не мав на меті хрещення княгині як то подають літописи. Мета його очевидно була політичною, а саме, як сказали би сучасною мовою, налагодження взаємовигідних та добросусідських взаємин зі стратегічним партнером. Насамперед це стосується торгівлі (на цей факт вказує кількість купців, що були в делегації, протокол подає цифру в сорок дві особи), військової співпраці (надання військової допомоги чи «пакт про ненапад»), тощо. Зацікавленість у тісних та дружніх стосунках була взаємною. Виснажливе протистояння з болгарським царством та серія невдалих походів проти арабів змусили імператора Костянтина Багрянородного шукати нових союзників, або хоча б уникати ворожих дій з боку Русі, як це було зовсім недавно при князюванні Ігоря. Константинополь вважав за краще мати варварську Русь у союзниках та поступово втягнути молоду державу в коло свого впливу, в тому числі й релігійного.

Величезною заслугою княгині Ольги у внутрішній політиці є те, що завдяки власній волі, розуму та мужності ця жінка змогла зберегти та передати своєму синові Святославові цілком організований та дієздатний державний організм. Очевидним стає неабиякий управлінський талант цієї жінки, її авторитет та мудрість. Навіть передавши владу синові, вона фактично керувала державою під час його відсутності. Небагато народів можуть похвалитися державними мужами, які в ту бурхливу епоху так міцно тримали в руках державний штурвал. Не кажучи вже про те, що цей Великий державний муж – жінка.

Князь *Святослав (964 – 972)* по праву займає своє місце в списку «видатних державних діячів». Він є класичним уособленням правителя-воїна: хороброго, відважного, сильного, мужнього, благородного тощо. У вітчизняній історії цей князь постає взірцем для всіх майбутніх воїнів-захисників, таким собі «чистим запорожцем на київському столі» [89, с. 458]. Правда, є в нього і поважніші компліменти. Відомий історик *М. Карамзін (1766 – 1826)* свого часу

називав цього князя «Олександром Македонським нашої древньої історії» [136, с. 69]. Що ж, якщо Фортуна за життя не довго посміхалась, то після – Слава перейняла естафету. Завершивши з компліментами, перейдемо до критичного аналізу діяльності цього князя. Дійсно, серед істориків та дослідників немає однастайності в оцінках діяльності цього князя. Одні дослідники вважають його легковірним і недалекоглядним, інші – умілим стратегом та рішучим політиком. Так наприклад, відомий російський історик *О. Шахматов (1864 – 1920)* зазначає, що в своїх діях князь Святослав керувався не державними інтересами, а хижацькими інстинктами [366]. Дещо іншу оцінку Святославу дає не менш відомий вчений *С. Соловйов (1820 – 1879)*: «Святослав представлений взірцем воїна і лише воїна, який зі своєю відбірною дружиною покинув Руську землю для подвигів віддалених, славних для нього й зовсім некорисних для рідної землі» [314]. Розбіжності в думках та поглядах вчених щодо діянь та творінь князя Святослава зосереджені, як правило, навколо таких питань: 1) якими мотивами керувався князь під час своїх східних походів; 2) чи потрібно було знищувати ослаблену вже на той час Хозарську державу; 3) які політичні плани переслідував він під час болгарської кампанії.

Як бачимо всі питання зосереджені на зовнішній політиці, тому логічним видається поєднання цих трьох проблемних питань в одне, а саме: яке місце займала тогочасна Русь на міжнародній арені і яке місце вона мала б займати на думку князя Святослава? Очевидно, що пояснення мотивів поведінки цієї непересічної особистості треба шукати ще в ранньому дитинстві. Трагічна смерть батька автоматично робить неповнолітнього Святослава наступником великокняжого престолу, що, в свою чергу, не могло не позначитися на його поведінці та способі життя. З моменту свого усвідомлення він уже був князем, хоча реальна влада перебувала в руках матері. Неабиякий вплив на становлення характеру та способу мислення відігравали обов'язки, що були покладені на нього змалечку. Не важко уявити собі, яке враження справила на десяти-

дванадцяти літнього хлопчика подорож до Константинополя, такого собі середньовічного Нью-Йорка, у складі великої руської делегації на чолі з регентшею Ольгою. Нічого подібного він ніколи ще не бачив. Столиця великої імперії розбудила в його серці амбітні плани та бажання. Як людина допитлива та діяльна Святослав чудово розуміє, що велич держави базується передусім на військовій силі. Отримавши владу, князь зміцнює та нарощує військові дружини, веде успішні бойові дії на сході та заході, значно розширює кордони молодій держави. Однак велич цього «козака на троні» не в тактиці, а в стратегії. Видається, що князь Святослав ставив собі за мету не просто розширити межі своєї держави, а, за взірцем Візантії, створити потужну імперію. Якщо говорити сучасною мовою, лише відсутність належного досвіду у веденні міжнародних справ завадили цим планам. Проте, незважаючи на те, що не всі задуми цього князя збулися, саме завдяки його зусиллям на той час Русь стає, поряд із Візантійською імперією, наймогутнішою державою Європи.

Незавершені справи князя Святослава продовжив його син, не менш талановитий та успішний державний діяч – князь *Володимир (980 – 1015)*, перед іменем якого в підручниках з історії прийнято писати «Великий» або «Святий». Щодо останнього епітета, то мусимо вказати, що Святим цього князя почали вважати не раніше другої половини XIII століття. Коли саме і де відбулась канонізація князя Володимира, достеменно невідомо, тому цього питання торкнемося лише побіжно. Можемо, спираючись на літописні джерела, стверджувати, що жодних чудес за князем Володимиром не спостерігалось ні при житті, ні після смерті. Швидше навпаки, спосіб життя цієї людини стояв на заваді його канонізації не одне століття. Лише його велике діяння – хрещення Русі – стало з часом для церкви тим «чудом», яке мало вирішальний вплив на прийняття рішення щодо його канонізації. Проте, для нас більш цікавими є питання іншого характеру, що саме вдалося зробити князю Володимиру як державному діячеві і чи справедливо його ім'я в історичній традиції

асоціюється з величчю. Найкращою доказовою базою такого епітета можуть бути лише конкретні справи. Перелічимо основні з них. Отже, київський князь Володимир:

- повністю змінює державну систему. Замість адміністративних стосунків між удільними князівствами та центром, що почасти зводились лише до сплати данини, він усуває (як правило силою) від влади удільних князів та призначає на їх місце своїх синів чи близьких родичів. Такий династичний зв'язок значно посилює державу у порівнянні з попередніми часами та сприяє створенню централізованої системи владних відносин;

- розширює західні кордони Русі, таким чином фактично завершує процес збирання земель, об'єднавши під владою Києва території, що становили на той час найбільшу політичну формацію середньовічної Європи;

- укріплює південно-східні кордони, наділяючи своїм «кращим та достойним мужам» значні території у прикордонні Русі;

- створює нову воєнну систему, що базувалася на феодальному землеволодінні;

- запроваджує нове зведення законів звичаєвого права (Нестор називає зведення «Уставом земленим»);

- переймає та запроваджує християнство як державну релігію, що дає змогу значно зблизитися з Візантією та стати членом почесного монаршого «клубу християнських володарів». «Трудно припустити – пише М. Грушевський, – щоб Володимир як визначний політик, не розумів, бодай в якісь мірі, яке многоважне політичне значення буде мати розповсюдження з княжої руки серед народів його держави з їх ріжнородними, але примітивними, слабо виробленими релігійними формами, релігії нової, культурної, з її багатим змістом, виробленими формами, міцною ієрархією, релігії що мусила б опиратись, як на свою підпору, на княжу владу і зв'язувати новим культурним вузлом ріжнородні народи і області його держави» [89, с. 510].

Це далеко не всі діяння та творіння цієї непересічної особистості, але і те, що було зроблено дає йому повне право називатися Великим. Саме завдяки йому та не менш відомим і талановитим його наступникам *Ярославу Мудрому* (1019 – 1054) та *Володимиру Мономаху* (1113 – 1125) Київська держава досягла найвищого рівня свого розвитку. Короткий огляд середньовічного періоду вітчизняного державотворення та роль кожної з наведеної вище особистості в цьому процесі завершимо словами британського історика та публіциста Т. Карлейля висловлені ним у відомій праці «Герої, шанування героїв та героїчне в історії»: «У будь-яку епоху світової історії – писав він – ми завжди знайдемо велику людину, яка є необхідним рятівником свого часу, блискавкою, без якої гілки ніколи б не зайнялися. Історія світу – це біографія великих людей» [138, с. 16]. З такими думками важко не погодитись, хоча питань для роздумів та подальших наукових розвідок лише побільшало.

Залишаючи поза увагою пізніші історичні періоди ми не можемо оминати увагою вкрай цікаве питання: кого українці вважають видатною історичною особою, а головне завдяки чому пам'ять про таких людей зберігається протягом багатьох років. Отже, беззаперечне лідерство у всіх авторських опитуваннях та різноманітних соціологічних дослідженнях утримує легендарна особистість часів козацької вольниці, талановитий полководець і політик гетьман Богдан (Зиновій) Хмельницький з ім'ям якого тісно пов'язані історичні події, що отримали назву національно-визвольна війна українського народу 1648 – 1657 рр. більш влучна назва тих подій, в нашому випадку, є назва Хмельниччина, адже в одному словосполученні бачимо тісний зв'язок особистості гетьмана з тими подіями й навпаки. В цьому розділі ми не ставили собі за мету з'ясувати суб'єктивну роль Хмельницького в тих історичних подіях. Безумовно, – ця роль величезна, проте це тема для дещо іншої розмови. В продовження нашої теми наведемо цікавий нюанс вибіркості людської пам'яті. Так на запитання ХТО – отримуємо конкретну відповідь – Богдан Хмельницький, а ось на запитання за

ЩО – починаються варіації. Так, щодо величі, знаковості тих подій ні в кого немає сумніву, проте щодо конкретики то варіанти відповідей різняться. Старше покоління вважає що саме акт так званого возз'єднання України з Росією є тією великою подією, молодь – називає Хмельницького великим тому, що йому за короткий проміжок часу вдалося закласти основи нової української державності, а це, поза сумнівом подія знакова (*інші варіанти відповідей головно є результатом більш поглибленого вивчення історії*). Наразі мусимо визнати, що сучасний історіографічний вектор дослідження життя та діяльності Богдана Хмельницького має виразне політологічне спрямування у річищі так званих «західної» або «східної» орієнтації наукових студій. Список наступних прізвищ варіюється в залежності від віку респондентів та регіону проживання, однак в переважній більшості лідерами цих списків є одні й ті ж видатні особи вітчизняної історії. Для наочності наведемо результати недавнього соціологічного дослідження, що було проведено вченими згаданого нами Інституту соціології НАН України. Так, на запитання: «Кого з нижче перерахованих історичних діячів Ви оцінюєте найбільш позитивно?» наші співвітчизники відповіли наступним чином (*див. додаток Д*).

Як би ми не ставились до того чи іншого історичного персонажа, з наведеної таблиці, маємо враховувати той факт, що навколо цих прізвищ свого часу оберталися найважливіші події історії України. Не секрет, що чим далі у часі віддаляється від нас той чи інший історичний період, тим в більшій мірі діє механізм «вибірковості пам'яті» у відповідності до якого свідомість людини витісняє негативні події та факти й в своїх спогадах спирається лише на позитивні. Так, повертаючись до фігури Богдана Хмельницького, зазначимо, що ідеалізація його постаті у свідомості різних поколінь пов'язана, в першу чергу, з так званою історією «успіху». Кожен українець знаходить щось своє в цій непересічній особистості наділяючи її різноманітними епітетами: гетьман-визволитель, гетьман-герой, гетьман-державець і т. п. не вдаючись до

критичного аналізу його дій та вчинків. Прикладом такої «вибірковості», а в даному випадку радше міфологізації є також пам'ять про київського князя Володимира, перед ім'ям якого заведено писати Великий. Мало хто з пересічних українців знає про деталі, далеко не святого життя цього історичного персонажа. Навіть серед науковців не припиняється дискусія щодо підстав його канонізації проте, з ім'ям цієї людини пов'язана одна велика подія – Хрещення Русі й хто знає, хто кого більше прославив: подія – князя чи князь – подію. З часом у свідомості нащадків закарбувався лише один міфологізований образ цієї особистості – князя-хрестителя. Як і у випадку з Хмельницьким спостерігаємо нерозривний зв'язок події з історичною фігурою [179, с. 132].

Підбиваючи загальні висновки повернімося до ключового питання нашого дослідження: чому про плеяду справді видатних та достойних державних мужів так мало знають сучасні українці? Відповідь, на нашу думку, треба шукати в системі освіти, зокрема історичної освіти в її соціально-виховному значенні. Минуле, яке не впливає на сьогодення – мертвий антикваріат. Щоб знати своїх видатних особистостей, вони мають бути живими. Завдання історії полягає в тому, щоб віднайти ці живі корені в минулому та зв'язати їх із сучасністю. Саме для цього і створюють музеї, встановлюють пам'ятники, пишуть книги та знімають фільми, одним словом, щоб видатні були видатними, їх повсякчас потрібно возвеличувати, на їхніх героїчних діяннях та геніальних творіннях навчати і виховувати підрастаюче покоління. Рано чи пізно посіяні зерна обов'язково проростуть, піднімуться і постануть нові видатні українці, достойні своїх славних предків. І наостанок: «...дослідження феномену «видатна особистість», як до речі й будь-якого іншого соціального явища, повинно мати конкретно-історичний характер. У пізнанні цього феномену важливо враховувати, що починаючи з давніх часів, проблема пошуку достойних, великих, видатних фігур розглядалася не лише як суто політична проблема, а і як глибоко філософська, адже у кожного народу траплялися знакові події, що

породжували своїх героїв, захисників, полководців, месій чи пророків. Зважаючи на це, провідним напрямом подальших наукових розробок на нашу думку, має стати в першу чергу реміфологізація політичної історії України, що дасть змогу на основі неупередженого наукового знання осмислити місце та роль видатних особистостей в знакових подіях минулого» [180, с. 102].

5.2. Вплив авторитетних лідерів на процес політичної модернізації української держави

Аналіз особистісного чинника в політиці був би неповний, якби ми обійшли увагою ще одне важливе питання – яка суб'єктивна роль політичної еліти в процесі трансформації та розвитку суспільства загалом, та який вплив мають авторитетні лідери на процес політичної модернізації України, зокрема. Очевидно, такий взаємозв'язок існує, проте для глибинного розуміння модернізаційної трансформації варто почати з простого, тобто розглянути згадані феномени окремо. Отже, почнімо з авторитету. Цей феномен, безумовно, історичне явище, оскільки вплив авторитетних особистостей на історію людства має давню традицію досліджень. Проблема авторитету і в наш час не втрачає своєї актуальності в багатьох сферах наукового пізнання. Дослідження авторитету стає особливо актуальним, коли в приголошеному соціальними змінами суспільстві порушуються й слабнуть соціальні зв'язки, коли механізми покори і підпорядкування виходять з-під контролю [38]. Варто наголосити, що в українському соціально-гуманітарному дискурсі ця тема недостатньо висвітлена і роботи у цьому напрямку ще багато. Феномен авторитету взагалі й авторитету особистості зокрема, далеко не такий простий і зрозумілий, як може здатися на перший погляд, незважаючи на давнє існування терміна та самого соціального феномена, що ним позначається.

Наш інтерес до цієї проблематики зумовлений тим, що поняття авторитет має безпосередній зв'язок із політичною сферою. Така позиція базується на етимології самого слова. У перекладі з латини *autoritas* – влада, вплив – у широкому розумінні означає вплив особи чи організації в різних сферах суспільно-політичного життя, заснований на знаннях, моральних якостях, соціальному статусі, досвіді чи міфах; у вузькому – одна з форм легітимного здійснення політичної влади [169, с. 341]. Політична наука розглядає авторитет як близьке, дуже подібне до влади явище й осмислює його переважно з позицій лідерства особистості, але про це трохи згодом.

Перші згадки авторитету як реального інституту соціального регулювання ми виявляємо в теоріях та практиках різних регіонів стародавнього світу. В ту пору на перше місце постійно висувалася ідея божественного походження державної влади, непорушності та святості її авторитету, що знаходило своє втілення в персоніфікованих образах богів та знаті. Визнання авторитету, необхідності існування верховної влади теоретично обґрунтовувалося із самої природи та сутності людини. Так, наприклад, розуміючи необхідність використання політичних засобів у державному устрої античної цивілізації, давньогрецький мислитель Платон вважав, що видатні особистості мають право керувати народною масою, а їхній авторитет – це зброя політичної влади [266]. Аристотель у своїх поглядах пішов ще далі, він наголошує, що управління людьми є мистецтвом, яке набувається роками, проте до такого управління здатні далеко не всі. З моменту свого народження, одні призначені лише до підкорення, інші – мають здатність до управління. Чим вищий інтелект підлеглих, зазначав Аристотель, тим більшого вміння вимагається від керівника і тим важче завойовувати авторитет. Особливого значення набуває авторитет в управлінні вільними людьми. Наука управління вільною людиною є набагато складнішою й багатограннішою, ніж управління рабами, оскільки раб не більше, ніж інструмент чи тварина. Управління інструментом, як і рабом,

вимагає тільки зовнішніх навичок, людині тут не потрібно включати психологічні зусилля чи інтелект. Інша справа, коли управління здійснюється на рівні вільних громадян чи держави в цілому [13]. Так чи інакше, всі без винятку відомі нам соціально-філософські, політичні концепції античності відображають різноманітні форми прояву авторитету – від вкрай авторитарних, до цілком демократичних.

У середні віки авторитет передусім розуміється як авторитет релігії та церкви. Носієм авторитету визнавався лише Бог, або особа «помазана» владою від його імені. Згодом значна кількість ідей, що виникли в античності, знаходить своє відображення в працях Нового часу. Зокрема, *Т. Гоббс (1588 – 1679)* та *Б. Спіноза (1632 – 1677)* прагнули розглядати авторитет з точки зору принципу політичної доцільності. Англійський філософ *Д. Локк (1632 – 1704)* розглядає авторитет з позицій людської природи, що, в свою чергу, дає змогу вести мову про соціально-психологічну природу авторитету й зауважує, що авторитетність ґрунтується на відсутності можливості одразу поставити під сумнів поведінку авторитетної особи. Ця властивість людської психіки часто використовується у процесі цільового спілкування [220, с. 126]. *П. А. Гольбах (1723 – 1789)*, аналізуючи різні форми державного правління, визначає основні механізми регулювання авторитету: «Авторитет – це потреба простої людини в тих, хто її знає, розуміє, а також рятує від життєвих страхів» [77, с. 366–368].

Основоположний принцип гегелівської соціально-політичної концепції – це підпорядкування політичному авторитету держави інших суб'єктів соціально-політичного життя. До речі, *Гегель* першим говорить про те, що до авторитету треба ставитися не лише як до позитивного явища. Авторитет, на його думку, може мати й цілком негативний вплив. У свою чергу, інший німецький мислитель *Ф. Ніцше* абсолютизує роль авторитету в суспільному житті, обґрунтовуючи виняткове право «обраних» правити «натовпом». Так, (за Ніцше) головна аргументація носія вищого, абсолютного авторитету базується

на суспільно-політичному піднесенні надлюдини як соціального типу, що виникає в певних історичних умовах [249]. Антиподом ніцшеанства виступив анархізм. Його представники М. Штірнер [378], П.-Ж. Прудон [284], М. Бакунін [23] та ін. висунули антиавторитарні теорії, проголосивши своєю метою звільнення особистості від будь-якого впливу, від будь-якої влади та авторитету.

Розроблена, свого часу, німецьким соціологом М. Вебером теорія авторитету є найбільш поширеною та популярною у сучасній науковій літературі [251]. Такі поняття, як «авторитет», «легітимне панування», в концепції вченого використовуються в ролі синонімів. Вебер запропонував типологію авторитету, суть якої полягає в тому, що авторитет може ґрунтуватися або на раціональних установах – формально певній системі правил, які стосуються способів отримання влади і меж її застосування; або на традиціях, коли законність порядку зумовлена уявленням про нього як про священний і незмінний; або на так званій харизмі, коли авторитет пов'язаний з особистою прихильністю лідеру, наділеному в очах його послідовників винятково якостями мудрості, героїзму, святості. Авторитет такого роду властивий пророкам, проповідникам та політичним вождям. Традиція й харизма панували і в добуржуазних суспільствах. Раціональний авторитет затверджується із становленням буржуазного суспільства, хоча, водночас, не зникають й інші види авторитету. Вебер вважає, що авторитет і влада, а також право керівників вимагати покори інших зумовлені існуванням трьох типів законного владарювання, а саме: традиція, легальність (соціально-політична основа) й особистісна харизма. За харизматичного авторитету спостерігається «... відданість харизмі пророка, або вождя на війні, або видатного демагога в народному зібранні чи в парламенті» [45, с. 647].

Сучасні дослідження сутності, природи авторитету складаються за кількома напрямками та розглядають цей феномен із таких позицій: авторитет –

як набір якостей особистості, здатний впливати на інших людей або на групу; авторитет – як різновид суспільних стосунків між керівником та колективом; авторитет – як «визнаний» вплив; авторитет – як регулятор суспільних відносин, що вибудовуються на довірі до носія авторитету» [10]. Безумовно, головна суть авторитету полягає у визнанні за суб'єктом якихось видатних досягнень, володіння знаннями, уміннями й навичками, наявність у такої особистості таланту та здібностей, визнання за нею особливого становища в суспільстві тощо. Базується такий авторитет на ненасильницькому впливові його носія на той чи інший об'єкт. Таким чином, ще раз підкреслимо, у вузькому сенсі слова, авторитет – це форма здійснення влади. Інше питання, наскільки це авторитет справжній і чи не використовується він як додатковий елемент маніпулятивного впливу.

У політології, авторитет виступає найважливішим чинником соціально-політичних порядку, втрата якого владними структурами нерідко призводить до соціально-політичної дестабілізації суспільства. На наше переконання, найбільш корисними для розуміння проблеми авторитету є вивчення «теорій лідерства», в яких розглядаються різноманітні детермінанти становлення, формування та висування політичного лідера, адже протягом всіх етапів суспільного розвитку лідерство займає одне з центральних місць у системі цінностей людини. Найбільш «популярними» теоріями є: теорія «великих особистостей», теорія «особистісних якостей», теорія «випадку», «ситуаційна» теорія, «поведінкова» теорія, «трансформаційна» теорія та ін. Варто зазначити, що політична наука розглядає лідерство передусім як феномен влади, як політичний інститут, тому і ми в цьому розділі не будемо порушувати усталену традицію.

Лідерство – складний та важливий соціально-політичний феномен, витoki якого сягають глибокої давнини, і хоча цей феномен існує здавна, проблема лідерства потрапляє в об'єктив наукових досліджень лише на початку ХХ

століття. У сучасній науковій літературі існує близько трьохсот визначень та пояснень лідерства, і всі вони розглядають цей феномен із різних дослідницьких позицій. Варто зазначити, що в історії науки проблеми лідерства тісно пов'язані з проблемами особистості та організації спільної активної діяльності людей. Становлення уявлень про лідерство йшло одночасно з розвитком уявлень про особистість та соціальну взаємодію. Однією з ключових категорій політико-філософського аналізу лідерства виступає особистість лідера. Часто лідеру приписують такі особисті риси, як агресивність та нестримне прагнення влади. Однак, це скоріше засоби виконання лідером своїх функцій, ніж мета. Мусимо взнати, що не кожній людині під силу бути лідером. Це залежить не лише від його особистих якостей, а й від ситуації в групі чи суспільстві в цілому. Найчастіше лідерські якості виявляються затребуваними в екстремальних ситуаціях.

Модернізаційні перетворення в будь-якому суспільстві пов'язані з інноваційною творчістю людей. Успішні інновації мають шанс на реалізацію лише там, де існує сприятливе підґрунтя для особистої ініціативи, творчого пошуку, де суспільні інститути та організаційні системи підтримують соціальні інновації тощо. У такому контексті лідерство стає соціально необхідним феноменом та отримує нові стимули до саморозвитку. Як зазначалося вище, феномен лідерства особливо актуалізується в екстремальних, кризових ситуаціях розвитку суспільства, персоніфікуючи соціальні очікування. Політичне лідерство є своєрідною потребою людей в організації своєї діяльності, спрямованої на побудову такої влади, яка була б заснована на інтеграції різноманітних соціальних груп шляхом використання специфічних механізмів об'єднання навколо висунутої лідером програми, концепції вирішення соціальних проблем та завдань суспільного розвитку. За таких умов, принципового значення набувають не так особисті якості лідера, як його здатність відображати інтереси тієї частини населення, яке його підтримує,

іншими словами, лідер повинен уміти чітко сформулювати такі інтереси у вигляді конкретних політичних вимог і сформулювавши їх, визначити ефективні засоби їх задоволення й тактику боротьби [83, с. 81]. Особливий вплив політичні лідери мають у президентських республіках, що перебувають на початковому етапі соціально-політичної модернізації, оскільки саме вони контролюють основні напрямки становлення, розвитку та діяльності держави, безпосередньо керують силовим блоком.

У загальному розумінні лідерство – це домінування однієї людини над групою завдяки її індивідуальним, моральним якостям та, відповідно, наявності моральних санкцій на такі дії з боку самої групи. Відповідно, лідер – особистість, яка прагне влади, і завдяки своїм вольовим особливостям, темпераменту, ораторським здібностям, авторитету може впливати на людей таким чином, що вони, керуючись суб'єктивними симпатіями, визнають його перевагу над собою. Сміслові значення поняття «лідерство» схоже з термінами «влада», «керівництво», «могутність», але на відміну від них «лідерство» несе в собі ще й етичне навантаження. У лідера, зважаючи на його індивідуальні переваги, є влада над групою, яка визначається його моральним авторитетом. За його допомогою лідер здійснює управління людьми й завдяки їх добровільному визнанню здобуває могутність. Правда, якогось єдиного універсального набору особистісних моральних якостей лідера на сьогодні не існує. Кожен дослідник зосереджує свою увагу на власній ієрархії індивідуальних характеристик, віддаючи перевагу тим чи іншим якостям та моральним критеріям особистості. Утім, доцільно звернути увагу на ще один аспект лідерства (котрий, на наш погляд, допомагає зрозуміти характер і природу лідерства сучасної України): лідерство може й не збігатися з оволодінням моральним авторитетом і визнанням його серед оточення. Таким чином, авторитет – це певна модель (інколи занадто ідеалістична), яка сприймається більшістю та має певні характеристики, завдяки яким та чи інша особа вивершується над усіма іншими.

У будь-якому разі влада, лідерство та авторитет пов'язані між собою однією істотною властивістю – активністю індивіда. Ба більше, саме авторитет ми розглядаємо як головну умову ефективності політичного лідерства. Особистісний авторитет, як правило, персоніфікований в образі конкретної людини, який і виступає в ролі індивідуального морального ідеалу. При цьому даний авторитет, як ідеал, виступає не тільки еталоном досконалості, переваги, але й прикладом для наслідування й коригування людьми своєї діяльності, помислів та вчинків. Так, наприклад, справжній авторитет державного діяча – це, насамперед, об'єктивний наслідок проведеної політики, її відповідності інтересам народу, класу чи соціальної групи. Якщо поточна політика суперечить загальним об'єктивним інтересам, то авторитет такої особистості миттєво зазнає краху й жодні заслуги минулого не врятують її від політичної поразки. Згадаймо, для прикладу такі видатні політичні фігури минулого, як *В. Черчилль (1874 – 1965)* чи *Ш. Голль (1890 – 1970)*. Лише час розставив усе на свої місця і тепер ці фігури займають свої почесні місця у списку видатних державних діячів світового масштабу.

Політика дуже специфічна сфера людської діяльності, це, за великим рахунком, широке поле, на якому є значні можливості для становлення та розвитку особистості. При цьому варто пам'ятати, ця специфіка полягає в тому, що це сфера діяльності, передусім, еліти та політичних лідерів. Становлення політичного лідера – складний і суперечливий процес. Проблеми лідерства в нашій країні загострилися у зв'язку із загальною політизацією життя та з посиленням політичного суперництва напередодні чергових виборів. Шкода, але ця боротьба сконцентрована в основному на механізмах масового впливу та формуванні особистого (передвиборчого) авторитету, вона (боротьба) практично не спрямована на вироблення політичних альтернатив та стратегій прогресивного розвитку країни. У періоди радикальної трансформації політичних систем, коли зазнають змін всі без виключення сфери

життєдіяльності людей, ідея появи свого «Вашингтона», який заразом вирішить всі проблеми і негаразди, набуває неабиякої популярності. Старше покоління шукає зразки таких лідерів у минулому, молодь плекає надію на появу національного політичного лідера серед сучасників [170]. На наш погляд, специфіка розуміння сутності політичного лідерства і взагалі традицій владних відносин у кожній країні визначається своєрідністю формування політичної культури окремо взятого суспільства в конкретний історичний проміжок часу. Визначальну роль при цьому відіграють базові, традиційні цінності. Безумовно, великий вплив на формування еліти взагалі та конкретних лідерів зокрема має загальний стан суспільного розвитку та рівень політичної культури переважної більшості населення. Можна погодитись з думкою відомого українського вченого М. Михальченка, що: «... приналежність до еліти в нормальній суспільній ситуації визначається особистісними якостями. Це – насамперед лідери, здатні бути статусним і моральним прикладом для громадян, викликати повагу до своєї діяльності і до себе. У таких умовах зберігається дистанція між елітою і масами, але не має нездоланного розколу. Справжня еліта не стільки панує, скільки керує з добровільної згоди мас, спираючись на свій авторитет» [234, с. 249]. Однак, для сучасного українського суспільства, що живе в умовах перехідного стану, на першому місці стоїть проблема пошуку не морального авторитету нації чи геніального політичного лідера, а хоча б адекватного, кваліфікованого державного діяча, який конкретними діями та вчинками поліпшив би життя мільйонів простих українців.

У цьому контексті не можна не відзначити ще одну особливість політичного лідерства сьогодні. За умов, коли політична система спокійна та стабільна, люди звертають увагу на такі речі, як компетентність лідерів, їх моральні якості, авторитет тощо, проте в часи соціальних потрясінь та зрушень, переважна більшість готова потурати авторитарним нахилам лідерів, чекаючи від них рішучих дій і прийняття швидких рішень. Зазначимо, що пошук та

висунення на ключові політичні й державні посади нових людей, несистемних політиків відкритих реформам і здатним проводити політику, що покращує життя населення, болюча проблема не лише для України. Будь-яка реформа не може здійснюватися сама по собі, для цього потрібні конкретні рішення конкретних людей. Проте в українського сьогодення свої парадоксальні реалії. Так, для української політики характерним є вкрай високий ступінь персоніфікації. Чинники, які посилюють цю тенденцію, мають як об'єктивний так і суб'єктивний характер. Перший полягає в тому, що більшість населення країни не здатне зробити політичний вибір, який базується на врахуванні своїх реальних інтересів. Ця нездатність пояснюється тим, що в суспільстві ще не сформована система політичних рухів та партій, які б виражали та захищали інтереси окремих соціальних груп чи прошарків населення. Виняток, мабуть, становить електорат націоналістичних партій. В інших же випадках образи різноманітних політичних рухів та партій в очах виборців в основному персоніфіковані. Люди віддають свої голоси на виборах не за програмні засади тієї чи іншої політичної сили, а за конкретне прізвище. Це легко довести, адже і в нашій політичній історії є достатньо прикладів, згадаймо хоча б партію «Наша Україна» та її лідера. Хто з виборців був знайомий із ідеологією, цілями та програмою діяльності цієї партії? Думаю, – таких було небагато. Без Віктора Ющенка ця політична сила залишила по собі лише згадку. Така доля чекає на всі політичні рухи та партії, що створюються «під окремо взяту персону».

Водночас, виникає парадокс коли при величезній кількості різноманітних політичних «персон» на українському політичному Олімпі не з'являється жоден авторитетний лідер. При цьому важливо враховувати, що в сучасній Україні проблема ефективності політичного лідерства має особливе значення, у зв'язку з гострою потребою у вирішенні цілої низки соціальних, економічних, політичних та багатьох інших проблем. Саме політичне лідерство є ключовим суб'єктом соціальної мобілізації еліти та широких верств населення для їхнього

вирішення. На нашу думку, модернізація повинна здійснюватися зрілими та досвідченими особистостями, які володіють насамперед високим ступенем громадянської відповідальності перед своєю країною. Динамічні зміни в політичних і соціальних інститутах вимагають від політичного лідера високої якості спеціалізованої діяльності й одночасно – відповідності очікуванням населення. Не секрет, що основні причини невдач численних модернізаційних проектів багато в чому визначені слабкістю модернізаційних цінностей та установок у структурі мотиваційної характеристики української політичної еліти. Це, в свою чергу, викликає питання про її якість. Так, наприклад, для політичного лідерства в сучасній Україні притаманні такі особливості:

- відсутність загальновизнаної мети щодо політичного майбутнього країни;
- не виконання своїх обов'язків, оскільки відсутня чітка стратегія розвитку країни;
- не відбувається інтеграції мас навколо політичних лідерів, оскільки не існує спільних цілей та цінностей;
- політичні лідери посткомуністичного типу пристосовуються до нових умов діяльності, формуються «політичні мутанти», що поєднують у собі риси різних стилів;
- політико-культурна орієнтація лідерів на владу характеризує їх як егоцентричних політиків, що проявляється в пріоритетному задоволенні особистих потреб;
- виявлення номінального і фактичного політичного лідерства. Значну роль у формуванні державної політики відіграють неофіційні радники вищих посадових осіб («сірі кардинали»);
- в політичному процесі особисті угруповання перетворюються в ключові елементи системи прийняття рішень, відповідно відбувається домінування групових інтересів над громадськими;

- високий рівень внутрішньоелітної конфліктності тощо.

У кожній сфері людської діяльності є люди, які досягають успіхів, стають відомими та популярними і в результаті зараховуються до еліти. Так свого часу, відомий італійський економіст та соціолог *В. Парето (1848 – 1923)* писав: «У кожній сфері людської діяльності можна виокремити клас тих, хто володіє винятковими якостями, що дають змогу досягати найвищих результатів у цій сфері. «... Клас тих, хто має найбільш високі індекси в своїй сфері діяльності, ... ми назвемо обраним класом або елітою» [259]. Для прикладу, візьмемо такий вид людської діяльності, як спорт. Кого в спорті зараховують до спортивної еліти? Тут все чітко й зрозуміло: тих спортсменів та тренерів, які змогли досягнути вершини, а саме – стали чемпіонами чи призерами різноманітних турнірів, змагань, олімпіад тощо. Візьмімо мистецтво, кіно, літературу, науку і т.д., у цих сферах людської діяльності не складно віднайти критерії оцінки кращих. А як бути з політикою? Невже всіх без винятку державних чиновників чи депутатів різних рівнів автоматично будемо зараховувати до політичної еліти чи називати політичними лідерами. Відповідь очевидна – ні. Тоді кого ж називати політичною елітою: президента, прем'єра, голову парламенту? Стає зрозуміло, що в цьому випадку недостатньо критеріїв, що застосовуються в інших сферах. Навіть репутаційний аналіз не може бути об'єктивним критерієм, оскільки сучасні медійні технології навіть чорту можуть зробити ангельську репутацію. Залишається аналізувати рішення, які приймають люди, наділені владними повноваженнями, та оцінювати їхні наслідки. Це єдиний оцінний критерій успішності, який є спільним для всіх сфер людської діяльності. Можемо висловити цей критерій простіше, він буде звучати так: що зроблено? Для політичної сфери: що зроблено для суспільного блага? (*За Аристотелем*). Зауважимо: не що збудую, а що вже зроблено. Для прикладу, наведемо один із головних критеріїв, за яким вимірюють успішність /не успішність/ діяльності президента США у внутрішній політиці. Він простий і дуже легко

обраховується: це кількість робочих місць, що були створені за період президентства. Скільки було – цифра і скільки стало – цифра. Використовуючи саме останній критерій для аналізу успішності діяльності української політичної еліти та її політичних лідерів, пропоную читачам самим визначитися з відповіддю та виокремити в ній «щось краще» та «когось кращого». Дозволю лише висловити власну суб'єктивну думку. Прикро, але вести мову про існування еліти в українській політиці зарано. Тому, враховуючи значення самого слова *élite* (фр. *краще, добірне*), мабуть не зовсім коректно застосовувати це поняття для означення вітчизняної політичної верхівки. Як казав свого часу геніальний Гьоте: «Потрібно чимось бути, щоб щось зробити» [109, с. 268]. Головна якість еліти як такої полягає у володінні реальним політичним авторитетом, у можливості приймати та впливати на прийняття політичних рішень найвищого рівня, наслідки яких часто позначаються не тільки на житті громадян окремої держави, а й впливають на глобальні трансформаційні процеси.

Зробимо короткий відступ. Не можна не визнати, що економічні зміни детермінують зміни в соціальних системах, визначають соціальну стабільність в суспільстві. Соціальна політика держави, у свою чергу, детермінує рівень матеріального добробуту людей. Українці перебувають у значній залежності від влади, від неякісної роботи законодавців, від необмеженого свавілля різноманітних чиновників, діяльність (бездіяльність) яких може легко перетворити більшість населення у маргіналів і т. ін. Однозначно оцінити розвиток вітчизняної економіки за останні десятиліття складно. Об'єктивний аналіз змін, на рівні матеріального добробуту громадян, свідчить на користь висновку про покращення життя населення у порівнянні з тими ж сумнозвісними дев'яностими. Зростає середня заробітна плата, збільшуються витрати громадян на непродовольчі товари та послуги, на заощадження, подорожі тощо. Однак, цифри, що ілюструють зростання нашого добробуту,

мирно уживаються із статистикою втрат: збільшенням рівня безробіття, скороченням народжуваності та загальної чисельності населення України, зниженням тривалості життя, посилення міграційних тенденцій і т. ін. Чи варто сьогодні шукати винних? Думаю, передусім, потрібно відверто та відкрито говорити про ті проблеми які існують в нашому суспільстві та про тих хто свого часу безпосередньо приймав участь у прийнятті важливих для всього суспільства рішень. Дивні метаморфози відбуваються в нашій політичній історії. Ще не так давно українці скандували на вулицях та площах «Кучму – геть!», а сьогодні ця політична персона – видатний державний діяч, професійний дипломат, щирый меценат і т. ін. Коротка історична та електоральна пам'ять, на яку страждають мої співвітчизники, відіграє з нами злі жарту. До влади приходить не «краще», «добірне», «вибране», а, як нам здається, «менше зло». Може нарешті варто дослухатися до старої єврейської мудрості та із двох зол нікого не обирати?

Цікавими для дослідників особистісного виміру української політики є також питання формування в Україні нової української аристократії. У наш час термін «аристократія» швидше сприймається як щось негативне, особливо коли йдеться про політичну верхівку. Побутує думка, що ті верстви українського суспільства, яких можна було зарахувати до аристократії, були винищені ще в роки радянської влади. Відповідно, про яку аристократію можемо говорити в пролетарсько-селянській країні. Проте, як з'ясувалося після розпаду Радянського Союзу, нащадків древніх родів, дворянства, шляхти і т. ін. стало навіть більше, ніж було. Щоб переконатися в цьому, достатньо проїхатися по численних маєтках навколо Києва і побачити на воротах та фасадах будинків різноманітні родинні герби, символи та знаки, деякі з яких ведуть свої геральдичні зв'язки із самим Рюриком. На підтвердження цього Вам покажуть «офіційні документи» та велике родинне дерево. Згадайте відомий портрет «нащадка» самого Цезаря в будинку бувшого Генерального прокурора України.

Для будь-якого сучасного демократичного суспільства такі речі виглядають комічно, проте в теперішній Україні це реалії. Правда, це не означає, що подібного поділу не існує в розвинених країнах. Йдеться лише про гіпертрофовані форми становлення в Україні нових соціальних верств. Коріння такого нового українського «аристократизму» в своїй масі бере свій початок у так звані «круті 90-ті», коли почали з'являтися перші вітчизняні олігархи. Саме олігархія стала підґрунтям формування нової української аристократії. Тепер мало бути багатим, хочеться бути ще і титулованим (бажано із науковим ступенем, державними нагородами, преміями і т. ін.) [171, с. 178].

Підсумовуючи, можемо зробити такий попередній висновок: формування та становлення політичної еліти та політичного лідерства в Україні має прямий зв'язок із реаліями та особливостями вітчизняного державотворення. Слабкість української держави є наслідком слабкості її політичної і насамперед управлінської еліти. Парадоксальність ситуації полягає в тому, що в нас краще виходить боротися за державність, а ніж її розбудовувати. Тут доречно провести паралелі між сьогоденням та подіями столітньої давнини й нагадати читачам слова відомого українського філософа та суспільного діяча *В. Липинського (1882 – 1931)*: «Наша історія вже сотні разів нас навчила, що наша демократія, всі оці канцеляристи і писарі по фаху... на одне були тільки здатні: знищити власну українську державотворчу аристократію, а з нею й українську державу. Але збудувати щось нового, свого на тім порожнім місці українська демократія ніколи не змогла. Не тому, розуміється, що між нею не було людей, які по своїй індивідуальній вартості не змогли б місце старої вирізаної аристократії зайняти, а тому, що дух між ними панував руйнуючий, завидючий, злобний, а разом із тим облесливий, брехливий і рабський» [217, с. 36]. На думку В. Липинського еліту характеризують дві ознаки: «...сила й авторитет. Сила правлячої верстви ґрунтується на стихійному ірраціональному хотінні: «без стихійної волі до влади, до сили, до ризику, до саможертви, до панування – не може повстати

серед нації національна аристократія». <...> Та однієї сили для здійснення панування правлячої еліти замало – «на штики можна опертися, але не можна на них сісти». Тому правляча еліта мусить мати й моральний авторитет. <...> Моральний авторитет правлячої еліти залежить від законності влади, від визнання пасивними масами тих форм суспільної організації влади, які створює еліта, від рівня правової свідомості. Авторитет влади, врешті-решт, залежить від двох причин: від моралі національної еліти й від ступеня сприйнятливості керованих існуючого політичного устрою» [128, с. 212].

Очевидно, що Україні необхідна зміна правлячої еліти на модернізаторську зі своєю системою ціннісних орієнтацій, врешті-решт, із загальнонаціональними пріоритетами, ідеалами, які мають підтримку переважної більшості народу і відкривають реальні перспективи комплексної модернізації українського суспільства [103, с. 479]. Залишається надія, що настане час, коли критична маса «кращих» особистостей почне переважати і в такій сфері людської діяльності, як політика. А поки що, на жаль, політична практика часів незалежності виявила, що в українському політикумі так і не з'явилися лідери, які б повністю відповідали сучасним завданням не тільки розбудови державності, а й формування та функціонування інститутів громадянського суспільства. Сучасні українські політичні лідери – це державні діячі, керівники політичних партій, громадських організацій, суспільно-політичних рухів та об'єднань. Спираючись лише на окремі соціальні прошарки населення, навіть найбільш відомі лідери не мають ніякої підстави вважати себе авторитетними політиками загальнонаціонального масштабу [87, с. 111]. На продовження цієї думки можемо виокремити ще одну тему для майбутніх дискусій, яка стосується питання: кого з політичних лідерів незалежної України можна вважати видатним? Як правило, в різних країнах передусім називають тих людей, хто особисто доклав великих зусиль для здобуття свободи та незалежності, до процвітання та добробуту свого народу. Хто ж цей

«український Вашингтон»? У автора не піднімається рука вписати в ці рядки прізвище будь-кого з державних та політичних діячів, адже реалії сьогодення є найкращим доказом «ефективності» діяльності всієї політичної верхівки, за всі роки незалежного існування України. Можна скільки завгодно сперечатися та доводити ефективність роботи того чи іншого президента, прем'єр-міністра чи політика, проте для тверезо мислячої людини загальна картина добре відома: популістські політичні лідери не мають жодного морального права бути названими видатними, великими чи визначними, до того ж авторитетними політичними лідерами України. «Наша країна, рухаючись непростим шляхом демократичних трансформацій, змінюється і, хочеться у це вірити, змінюється на краще. Пройде небагато часу і в Україні сформується нова загальнонаціональна еліта, з'являться свої політичні лідери достойні свого великого народу» [172, с. 208].

Які ж головні причини слабкості, фрагментованості та неефективності української політичної еліти? На це питання українські вчені відповідають по-різному. Для прикладу наведемо думку відомого вченого М. Пірен: «Причини суспільної неефективності сучасної української політичної еліти – не брак у неї знань та умінь, а те, що у неї немає необхідності враховувати інтереси суспільства. Необхідність врахування інтересів народу диктується або моральними принципами еліти, або дієвими механізмами її політичної відповідальності, або тиском громадянського суспільства» [263, с. 42]. Не зважаючи на різноманіття думок та поглядів сьогодні практично відсутні комплексні наукові дослідження які б з'ясовували та вивчали б головні причини слабкості, фрагментованості та вразливості української політичної еліти. На нашу думку, існує декілька головних причин й однією з них є рівень конформізму українського суспільства взагалі та політичної еліти зокрема. Розглянемо це детально в наступному підрозділі дисертації.

5.3. Конформізм як форма соціальної поведінки українських політиків

У незалежній Україні проблема особистості як головного суб'єкта соціального життя й модернізації суспільства набуває особливої актуальності. На жаль, за останні двадцять вісім років в українській політиці так і не з'явився «свій Вашингтон» який би не словом, а ділом довів би власну спроможність бути загальнонаціональним лідером, об'єднувати навколо себе розумних та професійних людей, проводити в країні якісні зміни тощо. Причини цього явища ми вбачаємо в надто високому рівні конформізму українського суспільства загалом та вітчизняної політики зокрема [173].

У науковій літературі можна зустріти багато різноманітних точок зору щодо проблеми конформізму. Вивчається цей феномен у межах декількох наук, в тому числі у політології. Конформізм відрізняється багатоаспектністю та складністю у формулюванні однозначного визначення. Сутність конформізму, як соціального явища, досить складна, адже цей феномен не до кінця вивчений і в багатьох аспектах перетинається з іншими поняттями. Нерідко його помилково ототожнюють з конформністю, проте конформізм – це соціальне явище, а конформність – психологічна особливість яка, за великим рахунком, притаманна кожній людині.

Проявом наявності конформізму, як латентної громадської норми в соціумі є, на наш погляд, досить поширене в ньому сприйняття індивідами слухняності та покірності різноманітним державним структурам і демонстрація згоди з ними незалежно від власної думки щодо їх діяльності. При цьому однією з ідейних засад конформізму може бути уявлення про незначущість особистості, тим більше, коли таку думку поділяє більшість пересічних громадян й особи, які обіймають керівні посади на різних рівнях. Зазначимо, що одних і тих самих обставинах конформізм може проявлятися по-різному. Це

залежить від різноманітних чинників, які впливають на людину в певній ситуації й спонукають її до вибору тієї чи іншої моделі поведінки. До головних чинників, як правило, зараховують: індивідуально-особистісний, ситуаційний, соціокультурний. Вивчаючи конформізм, як соціально-політичний феномен, особливу увагу, на нашу думку, потрібно приділити саме соціокультурним чинникам, адже для людини першорядне значення має тип політичного устрою та модель економічної системи суспільства в якій вона живе.

Наслідком конформізму та безініціативності стає уніфікація індивідів у межах поля державних структур, що впливає з тенденції індивіда орієнтуватися при виборі стратегії поведінки на підпорядкування силам, які мають владу в соціумі. Створювана ситуація призводить до зниження сприйняття себе індивідом у ролі суб'єкта і, відповідно, сприяє його самоідентифікації як об'єкта впливу громадської думки. До того ж безініціативність може бути наслідком того, що в межах спільноти людина прагне орієнтуватися на думку авторитету або більшості, що не сприяє формуванню власного бачення. Цілком зрозуміло, що суспільство, в якому індивід тривалий час змушений був підкорятися суспільним правилам та нормам, які йшли врозріз з власними інтересами та цілями, навряд чи буде характеризуватися високим потенціалом для особистісного зростання. «Надмірна опіка держави над своїми громадянами наносить неабияку шкоду енергії, діяльності та моралі людей. Особа, якою постійно та пильно керують, у підсумку відмовляється від тієї частини самостійності й відповідальності, якою вона володіла. Тоталітарність суттєво знижує або навіть зовсім усуває здатність до критичного аналізу реалій сучасного світу, місця своєї країни у світі, самого себе в реальному соціальному оточенні» [54, с. 180].

Детальний аналіз рівня конформізму серед українських політиків становить собою важливе наукове та практичне завдання, вирішення якого безпосередньо пов'язане з проблемою підвищення інтелектуального, творчого,

професійного потенціалу особистості вітчизняного політика, його політичної активності та здатності до прийняття самостійних рішень. Крім того, актуальність подібних досліджень зумовлена тим фактом, що соціально-історичний запит на авторитетну особистість у політиці в українського суспільства вкрай високий [173].

Через творчість античних філософів, червоною ниткою проходять проблеми впливу більшості та меншості на поведінку особистості, взаємодія натовпу та «мудреців», об'єктивні та суб'єктивні основи соціального буття, місце та роль людини в світі тощо. З плином часу ці та подібні їм проблеми будуть пов'язувати з визначенням сутності конформізму. Ще Платон звернув увагу на взаємозалежність складу характеру людини від існуючого державного ладу, на ту силу якою володіє більшість та на «мудрість» пристосування. Він неодноразово зазначав, що в будь-якому суспільстві існують ті хто відповідає його вимогам та «інші».

В епоху середньовіччя суспільство розуміється переважно як наднаціональна й позанаціональна сутність, що охоплює весь людський рід. Головними моральними цінностями стають жертівність, служіння та покора. Найвищою чеснотою вважається слухняність. Новий час по-новому розглядає і оцінює можливості людини і, відповідно, її стосунки з навколишнім світом, її життя та діяльність в суспільстві. Саме в цей період в документах англійської єпископальної церкви з'являється термін «конформізм», що позначає певну позицію людини в суспільстві. Індивідуальність у філософії Нового часу визнається найважливішою рисою людини. Суспільство розглядається як особливе державно-національне утворення. Свобода та необхідність, згода й підпорядкування стають філософськими проблемами й досліджуються у взаємозв'язку з обґрунтуванням ролі держави та її вдосконаленням (Т. Гоббс, Дж. Локк, Г. В. Ф. Гегель), із занепадом культури (Ф. Ніцше), в подальшому, із типом солідарності (Е. Дюркгейм), рівнем інтелектуального розвитку й формою

раціональності (О. Конт, М. Вебер). Людина визнається реальністю, що має подвійну природу в якій співіснують, взаємодіють і борються між собою дві сутності: соціальна й індивідуальна.

З визнанням індивідуальних основ людини прийшло усвідомлення проблем свободи і проблеми «втечі» від неї. У діалектичній єдності стали розглядатися такі феномени як суспільство та індивід, загальність й індивідуальність, маси та лідер, потреби людини в собі подібних та її самостійність, індивідуальна свобода й конформізм. Явище конформізму уявлялося як відображення соціальних основ людини, але не мало чіткого визначення і пояснювалося за допомогою інших категорій та філософських образів. Поява науковообґрунтованих концепцій конформізму припадає на кінець XIX – початок XX століття, тобто на час величезних соціально-політичних потрясінь, революцій, світової війни, негативного соціального тиску на особистість, її вимушеного пристосування до умов навколишньої дійсності. В цей складний час, захищаючи індивідуальність людської особистості, наукова думка оцінює конформізм як некритичне, пасивне підпорядкування зовнішньому тиску агресивного середовища. В поясненні суті конформізму базовим питанням стає пояснення його аксіологічного значення.

Феномен конформізму традиційно розглядається в двох напрямках: соціально-психологічному та соціально-філософському. Інтерес до цього явища свого часу проявляли багато дослідників, зокрема: А. Шопенгауер, А. Токвіль, Дж. Мілль, К. Маркс, Ф. Енгельс, Г. Тард, Е. Дюркгайм, С. Аш, С. Мілгрем, М. Шериф, Р. Мертон та ін. З вітчизняних вчених до проблематики конформізму, нонконформізму, конформної поведінки тощо неодноразово зверталися у своїх працях Ю. Шемшученко, М. Михальченко, М. Корнєва, О. Бабкіна, В. Горбатенко, М. Варзар, Г. Зеленько, В. Корнієнко, Д. Павлова, Л. Синецька, О. Заплотинська, О. Тургенєва, А. Соловйова та ін.

Незважаючи на численні теоретичні дослідження, серед науковців немає єдності щодо природи та сутності феномену конформізму. В цілому політико-філософська думка визнає існування конформності як важливої людської якості, проте варіанти її пояснення різноманітні та суперечливі. Конформізм класифікується в залежності від сфери діяльності, від організації суспільства, від взаємозв'язків у суспільстві. Відповідно, виокремлюють: економічний, політичний, духовний; конструктивний, деструктивний, авторитарний, традиційний, суб'єктивний, особистісний, ситуаційний, груповий та ін. вид конформізму. Кожен з них детермінований певним набором факторів. Враховуючи це, існує і певна варіативність у трактуванні самого поняття «конформізм», проте в цьому розділі ми не ставили за мету розгляд наявних визначень і трактувань. Зосередимо увагу нашого дослідження головню на соціально-політологічному аспекті цього явища і візьмемо за основу визначення, що наведене в політологічному енциклопедичному словнику. Отже, конформізм (від пізньолат. *conformis* – подібний, відповідний, згодний) – пасивне, пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці, безапеляційне визнання існуючих порядків, норм і правил під тиском зовнішніх умов та обставин, всупереч власним переконанням. Підпорядкування груповим нормам може бути явним (примус) або завуальованим (вплив традицій, думка більшості, авторитет вождя). Конформізм становить соціально-психологічну позицію особи, яка виявляється у схильності уникати самостійних рішень та в пасивній, пристосовницькій орієнтації на сприймання готових стандартів поведінки, оцінок тощо. І, там же – найтипівіших рис конформізм набуває в умовах тоталітарного суспільства, незалежно від його соціально-економічного базису. Культивуація конформізму засобами ідеологічного впливу і системою призводить до розчинення індивіда у суспільних організаціях, стереотипності мислення, втрати незалежності свідомості [273, с. 292]. Таке визначення містить певне емоційне забарвлення і формує в читача думку лише про негативний бік

цього явища. Однак, таке трактування поняття – крайня ступінь прояву феномену конформізму в суспільному житті, а суто негативна оцінка – результат обмеженості повсякденного розуміння явища. З наукового погляду неможливо однозначно оцінити конформізм. Не рідко під цим терміном розуміють солідарність, терпіння, підкорення, соціальну пасивність і т. ін., проте, варто розрізняти ці поняття. У будь-якого явища є свої негативні та позитивні сторони. Для прикладу наведемо кілька з них. Мабуть, найголовнішим позитивним аспектом конформізму є формування єдності в суспільстві, особливо в період, коли таке суспільство переживає «тяжчі часи» своєї історії. Ба більше, можемо стверджувати, саме завдяки конформізму український народ вижив, пройшовши тернистий шлях столітніх випробувань до здобуття незалежності в 1991 році. І сьогодні, постійні зміни умов навколишнього середовища, перетворюються для більшості громадян нашої країни в проблемну ситуацію, де комфортність людини проявляється в толерантності, терпимості, стриманості, що дозволяє тривалий час протистояти несприятливим зовнішнім впливам без зниження адаптивних можливостей. У такій ситуації комфортність, як внутрішній механізм адаптації, є показником автономної особистості. З іншого боку, є у цього явища і негативний бік, і цілком можливо, що він переважає все позитивне. Так, відсутність вільної свідомості, тривала прихильність конформізму може створювати рух у бік патологічних змін особистості, сприяти формуванню схильності особистості до систематичних помилок поведінки і виникнення нових проблемних ситуацій. Конформізм суттєво обмежує здатність людини самостійно мислити та приймати рішення; під тиском державного авторитаризму формується конформістська свідомість, яка з часом може перерости в особливий тип ментальності, що характеризується безумовним підкоренням особистості владі й т. ін. [173]. Таким чином, враховуючи сказане вище, зазначимо, що конформізм є особливим феноменом суспільного життя, який відрізняється від

інших соціальних явищ та постає невід'ємною частиною взаємодії групи та індивіда. Дослідження конформістських форм поведінки має значення не лише на мікросоціальному рівні, а й в межах ширшого соціального контексту, коли мова йде про глобальні процеси, які впливають на всі сфери життєдіяльності суспільства.

Істотний вплив на формування концепції конформізму мали соціально-психологічні дослідження. Конформізм, його об'єктивну та суб'єктивну детермінацію досліджували в лабораторних умовах такі вчені як С. Е. Аш, М. Шеріф, С. Мілгрем та ін. У зв'язку з цим цікавим є експеримент американського соціального психолога *С. Мілгрема (1933 – 1984)*, проведений із метою з'ясувати причини, які змусили німецьких військових, підкорюватися наказам своїх командирів та здійснювати масові вбивства мирних людей під час Другої світової війни. Основна ідея його досліджень – це ідея про роль підпорядкування авторитету і зняття особистої відповідальності при отриманні вказівки від представника влади [231]. Експеримент добре описаний в науковій літературі і не потребує повторень на цих сторінках. Єдине, що варто підкреслити, як показують історичні приклади, завжди існували люди, які здатні критично мислити та чинити опір будь-якому зовнішньому тиску, незалежно від того, хто його здійснює. Очевидно, навіть не проводячи спеціальних досліджень, можемо зробити висновок, що переважна більшість людей конформісти, адже ми з великою обережністю чи навіть з острахом ставимось до кардинальних змін у своєму житті, віддаючи перевагу обережності, виваженості, пошуку «золотої середини», як правило, керуємось у своїх діях загальноприйнятими нормами й правилами, довіряючи суспільній думці чи загальновизнаному авторитету тощо. Такий тип поведінки притаманний і українським політикам. Вони часто змінюють свої погляди, вдаються до маніпуляцій та відвертої брехні, швидко «перебігають» з однієї політичної партії в іншу, як і всі ми, *(за Дарвіном)* пристосовуються та виживають.

Однак, зводити все лише до ментальних, психологічних характеристик людської особистості було б, на нашу думку, не правильним. Оскільки в цьому розділі йдеться не про всіх, а лише про окрему частину суспільства, до того ж привілейовану, наділену владними повноваженнями, маємо дослідити явище конформізму в політиці дещо ширше. Політична верхівка несе тягар відповідальності за формування в суспільстві зразків поведінки, моральних норм, правил тощо. Конформізм серед політиків може стати причиною кризи всієї політичної системи, приклад якої ми могли спостерігати в 2013 р. Саме «страх випасти зі зграї та піти проти волі вожака» не дозволив жодному тогочасному провладному політику чинити спротив нерозумним та несправедливим діям президента. Прагнення до підпорядкування сильному лідеру досить характерне у політиці, й українці тут не виняток [173]. Про це свідчать і дані соціологічного опитування (див. табл. 5.3.1).

Табл. 5.3.1.

**Згодні Ви чи ні, що кілька сильних керівників можуть зробити для
нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії?**

	19 92	19 94	19 96	19 98	20 00	20 06	20 08	20 10	20 12	20 14	20 15
Згоден	52.3	40.5	42.0	49.3	58.7	65.7	62.4	63.5	61.2	20.7	58.5
Не згод.	30.3	17.0	17.2	14.5	21.4	18.7	20.8	19.6	20.6	16.0	23.1
Не знаю	16.9	41.7	40.8	36.1	19.8	15.6	16.7	16.8	17.8	63.0	15.3
Не відп.	0.6	0.8	0.0	0.1	0.1	0.0	0.1	0.1	0.4	0.3	3.1

Джерело [338, с. 538].

Наведені в таблиці дані дають нам підстави говорити про те, що природа конформізму по-українськи лежить у площині ціннісно-нормативної системи всього нашого суспільства. Сформувалась така система під впливом ще

радянського минулого, що в масовій свідомості проявляється в таких якостях, як політична пасивність, небажання проявляти ініціативу, орієнтація на «сильну руку» тощо. Тут варто дещо з'ясувати. Існує думка, що в суспільствах, у яких обмежується можливість громадян виявляти своє незадоволення, значно зростає ризик появи нонконформістських настроїв, що, в свою чергу, призводить до підвищення рівня політичної активності громадян, появи опозиційних течій, нових політичних лідерів і т. ін. Такий підхід, на перший погляд, суперечить нашим висновкам щодо природи українського конформізму. Відповідь на таку невідповідність потрібно шукати в політичному режимі, що існував у радянському Союзі. Через запровадження жорсткого тоталітарного режиму владі вдалося придушити (читай *знищити*) будь-які спроби прояву невдоволення серед громадян, що в результаті породило в масовій свідомості «тваринний» страх перед системою. Свого часу відомий знавець людської психіки З. Фрейд, серед механізмів формування соціального конформізму, визначав залякування та насильство як головні, домінантні фактори. Такі методи, є джерелом негативізму, протидії або цілковитої ломки особистості. Думається, саме генетичний страх, якщо можна так сказати, є першоджерелом українського конформізму. Лише з плином часу нові покоління вільних українців зможуть остаточно позбутися страхітливих фобій, відповідно й рівень конформізму буде зовсім іншим [173].

Нація, яка довго перебувала під іноземним гнітом, культура якої піддавалась тотальному нищенню, починає набувати нових ментальних рис. У неї розвивається мімікрія, тобто здатність пристосовуватися до чужих порядків, формальне сприйняття суспільних ідеалів і норм, консерватизм як спосіб захисту й збереження власних етнічних рис, комплекс «меншовартості». Досвід України показує, що політична культура поневоленої нації дедалі більше характеризується конформізмом, забуттям власних традицій і символів, насиченням суспільної свідомості та суспільних відносин чужоземними

цінностями й нормами, посиленням аморальних проявів та рабської психології. Відбувається деформація ментальності: на глибинному рівні психіки функціонують власні ментальні риси, але на них починають нашаровуватися набуті в неволі ментальні настанови. Аналогічній трансформації піддається і політична культура. Тому не дивно, що в нинішній українській політичній культурі функціонує стійкий компонент проросійської субкультури, який часто успішно конкурує з власне українськими політичними цінностями [150, с. 330].

Однак, щоб уникнути суб'єктивних оцінок наведеного вище соціологічного дослідження, доцільно було б з'ясувати, наскільки поняття «сильний лідер» корелюється з поняттям «патерналізм», адже, наприклад, очікування, які покладали українці в 2005 році на В. Ющенка, більше нагадували собою віру в «Месію», у якого слово не може розходитись із ділом. Обравши нового президента, наші співвітчизники терпляче почали чекати якісних змін (*патерналізм «чистої води»*), забуваючи при цьому, що республіка (лат. *respublica*) – це, передусім, спільна справа, яка потребує щоденної солідарної праці всіх громадян. «У державах, де народ не приймає жодної участі в управлінні, він буде захоплюватися якимось актором, так само як в інших випадках захоплювався б державними справами. Повна відсутність честолюбних прагнень – велике нещастя для республіки. Воно досягає її, коли народ розбещений підкупам; він стає тоді байдужим, звекає до грошей, але вже більше не цікавиться державними справами, не думає ні про уряд, ні про його наміри і перебуває в тупому спокої» [237, с. 173].

Як було сказано в попередніх розділах, формування політичної еліти складний та тривалий процес. За роки незалежності в Україні створена солідна нормативно-правова база, яка забезпечує всі умови для її ефективної діяльності. Така ефективність, до речі, вимірюється досить простим критерієм – якістю життя людей. У цьому місці варто уточнити: не конкретних людей, а всього населення держави [173]. На сьогодні склад панівної еліти зумовлений

характером економіки. «Контрольний пакет акцій» у ній тримають власники й експортери вітчизняних сировинних ресурсів. Головний принцип діяльності цієї домінуючої частини «компрадорів-буржуа» полягає в мінімізації витрат на все, що не сприяє прямо й негайно зростанню поточних прибутків.

Ефективність панівного класу – це результативність, яка виявляється у функціонуванні державного механізму та якісному виконанні функцій у політичній системі, в суспільстві, на міжнародній арені тощо. При цьому не можна визнати того факту, що питання ефективності чи неефективності діяльності політичної еліти часто відступають на задній план, адже серед вітчизняних експертів та науковців і сьогодні не припиняється дискусія щодо сформованості та існування вітчизняної політичної еліти як такої. Досі не склалося єдиної думки ні про саму структуру сучасних еліт, ні про заходи і форми її впливу на суспільні зміни тощо. Проте, нас цікавить питання дещо іншого характеру: чи існує зв'язок між конформізмом політика та його політичним статусом, адже на наше переконання, рівень конформності має безпосередній стосунок до можливості приймати самостійні рішення, що, в свою чергу, свідчить про здібності політика брати на себе відповідальність та здійснювати політичне керівництво. Очевидно, що такий зв'язок має бути. Логічно припустити, що чим вищу політичну роль виконує той чи інший політик у державі, тим меншим є його рівень конформності й навпаки, але щоб підтвердити чи спростувати цю гіпотезу, потрібно провести спеціальні емпіричні дослідження із застосуванням різноманітних методик. Поки що можемо лише констатувати очевидні речі, що прямо чи опосередковано впливають на рівень конформної поведінки вітчизняних політиків:

1. Політичній культурі українських політиків притаманні авторитарно-патріархальні політичні цінності.
2. Низький рівень етичних та моральних норм становить чудове підґрунтя для процвітання корупції.

3. Поширеним явищем серед українських політиків є некомпетентність, відсутність професійних знань, що призводить до нездатності, а почасти й небажання брати на себе відповідальність і приймати рішення. Основним чинником уповільнення професійного розвитку української еліти, формування її нового якісного стану є її групова згуртованість, монополізація владних функцій вузьким колом осіб.

4. Серед українських політиків домінують так звані «клієнтальні стосунки» (свій – чужий, кум, сват, брат, і т. п.), що практично унеможлиблює нормальну роботу соціальних ліфтів та сприяє закритості й недоступності політики як сфери діяльності для широких верств населення. До речі, такий спосіб рекрутування еліт живить і підтримує корупцію, протекціонізм, непотизм та інші негативні управлінські явища [172].

Підсумовуючи сказане вище, можна було б зробити попередній висновок. Авторитетна, впливова, ефективна еліта як соціальний суб'єкт – необхідний елемент структури будь-якого цивілізованого суспільства. Без неї не можна розраховувати на позитивний результат проведених кардинальних змін. Водночас вітчизняні дослідники теорії еліт зазначають, що нинішня панівна верхівка України характеризується слабкістю, дезінтегрованістю та внутрішньою конфліктністю. Загальна основа, яка пов'язує воєдино різні угруповання еліт, вкрай слабка, більше того, між ними точиться постійна боротьба за одноосібне панування й витіснення противника з верхніх ешелонів взагалі. Ця боротьба підпорядковує собі суспільні функції та цілі державної влади, формує політичні орієнтації угруповань, які входять до панівної еліти, посилює авторитарні тенденції. На думку відомого російського вченого О. Шестопаля, політичний конформізм – одна з обов'язкових характеристик авторитарної особистості, при цьому «політичний конформізм виражається в нетерпимості до «чужинців» та, одночасно, в терпимості по відношенню до тієї групи, з якою індивід себе ідентифікує» [372, с. 71]. Трансформація еліти, їхні

несподівані союзи, «зради» відколи, розколи і т. ін. – все це свідчить про те, що більшість нинішніх лідерів перебувають у пошуку власного політичного та ідеологічного Я. Одна з найважливіших причин слабкості та фрагментованості політичної еліти – відсутність у більшості з них широкої соціально-політичної підтримки. Тому нинішня еліта так самовіддано конструює «масові» політичні партії, які хоч якоюсь мірою «заповнили» б вакуум суспільної солідарності й підтримки. У панівної еліти немає прагнення поставити в центр своїх турбот громадські інтереси. Ще однією причиною нестабільності та вразливості політичної еліти в сучасній Україні, на наш погляд, є її нездатність створити цілісну систему новітніх ціннісних орієнтацій, ідеалів, які могли б об'єднати й надихнути суспільство, консолідувати його з політичною елітою, мобілізувати маси на досягнення загальних цілей.

Крім зазначених вище внутрішніх чинників, потрібно ще з'ясувати, які зовнішні умови та обставини (за визначенням) впливають на рівень конформізму людей при владі. Такими обставинами, на наше переконання, постають умови праці в середині владних установ та організацій, що функціонують за принципом жорсткої ієрархічної системи. Цілком природно, що в таких умовах рівень конформізму серед посадових осіб буде вкрай високим. Власна ініціатива може зашкодити в просуванні по кар'єрних сходах, тому краще зайвий раз не «висовуватися», тим більше не брати на себе ніякої відповідальності. Інше питання – рівень конформізму перших осіб держави, адже зовнішній тиск у цьому випадку значно слабший [173]. На жаль, бажаного поступу вперед не відбувається і видатного авторитетного державного лідера, діяннями й творіннями якого пишалися би внуки та правнуки, так і немає. Чому? Спробуємо відповісти на це просте й водночас вкрай складне питання, але спочатку відзначимо, що при всьому різноманітті існуючих підходів, трактувань та інтерпретацій до феномену лідерства сьогодні не сформований єдиний підхід, в межах якого була б зроблена спроба дати цілісне уявлення про

природу цього феномена. Єдине, що об'єднує переважну більшість думок та поглядів є те, що проблема лідерства в історії соціокультурної традиції перегукується з проблемою влади. Як правило, варіанти відповідей ставно природи та механізмів появи видатних особистостей зосереджені навколо пошуку харизматичних осіб із певним набором видатних якостей та здібностей, у результаті чого вимальовується ідеальний портрет лідера, місце якому хіба що на грецькому Олімпі. Стоси наукових праць досліджують діяння та творіння «Видатних державних мужів», ми знаємо все про «славних прадідів великих», проте ці знання не приносять жодної користі (хіба що розширюють наш кругозір) для нас теперішніх. Не існує формули для виведення чи клонування видатних особистостей. Це повною мірою стосується як мистецтва, літератури, кіно, науки, – так і політики. Вони або є, або їх немає. Природа «народження» лідерів своєрідне «таїнство» розгадати яке намагалися мислителі всіх часів та народів. Одні пропонують шукати відповідь у «творчому інстинкті», «волі до влади» (Ф. Ніцше), інші називають лідера «вожаком мас», наголошуючи на тому, що будь-яка маса має об'єктивну потребу в «пастухах» (Г. Лебон), треті наголошують на соціальних джерелах цього явища (Г. Тард) тощо. Осмислення феномену лідерства, сили людського розуму, здатності проявляти свій творчий потенціал, продукувати нові ідеї, мобілізувати мільйони для реалізації поставлених цілей залишаються найактуальнішими питаннями політичної науки й сьогодні [173]. Крім того, потрібно пам'ятати, що політичний лідер та його політична воля є втіленням соціально-політичної волі існуючої еліти. Яка еліта, такі й політичні лідери. На жаль, у сучасній науковій літературі феномену політичної волі не приділяється належної уваги. На нього частіше покликаються як на якусь метафору послідовності й цілеспрямованості в політичних діях. Очевидно, дається взнаки негативний досвід тоталітарних і авторитарних держав, проте, нерідко, саме політична воля панівної верхівки (свідома чи несвідома) дає шанс на прихід до влади видатної особистості.

5.4. Особистісний чинник української політики на сучасному етапі державотворення: нові виклики та загрози

Знакові події новітньої української історії актуалізували нові тенденції у вітчизняній політології. Відбувається антропологізація політичної науки та підвищується увага до ролі особистості як головного чинника прийняття політичних рішень. Осмислення особистісного виміру сучасного політичного простору України становить особливу проблему для політичної теорії.

Одним із безумовних викликів для теперішньої влади є вимога часу – швидко та професійно вирішувати нагальні питання суспільного розвитку, адже рівень розвитку суспільства та його здатність забезпечувати сучасні потреби в різних сферах життєдіяльності, у значній мірі залежить від стану кадрового потенціалу та професіоналізму представників державної влади. Зміцнення української державності багато в чому визначається соціально-особистісними характеристиками суб'єктів управлінського процесу. Мобілізувати особистісний потенціал у кризових умовах та використовувати його на благо суспільства – одне з найважливіших завдань української держави. Найгостріше питання сьогодення, яке потребує фахового вирішення – військова агресія з боку Російської Федерації, наслідком якої стала окупація півострова Крим та частини Луганської й Донецької областей. Зовнішня загроза з боку Росії стала справжнім викликом для незалежної української держави. Скориставшись «історичним моментом» (внутрішньою слабкістю свого сусіда), Росія активно почала впроваджувати в життя «нову» зовнішньополітичну стратегію під назвою «об'єднання Руського міра» яка, до речі, мало чим відрізняється від усіх попередніх подібних стратегій: «третього Риму», «Російської імперії» чи «Союзу Радянських Соціалістичних Республік». Різниця лише в методах і тактичних прийомах хоча, нікуди правди діти, «макіавеллізм» у зовнішній

політиці Росії був присутній завжди. Маємо чітко усвідомити, що для мирного співіснування із таким сусідом треба бути сильними, адже війна (гібридна чи будь-яка інша), насамперед, виснажує слабкого [185].

Ключовою фігурою української політики є президент. У вітчизняній політичній науці українське президентство розглядається переважно в контексті демократичної трансформації політичної системи, особлива увага приділяється таким аспектам, як відносини між окремими гілками влади, електоральні процеси, аналізується сутність самого інституту та динаміка його становлення. Проте, на нашу думку, президентство є набагато складнішим політичним феноменом і його сутність не зводиться лише до інституційних характеристик. У його вивченні недостатньо дослідженою залишається проблема ролі особистісного чинника у встановленні інституту президентства, адже на цей інститут, більше ніж на будь-який інший державний інститут, значний вплив мають індивідуальні особливості тих людей, які приходять до влади. Глава держави, виконуючи політичну роль, так чи інакше, вносить нові риси в роботу владних механізмів пристосовуючи навколишню дійсність до власної індивідуальності. Вибудовує свою модель взаємин з іншими політичними інститутами, громадянським суспільством, засобами масової комунікації тощо. Як главі держави – йому належить визначати стратегію розвитку суспільства, об'єднувати навколо себе професійну команду, ініціювати та втілювати в життя реформи, дбати про безпекову політику, гідно представляти свій народ на міжнародній арені тощо. Роль Президента, як політичного лідера, істотно підвищується в «точці біфуркації», коли вникають кризові ситуації та безпрецедентні обставини. Без сумніву, саме такі події випали на долю Петра Порошенка.

Петро Олексійович Порошенко – п'ятий президент незалежної України, який був обраний на дочасних виборах у травні 2014 році після сумнозвісних зимових подій 2013 – 2014 рр. в українській столиці. Незважаючи на те, що в

тому ж році була змінена форма правління (з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську), яка фактично позбавила президента статусу найвпливовішої особи держави, саме на нього в цей період була покладена відповідальність за оборону країни та ефективну зовнішню політику. Більше того, тих українців, які свого часу віддали голос за Петра Порошенка, мало цікавлять його повноваження, адже навіть необізнаному в політиці пересічному українцеві добре відомо, що саме посада президента є головною у прийнятті рішень і саме на ньому лежить лєвова частка персональної відповідальності за все, що відбувається в країні. До речі, розібратися у специфіці вітчизняної форми правління складно навіть фахівцям. Існуюча форма правління не має однозначного тлумачення. Головна проблема полягає в тому, що поряд з прописаними в законах юридичними нормами, значний вплив на відносини між президентом, урядом, парламентом та судовими органами мають неформальні чинники. Очевидно, для справжнього перерозподілу виконавчих повноважень між президентом та прем'єр-міністром замало лише поміняти місцями два слова. За постійної системної невизначеності у питаннях, хто за що відповідає і хто кого контролює, президент і прем'єр є радше конкурентами, а не союзниками й виникнення конфлікту між ними лише питання часу. Цей факт ще раз підтверджує, що головною проблемою демократизація українського суспільства залишається політична конкуренція та становлення політичних інститутів. «Без справжнього, а не декларативного функціонування цих інститутів не може бути мови про існування того політичного режиму який прийнято називати демократією. Спроби демократизації за формулою, «це нам вигідно, а це ні» спотворюють саму суть демократії і викликають у громадян зневагу і скептицизм до так званих демократичних перетворень» [156]. Зважаючи на це, В. Гройсмана, нинішнього прем'єр-міністра України, ми з великою обережністю зараховували б до команди президента. Політичні амбіції політиків зростають у міру того, як наближаються вибори.

На перший погляд, давати оцінку діям того чи іншого публічного діяча не така вже і важка справа, оскільки результати його діяльності кожен може відчувати на собі. Проте, скільки людей, стільки й думок і оцінювати діяльність президента, наприклад, у зовнішній політиці, спираючись лише на думку натовпу, не варто. Маса керується емоціями й більш успішним буде той політик, хто добре вміє їх використовувати. «Дехто вважає, що маси кудись ведуть і що істина полягає в тому, щоб це знати й відповідно діяти. Проте маси самі по собі не володіють якостями особистості; вони нічого не знають і не бажають знати, вони позбавлені змісту й слугують зброєю того, хто потурає їхнім психологічним прагненням і пристрастям» [386, с. 144]. Українці лише вчать оцінювати політиків не за словами, а за конкретними справами.

Опинившись на верхівці влади за збігом обставин радше як «компромісний варіант», що в той момент задовольняв як низи, так і верхи, П. Порошенко з перших днів перебування на посаді був позбавлений головного, а саме власної команди здатної приймати швидкі та професійні рішення. Добре відомо, що авторитетні політичні лідери мають, як правило, дуже широкі можливості у виборі та формуванні свого безпосереднього оточення. Проте вони не завжди керуються критеріями компетентності, досвідченості співробітників, часом на перший план виходить фактор лояльності лідеру і т.п. Багато що залежить від здатності лідера знайти баланс між компетентністю членів команди і їх лояльністю щодо нього. Високій рівень довіри між лідером і його командою, ступінь згуртованості значною мірою зумовлюють успішність лідерської діяльності. Сучасний політичний лідер має одночасно виконувати дві ролі: лідера та керівника (менеджера). В умовах представницької демократії лідер повинен щодня доводити суспільству й самому собі свою дієздатність та політичну самостійність в тому числі і в питаннях формування власної команди. На жаль, такі домінуючі сьогодні критерії елітарності, як належність до клану чи до партії лідера, особиста відданість, висока матеріальна забезпеченість,

досягнута в переважній більшості випадків протизаконним шляхом, зумовлює низькі особисті та ділові якості значного числа фігурантів, які потрапляють у близьке оточення президента. Показовими в цьому випадку є серія призначень на керівні посади в країні, які викликають не лише запитання, а навіть здивування. Так, наприклад, важко пояснити з позицій інтересів країни, чому Генеральною прокуратурою чи Міністерством внутрішніх справ керують випускники політехнічного інституту, а дипломатичну службу очолює фізик-математик. Чи варто, в такому разі, дивуватися більш ніж скромним результатами вітчизняних реформ та мізерного зростання життєвого рівня українців? Підкреслимо, основним капіталом особистості у політиці є її професійні знання та вміння здійснювати політичне керівництво.

Це може видаватися дивним, але Євромайдан і події, які відбулися пізніше аж до сьогоднішнього дня включно, так і не «запалили» на українському політичному небосхилі нових зірок, ефективних управлінців, видатних державних діячів. Ті, хто за квотою майдану потрапили у владу, так і не стали командою однодумців, не створили нових потужних масових політичних сил, громадських рухів тощо. Вочевидь, вироблене за багато років скептичне ставлення українців до політики породжує недовіру до всіх осіб, що так чи інакше дотичні до цієї сфери людської діяльності. Герої революції піднесені масами на барикадах легко втрачають будь-яку підтримку на виборчих дільницях. Владу натовпу все частіше використовують кадрові політики й вуличні політикани для досягнення власних цілей. Метаморфози українського суспільства складні та суперечливі й вимагають ґрунтовного аналізу та подальших наукових досліджень. Отже, одразу після обрання президентом П. Порошенку довелось вирішувати одне із найскладніших питань вітчизняної політики: де взяти людей? Саме від уміння об'єднувати навколо себе професійну команду залежить успішність діяльності навіть самого найталановитішого політика. Не останню роль при цьому відіграють особисті

якості, індивідуальність, характер, таланти та здібності самого президента. Створення власної команди професійних виконавців процес тривалий і складний. Ще складніше долучити до цієї команди справжніх партнерів-однодумців. Як показав досвід попередніх президентів, немає ніякого сенсу оточувати себе лише родичами чи друзями (хіба що для покращення їхнього матеріального становища), адже результат від такого конгломерату близький нулю. Залишалося консолідувати навколо себе тих, хто є. Тут відступимо дещо від теми й зробимо короткий екскурс в історію. Століття назад інший політичний діяч, який також прийшов до влади на хвилі революційних подій – П. Скоропадський – зіткнувся з тією ж проблемою. Пізніше в своїх спогадах він напише (мовою оригіналу): «Одна из главных моих ошибок, вызванная тем, что мое появление на посту гетмана произошло совсем не планомерно, а почти внезапно для меня самого, была та, что перед тем, чтобы взять власть в руки, я не имел людей, с которыми спелся бы, которые разделяли бы мои убеждения, которые доверяли бы мне, а я им вполне» [309, с. 139]. Схоже, що й П. Порошенко бачить ці паралелі, оскільки «Спогади» гетьмана є однією з найулюбленіших його книг. Тут, однак, постає інше ґрунтовне питання, яке стосується появи (чи не появи) видатних державних діячів, справжніх професійних кадрів у складні для України часи. Ця проблема в українській політичній науці надто мало досліджена.

Те, що П. Порошенко прийшов до влади без команди показали вже перші призначення. Одразу «радо підставили плече» новому президенту відомі олігархи, правда далеко не всі, а лише ті, чий особистий інтерес збігався в той момент з інтересом держави. Так, наприклад, Р. Ахметов, І. Коломойський, С. Тарута, О. Ярославський та інші, чий бізнес опинився під загрозою, активно долучилися до «спасіння» країни – хто словом, а хто і ділом. Такий крок президента подавався як нестандартне рішення з метою консолідації всіх союзників у боротьбі з агресором. Очевидно, таке рішення П. Порошенку було

нав'язане самими олігархами й немало нічого спільного з наперед продуманою тактикою. Призначення на відповідальні посади сумнівних постатей, як правило, вказує на кадровий голод та особисту залежність. Вкрай складно бути самодостатнім політиком тоді, коли за твоєю спиною стоять великі статки та власний бізнес. Враховуючи цей факт зауважимо, що поєднання бізнес інтересів окремих людей з інтересами держави не завжди мають антагоністичний характер, особливо коли на кону стоять питання життя чи смерті (хай це буде питання життя чи смерті власної бізнес-імперії тощо). Підтримка олігархами масового руху зі створення добровільних батальйонів в перші, найважчі місяці збройної агресії Росії проти нашої країни, тому підтвердження.

Для сучасного українського соціуму характерні ситуації ідейного розколу та соціальної поляризації. Головне, що характеризує соціально-політичні процеси в Україні останніх років, – це явна дезінтеграція утворених раніше соціальних структур та зв'язків, пошук нової соціальної ідентифікації на різних рівнях – від індивіда до великих соціальних спільнот. З іншого боку, основним суб'єктом-лідером перетворень залишається адміністративно-політична еліта. Спроби включити представників бізнес-еліти в механізм управління процесом реформ показали не тільки їх тягу до зміщення в площину «дикого капіталізму», але й не приховану компрадорську направленість основних інтересів [152].

Отже, питання залишається відкритим: чи вдалося новообраному президенту створити команду одностайців? Окремо стоїть питання наявності політичної волі для її створення. Одразу ж зазначимо, що в цьому розділі ми обмежимося та коротко проаналізуємо діяльність лише найбільш впливових і знакових представників президентського оточення оскільки їхнє наближення до президента дає можливість побачити головні характерні ознаки та специфіку його кадрової політики. Спочатку варто звернути увагу на людей, які працюють в Адміністрації Президента України. Саме в рамках цього органу президент може створити дієву професійну команду об'єднуючи їх в групи радників,

помічників, адміністраторів і т. д. У роки правління попередніх президентів адміністрація виконувала різноманітні функції – від звичайного адміністративного центру до тіньового кабінету. Відповідно і голова адміністрації міг бути як простим чиновником (хай навіть і найвищого рангу), так і впливовим «сірим кардиналом». Сьогодні найближче оточення президента об'єднується у так званій «стратегічній раді», до основного складу якої входять сім осіб. Коротко познайомимось із цими людьми й спробуємо з'ясувати, який вплив має кожен з них на прийняття загальнодержавних рішень та чи є вони командою однодумців, що об'єдналися навколо політичного лідера країни.

До свого обрання Президентом України, для успішного ведення бізнесу та управління великою бізнес-імперією, П. Порошенку потрібні були бізнес-партнери, яким би він цілком довіряв. Після обрання він переносить модель управління з бізнесу на політику, призначаючи на посаду голови Адміністрації одного зі своїх близьких бізнес-партнерів. Це перша фігура зі згаданої нами сімки. Йде про Бориса Ложкіна, який і сьогодні має спільні бізнес-проекти з президентом. Його призначення на цю посаду вказує на високий ступінь довіри П. Порошенка до цієї людини. Проте надія на те, що успішний бізнес-менеджер (сам Б. Ложкін неодноразово називав себе антикризовим менеджером) може стати успішним політичним менеджером не виправдалась, адже досягти рівноправних партнерських стосунків у бізнесі й політиці не одне й те саме. Не маючи належного політичного досвіду та розуміння всіх тонкостей української політики, Б. Ложкін досить швидко відчув обмеженість своїх можливостей (як і створений за його участі так званий «іноземний легіон реформаторів») та добровільно попросився у відставку. Сьогодні він очолює Національну інвестиційну раду і залишається в президентській «великій сімці», правда вже без жодних офіційних повноважень. Система виявилась сильнішою, проте його присутність на різноманітних неформальних зустрічах разом з президентом вказує на те, що ця людина залишається досить впливовою серед

найближчого оточення і саме він є тією «правою рукою» П. Порошенка, яка при нагоді може якісно виконати будь-яке доручення.

Теперішній голова президентської Адміністрації Ігор Райнін, що також входить до команди Порошенка, практично залишається в тіні свого попередника і головним чином виконує свої прямі адміністративні обов'язки. Його спроби вибудувати власну управлінську модель і замкнути на собі всі контакти своїх підлеглих з президентом, не увінчалися успіхом. У середині Адміністрації П. Порошенко створив власну управлінську модель, замкнувши на собі вирішення багатьох питань. Така авторитарна вертикаль владних відносин, бажання знати все і бути в курсі всіх справ, розпорошуватись на дрібниці, віддавати перевагу питанням тактичним, а не стратегічним, характерна для української політики взагалі й для нинішнього президента зокрема.

Інші політичні фігури, які входять до неформального президентського об'єднання – два прем'єр-міністри постреволюційного періоду. А. Яценюк та В. Гройсман – це політики нової формації, яких поєднує сьогодні ситуативний союз та спільна мета – стати в майбутньому самостійними політичними гравцями. Хто з них вирветься уперед покаже час, але зараз їм вигідно триматися разом. Чи є вони рівноправними партнерами в президентській команді? Думається, що відповідь буде негативна, оскільки як було сказано вище, відсутність чіткого механізму розподілу повноважень під час зміни форми правління породжує системні конфлікти між посадою прем'єра та президента, а це, в свою чергу, ніяк не може сприяти партнерським стосункам. Для уникнення конфліктів за парламентсько-президентської форми правління вкрай важливо, щоб у владному трикутнику діяв чіткий, збалансований механізм стримувань і противаг. Для провадження ефективної внутрішньодержавної політики вся повнота виконавчої влади має бути зосереджена в руках прем'єр-міністра, проте слід зважати на пряму залежність

політичного успіху прем'єра від підтримки парламенту. Практика доводить, що здійснювати будь-які реформи без власної політичної сили в парламенті вкрай складно. Більше того, ця політична сила повинна бути достатньо потужною для того, щоб створити більшість в парламенті чи об'єднати навколо себе дієздатну коаліцію. Взаємовигідний тандем двох прем'єрів пояснюється бажанням А. Яценюка та В. Гройсмана відмежуватися від впливу політичної сили президента та нав'язати останньому свою гру. Враховуючи чинник «2019», тобто наближення чергових президентських та парламентських виборів, цілком можливо, що в найближчому майбутньому основна боротьба за владу може вестись не за посаду президента. В цьому випадку ми говоримо не про перенесення дати чи відміну проведення чергових президентських виборів у 2019 році через запровадження воєнного стану чи в будь-який інший спосіб. Йдеться про те, що дуалізм української влади – хвороба застаріла і вже давно потребує «хірургічного втручання». Одним із відносно «безболісних» варіантів майбутньої конституційної реформи, на нашу думку, може бути перехід до парламентської форми правління зі збереженням посади президента за зразком Німеччини, Італії, Ізраїлю та ін. Враховуючи специфіку вітчизняної політики та авторитаристські нахили всіх без винятку президентів, можна говорити про компромісний або перехідний варіант для посади нинішнього президента з обговоренням конкретних повноважень та терміном їх дії. Враховуючи все сказане вище маємо визнати, що прем'єр-міністр є доволі сильною фігурою на українському політичному полі, що дає йому апріорне право на включеність до команди «G 7». Президент зацікавлений тримати цих людей біля себе, проте чи є вони справжніми партнерами та однодумцями, дуже сумнівно [185].

Олександр Турчинов (секретар Ради національної безпеки й оборони) єдиний із найближчого оточення президента, кого можна назвати партнером. Однак, це партнерство має суто політичний характер і радше виглядає як тимчасово укладений взаємовигідний союз. Маючи неабиякий політичний та

управлінський досвід, ця людина в команді президента виконує сьогодні функцію, на нашу думку, «троянського коня» оскільки завжди у своїй кар'єрі тримався біля сильного. Об'єктивна оцінка його діяльності ще попереду, адже саме йому в найтяжчі дні новітньої української історії випала доля очолити державу. Виконуючи свого часу повноваження президента та головнокомандувача Збройних Сил України, на цій людині лежала персональна відповідальність за прийняті, а також не прийняті рішення щодо подій у Криму та на Сході України. Без детального вивчення конкретних наказів, призначень та директив не можливо об'єктивно оцінити його роль у перші дні та тижні російської агресії, адже разом з ним свою частину відповідальності мають взяти на себе збройні сили, органи безпеки, міліція, місцеві органи влади. Визнаючи факти масової державної зради, маємо бути відвертими самі з собою. Серед тих військовослужбовців дислокованих у Криму, насамперед офіцерів, котрі не зрадили присязі, не знайшлось жодного авторитетного лідера, хто хоча б спробував об'єднати навколо себе отих «триста спартанців» та завадити російській агресії. Кажуть, не було наказу. Якби Богдан Хмельницький слухався лише наказів та порад, то ми сьогодні говорили би по-польськи.

Інші особи, які також беруть участь у неформальних президентських «вечорницях», це актори другого плану, такі як Арсен Аваков (людина А. Яценюка), Юрій Луценко (П. Порошенка), Ігор Кононенко (П. Порошенка). Ці люди передусім виконавці, хоча дехто з них (Ю. Луценко) має власні політичні амбіції. Отже, названі нами люди формують ядро президентської команди. Інших немає. Наскільки президент дослухається до свого оточення, сказати складно. З очевидністю можемо вести мову лише про одне – справжніх професіоналів своєї справи там немає, окрім, можливо, успішного бізнесмена Б. Ложкіна. Принципи та критерії підбору кадрів до президентської команди залишаються типовими та незмінними протягом багатьох років. Такими критеріями є: цілковитий політичний конформізм, особиста відданість

керівникові, догоджання та підлабузництво, родинні зв'язки, відсутність власних принципів, моральної та політичної позиції, вміння вчасно відрапортувати, «потрапити в струмінь», солідний стаж та послужний список, показна активність тощо. Такі «фільтри» відсіюють найбільш порядних та яскравих людей, спотворюють особистість, породжують поширений тип сірого, ідеологічно закомплексованого державного чиновника. Дотримуючись такого способу рекрутування людей у свою команду, можемо зробити висновок, що П Порошенко насамперед підбирає виконавців, а не партнерів і у своїх рішеннях переважно керується власною думкою [185].

Підсумовуючи викладене вище, можна зазначити, що завдяки подіям Революції Гідності взимку 2013 – 2014 рр. відбулась зміна людей при владі, проте якісних змін політичного режиму не відбулося. Намагання українських президентів від Леоніда Кравчука до Петра Порошенка створити систему одноосібної влади вказує лише на те, що такий тип політичного режиму має всі підстави називатися авторитарним. Різниця лише в тому, що один із них (В. Янукович) переступив межу, за якою була вже прірва деспотизму. Ми навмисно в цій публікації уникали порівнянь щодо досягнень та успіхів того чи іншого Президента України. Так, безумовно, країна змінюється. Лише за час президентства П. Порошенка відбулось багато подій як трагічних, так і героїчних, деякі із цих подій справедливо називають «історичними подіями». Проте повторимось ще раз, успішність вимірюється конкретними справами, які приносять користь всьому суспільству, а таких, на жаль, не багато. Президент має виконувати вкрай важливу соціальну функцію – бути поза зіткненнями будь-яких елітних груп, класів чи соціальних утворень. Його пріоритетне завдання – дотримуватися державного, громадського, загальнонаціонального інтересу, а не йти на поводу приватних інтересів окремих осіб, які очолюють ті чи інші олігархічні елітні групи. Чи може нинішній президент стати локомотивом кардинальних якісних змін українського суспільства? Може, але

за єдиної умови – виявити політичну волю та об'єднати навколо себе справжніх особистостей, партнерів-однодумців, людей справи, відданих служінню своїй країні та своєму народу. «Не соромся звертатися за допомогою до інших. Тобі доведеться виконати своє завдання, так само як воїну під час штурму захисних мурів. Уяви, що внаслідок поранення ти не зможеш один піднятися на стіну, а з допомогою інших – тобі пощастить це зробити?» [3, с. 55]. Лише разом, об'єднавши зусилля, можливо подолати будь-які труднощі, досягти успіху та процвітання.

Висновки до п'ятого розділу

Отже, підбиваючи підсумки розглянутих у цьому розділі питань зосередимо увагу на основних моментах. Так, короткий огляд середньовічного періоду вітчизняного державотворення актуалізує подальший науковий аналіз діяльності видатних державних та політичних діячів минулого та з'ясування їхньої ролі в державотворчих процесах. На нашу думку, одна з головних причин історичного забуття таких особистостей лежить в площині передачі та поширенні знань. В цьому руслі завдання вітчизняної історії полягає в тому, щоб віднайти втрачені корені та з допомогою суміжних наук, в тому числі й політології – зв'язати їх із реаліями сьогодення.

Аналіз особистісного чинника в політиці був би неповним, якби ми обійшли увагою ще одне важливе питання – яка суб'єктна роль політичної еліти в процесі трансформації та розвитку суспільства в цілому, та який вплив мають авторитетні лідери на процес політичної модернізації України, зокрема. Варто нагадати, що в українському соціально-гуманітарному дискурсі ця тема недостатньо висвітлена і роботи в цьому напрямку ще багато. Феномен авторитету взагалі, й авторитету особистості, зокрема, далеко не такий простий і зрозумілий, як може здатися на перший погляд, незважаючи на давнє

існування терміна та самого соціального феномена, що ним позначається. Наш інтерес до цієї проблематики був зумовлений тим, що поняття авторитет має безпосередній зв'язок із політичною сферою. В політології, авторитет виступає найважливішим чинником соціально-політичного порядку, втрата якого владними структурами нерідко призводить до соціально-політичної дестабілізації суспільства. З нашої точки зору, найбільш корисними для розуміння проблеми авторитету є вивчення «теорії лідерства», в яких розглядаються різноманітні детермінанти становлення, формування та висування політичного лідера. Формування та становлення політичної еліти та політичного лідерства в Україні має прямий зв'язок з реаліями та особливостями вітчизняного державотворення. Слабкість української держави є наслідком слабкості її політичної, і в першу чергу, управлінської еліти. Крім цього, особливістю для України є завищені очікування громадян по відношенню до владних структур, зумовлені багато в чому минулим досвідом, високий рівень незадоволеності результатами соціально-економічного розвитку, що негативно впливає не лише на ставлення до конкретних політичних сил, але і на сприйняття демократичних принципів та інститутів.

На жаль, політична практика часів незалежності виявила, що в українському політикумі так і не з'явилися лідери, які б повністю відповідали сучасним завданням не тільки розбудови державності, а й формування та функціонування інститутів громадянського суспільства. Не зважаючи на різноманіття думок та поглядів сьогодні практично відсутні комплексні наукові дослідження які б з'ясовували та вивчали б головні причини слабкості й фрагментованості української політичної еліти та її лідерів. На нашу думку, однією з таких причин є рівень конформізму українського суспільства взагалі та політичної еліти зокрема.

Детальний аналіз рівня конформізму серед українських політиків становить собою важливу наукову та практичну задачу, вирішення якої

безпосередньо пов'язане з проблемою підвищення інтелектуального, творчого, професійного потенціалу особистості вітчизняного політика, його політичної активності та здатності до прийняття самостійних рішень. Крім того, актуальність подібних досліджень обумовлена тим фактом, що соціально-історичний запит на авторитетну особистість у політиці в українського суспільства вкрай високий. Чи є такою особистістю теперішній Президент України чи хто не будь з його найближчого оточення? Відповісти на це питання ми намагалися в останньому підрозділі нашої дисертації акцентуючи увагу на тому, що ефективна та якісна робота Президента України, залежить не лише від конституційно-правових норм, але і в значній мірі від особистісних якостей політичних діячів, які здійснюють повноваження глави держави.

ВИСНОВКИ

1. Проблема людини, її місце та роль в суспільно-політичному житті об'єктивується в наукових пошуках багато століть і стала особливо актуальною сьогодні. Аналіз стану наукової розробки засвідчив лише часткове осмислення проблематики особистості у вітчизняній та закордонній політичній науці. Сучасний інтерес серед науковців до особистісного виміру політики обумовлений двома головними групами причин: по-перше, динамічними й суперечливими процесами, що відбуваються в реальній політиці, особливо з посиленням ролі громадян в електоральних процесах, а, по-друге, теоретичними й методологічними пошуками у системі соціально-гуманітарних наук. Політична наука, вивчаючи особистість, традиційно йде шляхом виокремлення та аналізу окремих форм або мотивації діяльності особистості в політиці, зосереджуючи головну увагу на таких поняттях, як політична активність, політична участь, електоральна поведінка тощо. Поза увагою політологів залишаються політичні стосунки, думки, та інші явища суб'єктивного характеру які мають політичну природу, наприклад, здатність особистості сприймати ті чи інші ідеї, брати на себе відповідальність, приймати рішення тощо. Такий підхід заважає побачити «картину в цілому», значно обмежує можливість дослідити багатогранність та унікальність особистості як суб'єкта історико-політичного процесу. Одна з головних методологічних особливостей політико-філософського вивчення особистості лежить в площині подвійного характеру досліджуваного феномена, адже особистість, з одного боку, розглядають в якості суб'єкта історії, з іншого – як пасивного об'єкта. Для компромісного розв'язання цієї методологічної проблеми, варто уникати крайніх тобто лише об'єктивістських чи лише суб'єктивістських підходів.

Важливою проблемою політологічних досліджень є вивчення персоніфікованих суб'єктів вітчизняної політики у всьому різноманітті цього

феномена. Звертається наукова думка й до проблематики взаємозв'язку та взаємозалежності особистості й держави. Очевидно, що в наш час статус та роль держави в очах особистості зазнає серйозних змін. Інститут держави видозмінюється, трансформується, шукає нових форм та нового змісту. В історичній ретроспективі відношення «особистість – держава» завжди перебувало в процесі своєї зміни й розвитку в напрямку утвердження або особистісної, або державної домінанти, що вирішальною мірою визначало зміст економічної, соціально-політичної та ідеологічної конфігурації суспільного життя. З цієї причини питанням взаємозв'язку особистості й держави приділяється пильна увага в різних галузях знань. Відбувається їх активне обговорення як у вітчизняній, так і в закордонній науковій літературі. Проте, у світовій науковій думці немає єдності в розумінні того, яка саме наука може виконувати пріоритетну інтегративну функцію у вивченні зазначених феноменів. Певно найкращою методологічною основою для такого вивчення є використання принципу міждисциплінарного синтезу, заснованого на досягненнях соціально-філософської, політико-правової думки.

Проблема взаємин влади та особистості також залишається однією з найбільш актуальних проблем сучасної політичної науки. Це підтверджує і соціально-політична практика останніх років, і події, що розгортаються у вітчизняному політикумі. Особистість і владу об'єднує безліч зв'язків: особистість будує своє життя шляхом численних контактів з приводу спільної господарської діяльності, побуту, сім'ї, задоволення освітніх, культурних, релігійних запитів, забезпечення безпеки тощо. Усі ці та багато інших контактів особистості із владою неминуче супроводжуються її підпорядкуванням різноманітним правилам, умовностям та обставинам. Так чи інакше у стосунках між людьми незмінно діє встановлений порядок. Вирішальне значення в упорядкуванні життя людського роду належить державній владі. Державна влада й особистість у процесі побудови громадянського суспільства й правової

держави – ключові фігури, від взаємин яких залежить прогресивний результат розвитку соціуму. Відкритим залишається лише ключове питання: чи будуть вони в процесі взаємодії прагнути до розширення лише свого впливу в соціумі, що безумовно стане перешкодою на шляху побудови громадянського суспільства, чи вступлять у діалектичну єдність, що призведе до створення оптимального варіанту громадянського суспільства і правової держави. Тож для подальших досліджень необхідно зміст проблеми взаємозв'язку державної влади й особистості звести до двох основних аспектів: перший пов'язаний з актуалізацією особистісного підходу в оцінці права і правових явищ державного життя сучасної України, другий аспект має бути зорієнтований на аналіз особистісного сприйняття державної влади як особливого структурного елемента в новій моделі взаємин державної влади та особистості, що спирається на визнання пріоритету особистості перед державою й оптимізацію діяльності державної влади у сфері забезпечення основних прав і свобод. На переконання дисертанта, саме ці аспекти найбільшою мірою допоможуть у майбутньому детермінувати інституційні характеристики сучасної держави, а також визначити її роль та функції з реалізації влади як основних джерел інституційної свободи особистості в процесі сучасної трансформації політико-правового простору українського суспільства.

2. Політична суб'єктність, як і будь-яке явище життя, має свою «анатомію». Її вивчення особливо важливе, оскільки особистість виступає як щось унікальне в порівнянні з масово-процедурною стороною політичного процесу, а в низці випадків є єдиним гарантом прийняття ефективних рішень. Специфіка пізнання такого об'єкта, як людина, в тому, що вона як цілісність не може бути досягнута в якомусь одному або навіть у кількох вимірах. Найважливіша методологічна складність полягає в тому, що доводиться мати справу не просто з мінливим об'єктом, але з об'єктом, який, змінюючи середовище, змінює й себе, розвиваючи, в процесі таких змін, свою власну

сутність. Складні й різнопланові взаємини між людиною й політикою визначають характер політичного життя. Виявлення основних ліній взаємодії людини і політичних структур становить собою важливе завдання політичної науки. В роботі показано, що людина є доволі специфічною величиною для політичного виміру. Вона не завжди була у фокусі уваги української політичної науки як самостійний суб'єкт політичної діяльності. Природно, що без вивчення людини неможливе розуміння всього багатства форм прояву суспільно-політичного життя та внутрішня логіка історичного процесу. Загалом, коли йдеться про «особистісний вимір політики» найчастіше мають на увазі ту роль, яку в ній відіграють політичні еліти чи політичні лідери. Проте, деталізація й конкретне вивчення особистісного виміру політики передбачає також системний аналіз поведінки й діяльності не лише лідерів, а й звичайних громадян, активна позиція яких створює передумови для «народження» якісно нових особистостей у політиці. У будь-якому разі і в першому, і в другому випадку важливими складовими компонентами «людини політичної» виступають політичні цінності, мотиви поведінки, політична участь, сама природа лідерства, здатність людини до активних дій тощо. Сучасні українські гуманітарії, спираючись на світовий досвід, продовжують розвивати ідеї антропоцентризму, персоналізму та елітизму, адже актуальність таких досліджень підтверджується реаліями сучасної української політики.

3. Людина протягом життя прагне максимально себе реалізувати й відчуває себе щасливою лише тоді, коли її життя та діяльність пов'язані з максимальним напруженням усіх сил, використанням інтелектуального потенціалу, розумових здібностей, талантів. Набуття особистої ідентичності є доволі складним процесом і залежить від безлічі соціальних, етнічних, релігійних, біологічних та інших чинників, що впливають на людину у продовж її життя. Різноманітні елементи впливу безумовно позначаються на свідомості людини, проте лише після їх безпосереднього переживання й одночасного

отримання знань про навколишній світ, індивід отримує необхідний досвід, на основі якого й формується особистісна ідентичність.

Можна впевнено констатувати, що проблема ідентичності стає надзвичайно актуальною у вітчизняній науці, набуває першочергового значення в сучасних умовах. Саме цим і визначається гострота дискусії про її сутність. Головним підсумком етапу накопичення вітчизняною соціально-гуманітарною наукою знань про ідентичність є розуміння того, що весь комплекс проблем, пов'язаних із цим складним явищем, не можуть вирішити окремо ні психологія, характеризуючи його як особистісну ідентичність, ні соціологія, представляючи його як ідентичність соціальну, ні будь-які інші науки. На думку вчених, ми опиняємося в міждисциплінарному полі, тому необхідно враховувати «культурний поворот», який відбувся у вітчизняному соціальному й гуманітарному знанні в останні роки.

Найширші можливості для реалізації творчого потенціалу особистості надає політика, яка пронизує всі без винятку сфери життєдіяльності суспільства. Самореалізація особистості в політиці це процес становлення, розгортання й реалізації індивідом інтелектуальних, моральних та вольових якостей у міру формування нормативно-ціннісних уявлень, світоглядних ідеалів, політичної позиції, мотивації поведінки й досягнення цілей у межах соціальних механізмів, що визначають граничні рівні, а також форми й способи мобілізації особистісного потенціалу. Варто підкреслити, що сформована та чітко визначена політична позиція особистості має принципове значення для світу політики, адже у випадку, коли така особистість приходить до влади, вона отримує можливість реалізувати її на практиці.

У процесі життєдіяльності, поступово інтегруючись у суспільство, особистість має вирішити головне завдання: сформувати ідентичність через усвідомлення своєї тотожності з тією чи іншою соціальною, релігійною чи професійною групою, із суспільством загалом, у тому числі – з національною

спільністю, адже національна ідентичність – це традиційна ідентичність, вона більше за будь-які інші укорінена в структурі суспільної свідомості. Дисертант наголошує, що національна ідентичність є на сьогодні, граничним рівнем соціальної ідентичності особистості. Впевнено можна сказати, що колізії політичного самовизначення націй мають величезний вплив на повсякденне життя окремої особистості. Людина в процесі соціальної взаємодії втягується в різні групи і змушена, так чи інакше, визначати свою ідентичність. Варто підкреслити, що вітчизняна наукова періодика також викладає проблеми переважно національної ідентичності. Це насамперед пов'язано із актуальністю етнонаціональної проблематики в період спроби створення мультикультурного простору в нашому суспільстві, що трансформується.

4. Особистісний вимір політики неможливо дослідити без ознайомлення із надбаннями філософської, історичної, правової та політичної думки щодо розуміння особистості взагалі та видатної особистості зокрема. Адже свого часу на формування соціально-гуманітарного знання з проблеми видатної особистості неабиякий вплив мали відомі мислителі, філософи, історики, які становлять тепер класику суспільно-політичної та філософської думки. Таким чином під «видатними особистостями» ми розуміємо самотійних, відносно автономних суб'єктів політики які своїми діями та творіннями вносили суттєві зміни у всі сфери суспільного життя, здійснювали вчинки історичного значення (*Гегель*), прискорювали або уповільнювали перебіг історичних подій тощо. Зазначимо, що прагнення до першості, до влади, ніколи не зникає. Воно визначає як розум людини, так і спосіб її життя. Саме тому цю проблематику варто вивчати в історичній ретроспективі, починаючи з мислителів античності до відомих вчених та суспільствознавців сучасності. Такий підхід надає реальні можливості дослідникам звернутися до аналізу найбільш важливих та актуальних проблем, зокрема дослідити вплив суб'єктивного фактора на історичний процес у конкретних проявах. Так, наприклад, недостатньо

дослідженою темою української політичної історії є роль видатних особистостей у процесі раннього державотворення. Звертаючись до історичного досвіду, можемо впевнено стверджувати, що розбудова державності на українських землях тісно пов'язана з ціленаправленою діяльністю політичних, військових, культурних еліт та з їхніми конкретними представниками. Таким чином якщо особистість є головним суб'єктом політики, найважливішим її джерелом, то відповідно, особі політичного лідера відводиться важлива роль у регулюванні політичних процесів, у визначенні стратегії державної політики, у вирішенні конфліктів та кризових ситуацій. Ці та інші питання, пов'язані з особистісним виміром вітчизняної політики, особливо актуальні для політичної практики сучасної незалежної України.

5. Майбутнє нашої країни, незалежної української держави багато в чому залежить від того, наскільки індивідуальна особистість зможе стати дієвою силою модернізаційних соціально-політичних трансформацій. Рух у цьому напрямку пов'язаний з розширенням об'єктивних передумов для становлення особистості як активного учасника, суб'єкта й творця конструктивних суспільно-політичних відносин і форм суспільної життєдіяльності. Політичну соціалізацію, як правило, досліджують в руслі загального процесу соціалізації. Однак, такий «звужений» підхід не дозволяє розкрити сутність та зміст політичної соціалізації як соціально-історичного явища. Потрібно розглядати політичну соціалізацію як самостійну категорію з власними психологічними, соціальними, культурними та політичними характеристиками, зі своїми історичними коренями тощо. Яким би словом ми не назвали процес включення (залучення, соціалізація і т. ін.) окремої особистості в політику, зазначимо, що відбувається він у тісному взаємозв'язку людини й суспільства через використання різноманітних соціально-політичних механізмів. Дослідження основних соціально-політичних механізмів, що безпосередньо впливають на процеси формування та функціонування

особистості в політиці, мають свою методологічну специфіку. Полягає вона в обов'язковому використанні системного аналізу та побудові ієрархічної моделі досліджуваних механізмів. Це дає можливість встановити взаємозв'язок між ними і за-можливості віднайти закономірність.

Для формування дієвих механізмів політичної соціалізації необхідна цілеспрямована державна політика, спрямована, насамперед, на зміну сформованого політико-правового відчуження та аполітичності молоді. Розв'язання цієї проблеми вбачається в модернізації процесу політичної соціалізації молоді в сучасному українському суспільстві, що можливо, передусім, у межах освітнього простору. Лише в такий спосіб окремо взята особистість може стати автономним та активним суб'єктом політичної дійсності. В іншому випадку політична соціалізація перетворюється на фарс і залучення широких верств населення у політичне життя без належного досвіду, знань та компетенцій лише збільшує масу пасивних об'єктів політики, на яких легко можна впливати та маніпулювати.

6. Якісним показником успішної політичної соціалізації є прийняття та засвоєння політичних цінностей у суспільстві. Під політичними цінностями розуміють не тільки ідеали, а й чітко описані норми, узаконені настанови, яких потрібно дотримуватися. Ціннісне сприйняття об'єктів політичного життя зумовлюється конкретно-історичними умовами розвитку суспільства, місцем особи, соціальної спільноти в системі певних економічних і соціально-політичних відносин, потребами та інтересами людей. У системі таких цінностей наявні соціально-політичні ідеали й цілі, принципи і норми політичного життя, політичні традиції і символи, зразки політичної поведінки.

Типологія ціннісних орієнтирів та вподобань теперішнього українського соціуму має досить різні за напрямком векторні лінії, які стосуються бачення політичного, економічного, соціального чи культурного напрямку розвитку нашого суспільства. Доречним буде зазначити, що суспільно-політичні настрої,

погляди, вподобання та поведінка не є речами, що розвиваються самі по собі. Вони формуються (свідомо чи не свідомо) під впливом багатьох факторів. Особливістю теперішнього часу є пошук суспільством свого «Я». Практично перед всіма соціальними групами населення постала проблема пошуку та реалізації себе в новій системі моральних норм, ідеалів, цінностей тощо. Йдеться про принциповий вибір свого місця в процесі оновлення та коригування життєвого шляху, про вироблення нових світоглядних позицій, нову оцінку ситуації в суспільстві і т. ін. Зазначимо, що часто ситуація ускладнюється тим, що в наш час практично не можна обмежитись лише пасивним залученням до тих чи інших соціальних груп, чи долучитись до усталених норм та цінностей. Українське суспільство переживає складні часи, період важливих та різких змін як у повсякденному житті, так і в політиці зокрема. Політична активність та соціальна індиферентність, цілеспрямованість у пошуку нових, альтернативних варіантів суспільного й політичного розвитку та психологія консерватизму – все змішалось в тісний та заплутаний клубок. В цих умовах, як ніколи раніше, постало питання політичної зрілості, політичної активності окремої особистості, динамізму її мислення в політиці. Вміння зрозуміти мозаїку сучасного політичного життя, процесів, що відбуваються в країні та за її межами, правильно, адекватно оцінити те, що відбувається, обрати правильне рішення, активно брати участь у розбудові своєї країни – все це можливо лише за наявності свідомих та вільних особистостей. Враховуючи сказане вище, зазначимо, що навіть на двадцять восьмому році незалежності українське суспільство ще не визначилось із основними аксіологічними цінностями та орієнтирами. Характерними явищами є величезна, несправедлива майнова диференціація суспільства, наявність гострих внутрішньополітичних конфліктів та суперечностей, що призводить до «розмивання» традиційної ціннісної системи. Формування позитивної, сталої ціннісної системи – одне з першочергових завдань будь-якої державної влади.

Держава мусить сформулювати основи державної інформаційної політики, яка б сприяла формуванню ціннісних орієнтирів як для суспільства взагалі, так і для окремої особистості зокрема. І насамкінець, вітчизняним політикам, громадським діячам, науковцям необхідно серйозно та виважено підійти до процесу визначення поняття «консенсусу» цінностей сучасного суспільства. Без такого визначення та реальних механізмів впровадження їх у життя, входження України в глобалізований світ виявляється вкрай проблематичним

7. Історичні та філософські джерела свідчать про різноманіття думок і поглядів щодо проблем вивчення еліти. У сучасну епоху дослідження еліт набуває інституційного характеру. Особлива увага звертається на національну, культурну та регіональну специфіку. Загальною особливістю західних теорій є те, що в них переважно займаються дослідженням еліт і мало звертають увагу на елітарність. Тим часом, еліта й елітарність співвідносяться як форма і зміст. Елітарність – це певна якість, яка відрізняє еліту, робить її пізнаваною. Варто зазначити, що й вітчизняна політологія займається, насамперед, елітою (формою), тоді як елітарність (зміст) аналізується переважно в межах таких наук, як психологія та філософія. Дослідження проблем еліт у сучасному суспільстві неминуче виводить на аналіз питань їх позитивних і негативних якостей, а це, в свою чергу, передбачає передусім відкрити міждисциплінарну дискусію про якість людського матеріалу з якого формується еліта в тому числі й еліта українська.

Провідну роль у дослідженнях елітарності слід визнати за різними розробленнями у сфері теорії лідерства. З цієї проблематики існує великий масив наукової літератури. Найчастіше лідер та його особисті якості виступають у ролі синоніма та еталона елітарності. Утім, більш уважний аналіз показує, що елітарне становище не зводиться лише до лідерської ролі чи певних лідерських задатків. Лідер у політиці – це один із проявів елітарного становища.

Він, передусім, репрезентує елітну групу, виконує свої функції поряд з іншими членами елітного співтовариства.

Дослідження політичного лідерства розкриває один з аспектів аналізу елітарності. Хоча цей аспект є дуже обмежений, проте його можна використовувати як певну модель під час аналізу особистої елітарності. Лідер, з одного боку, може характеризуватися видатними управлінськими, моральними та інтелектуальними якостями, а з іншого – бути цілком посередньою особистістю, яка, водночас, здатна домагатися сталого політичного впливу й суспільного визнання. Така дилема показує багатофакторність проблеми формування й діяльності елітарної особистості в політиці. Враховуючи сказане автор пропонує власне бачення елітарної особистості, – це особистість, яка володіє реальним авторитетом і може без застосування примусу прямо або опосередковано впливати на прийняття важливих політичних рішень незалежно від того наділена вона владними повноваженнями чи ні. До цього варто додати, що головна суть реального авторитету полягає у визнанні за суб'єктом якихось видатних досягнень, володіння знаннями, уміннями й навичками, наявність у такої особистості таланту та здібностей, визнання за нею особливого становища в суспільстві тощо. Базується такий авторитет на ненасильницькому впливові його носія на той чи інший об'єкт. У вузькому сенсі слова, авторитет – це форма здійснення влади. Інше питання, наскільки це авторитет справжній і чи не використовується він як додатковий елемент маніпулятивного впливу.

8. Особливості політичної еліти України вимагають серйозного наукового аналізу, оскільки соціальний статус цієї групи передбачає її особливу відповідальність за базові соціальні та політичні процеси, які відбуваються сьогодні в українській державі. Сучасне українське суспільство переживає радикальні, трагічні й суперечливі соціально-політичні трансформації, що зумовлено різноманітними чинниками зовнішнього й внутрішнього характеру. В умовах військово-інформаційної агресії з боку Росії зберігається значна

соціальна нерівність, повільно формується новий громадянський консенсус, сучасне суспільство шукає нові способи соціальної інтеграції, нових форм колективної солідарності тощо. У всіх цих процесах важливу роль відіграють вітчизняні еліти. Серед них особливе місце займає еліта політична, адже добре відомо, що розбудова демократичних державних інститутів, формування вільного громадянського суспільства перебуває у тісній залежності від процесів виникнення й формування справжньої професійної, якісної політичної еліти. У переломні епохи, в періоди соціально-політичних, фінансово-економічних криз особливі вимоги висуваються до якісних характеристик владної еліти, її потенційним можливостям швидко та нестандартно вирішувати назрілі гострі проблеми. Ця обставина актуалізує такі якісні характеристики влади, як творчий потенціал її представників та їхню готовність чути й сприймати нові ідеї, що надходять із зовні.

Елітогенез по-українськи мало чим відрізнявся від радянської моделі елітотворення. Характерною особливістю та головним системоутворюючим принципом цього процесу залишалась тотожність еліти і влади. Домінуючі позиції займає адміністративно-політична еліта, яка має чітку вертикальну структурованість (регіональний та місцевий рівень) і намагається використовувати владний ресурс для контролю та впливу на інші еліти й субелітні групи (бізнес-еліти, інформаційні, інтелектуальні, наукові, культурні тощо субеліти). Важливим елементом характеристики еліт є аналіз механізмів формування, вибудовування кар'єрної драбини, конкуренція еліт між собою. В роботі зазначено, що цей процес в Україні має нецивілізований характер, який одержав назву корпоративно-кланової олігархічної моделі «володарювання». Головною специфікою розподілу українського «владного капіталу» є монополізація владних функцій вузьким колом людей, існування формального та неформального центру прийняття політичних рішень. Наступний етап це включення (часто неформально) до «вищого» складу осіб із найближчого

оточення (помічники, радники, консультанти, політичні оглядачі, редактори впливових газет, родичі і т. ін.). Серйозний вплив на підготовку та прийняття рішень мають аналітично-інформаційні відділи та служби, які здійснюють роботу з документами та інформацією і які мають право доповідати керівництву або мають допуск до таких доповідей: канцелярія, загальний відділ, Адміністрація Президента тощо. У складі груп впливу на владу наявна велика кількість напівелітних, неелітних та непрофесійних елементів, яких прийнято називати «близьке оточення». Така особливість формування вищої політичної еліти України проектується по вертикалі – на вищі політичні ешелони регіонального рівня та по горизонталі – на інші центри влади (уряд, парламент, центральні апарати політичних партій та громадських рухів) тощо.

Детальне вивчення сучасної української політичної еліти переконує, що домінуючою характеристикою тут виступає обмеженість, закритість і вузькість її інтересів та установок, неготовність відкрити соціальні ліфти, взяти на себе місію керівництва національним розвитком і стати справжнім національним авторитетом. Можна вважати, що гальмом руху української політичної еліти до її нового якісного стану є не тільки і не стільки групова згуртованість, політичний та управлінський досвід, внутрішньо-функціональні відносини, скільки якісний рівень «людського матеріалу». Це, власне, й зумовлює проблему елітної особистості й елітної ідентичності у вітчизняній політиці.

9. Лідерство – складний та важливий соціально-політичний феномен, витоки якого сягають глибокої давнини. У загальному розумінні лідерство – це домінування однієї людини над групою завдяки її індивідуальним, моральним якостям та, відповідно, наявності моральних санкцій на такі дії з боку самої групи. Відповідно, лідер – особистість, яка прагне влади, і завдяки своїм вольовим особливостям, темпераменту, ораторським здібностям, авторитету може впливати на людей таким чином, що вони, керуючись суб'єктивними симпатіями, визнають його перевагу над собою. Політичне лідерство є

потребою людей в організації своєї діяльності, спрямованої на побудову такої влади, яка була б заснована на інтеграції різноманітних соціальних груп шляхом використання специфічних механізмів об'єднання навколо висунутої лідером програми, концепції вирішення соціальних проблем та завдань суспільного розвитку. За таких умов, принципового значення набувають не так особисті якості лідера, як його здатність відображати інтереси тієї частини населення, яке його підтримує, лідер повинен уміти чітко сформулювати такі інтереси у вигляді конкретних політичних вимог і сформулювавши їх, визначити ефективні засоби їх задоволення й тактику боротьби.

Становлення політичного лідера – складний і суперечливий процес. Проблеми лідерства в нашій країні загострилися у зв'язку із загальною політизацією життя та з посиленням політичного суперництва напередодні чергових виборів. Боротьба сконцентрована в основному на механізмах масового впливу та формуванні особистого (передвиборчого) авторитету, вона (боротьба) практично не спрямована на вироблення політичних альтернатив та стратегій прогресивного розвитку країни. У періоди радикальної трансформації політичних систем, коли зазнають змін всі без виключення сфери життєдіяльності людей, ідея появи свого «Вашингтона», який zarazом вирішить всі проблеми і негаразди, набуває неабиякої популярності. Старше покоління шукає зразки таких лідерів у минулому, молодь плекає надію на появу національного політичного лідера серед сучасників. Зазначено, що специфіка розуміння сутності політичного лідерства і взагалі традицій владних відносин у кожній країні визначається своєрідністю формування політичної культури окремо взятого суспільства в конкретний історичний проміжок часу. Визначальну роль при цьому відіграють базові, традиційні цінності. Безумовно, великий вплив на формування еліти взагалі та конкретних лідерів зокрема має загальний стан суспільного розвитку та рівень політичної культури переважної більшості населення.

Пошук та висунення на ключові політичні й державні посади нових людей, несистемних політиків відкритих реформам і здатним проводити політику, що покращує життя населення, болюча проблема не лише для України. Будь-яка реформа не може здійснюватися сама по собі, для цього потрібні конкретні рішення конкретних людей. У дисертації підкреслюється, що формування та становлення політичної еліти та політичного лідерства в Україні має прямий зв'язок із реаліями та особливостями вітчизняного державотворення. Як результат, зроблено висновок про те, що головною причиною інституційної слабкості та вразливості української держави є слабкість та фрагментованість її політичної і насамперед управлінської еліти, відсутність авторитетного політичного лідера.

10. Відмінною особливістю української політики є її не інституційний характер. Так, наприклад, і сьогодні зберігається невизначеність інституційної структури державного управління, яка склалася в результаті фрагментарних перетворень, більшість управлінських рішень продовжують прийматися в так званому «ручному режимі». Фактичним центром вироблення рішень є бюрократичний орган – Адміністрація Президента в якому сконцентровані люди з найближчого оточення глави держави. Цей факт вказує на те, що стійкої й ефективної стратегії модернізації державного управління в Україні до цього часу не існує. Основним механізмом трансформації залишається неформальна інституціоналізація. Такий процес передбачає, що владні інститути публічно існують у межах конституційно визначених функцій, проте, по суті, діють відповідно до нових ролей, які зводяться до консолідації владних ресурсів всередині обмеженого кола представників політичної верхівки.

Тривалий час персоніфіковані суб'єкти політичної дії залишалися поза межами вітчизняних наукових досліджень. Персоніфікація влади змушує вітчизняних дослідників зосередити свою увагу на дослідженні владних прагнень особистості, пильніше придивитися до тих людей які ці прагнення

намагаються реалізувати на практиці. Сьогодні відбуваються процеси професіоналізації суб'єктів політики, гостро стоїть проблема компетентності та відповідальності обраних до вищих ешелонів влади політичних лідерів, які часом виявляються нездатними вирішувати поставлені перед ними політичні завдання. Знижується рівень політичної елітарності, відчувається недолік фахових політичних кадрів, ефективних управлінців з усталеним авторитетом та відповідним політичним досвідом. У таких умовах актуалізується потреба подальших наукових досліджень владних устремлінь особистості, зокрема варто звернути увагу на співвідношення між бажаннями панувати й реальними здібностями людини ефективно здійснювати владу. Результати таких досліджень варто використовувати в практичній політиці для аналізу діяльності як окремих політичних фігур, так і вітчизняних владних структур загалом.

В загальному підсумку, звертає на себе увагу та обставина, що навіть на двадцять восьмому році незалежності українському державотворчому процесу все ще бракує окремих соціальних верств, які мали б виконувати важливі суспільно-політичні функції. Йдеться про політичну й інтелектуальну еліту взагалі та окремих яскравих, талановитих, компетентних особистостей у ній зокрема. Певна річ, що ця обставина потребує розуміння специфіки загальної трансформації українського суспільства. До того ж слід зважати на залежність політичної та економічної структур суспільства від стану його морально-культурних цінностей, ціннісно-нормативних орієнтирів, стереотипів поведінки, історичного досвіду тощо. Утім, незаперечним є факт того, що запит на особистість у вітчизняній політиці залишається вкрай високим і саме ця обставина може стати провідним напрямом подальших наукових розробок у вивченні проблематики особистісного виміру української політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Августин Аврелий. О граде божием: Кн. 1-13. СПб.: Алетейя; Киев: УЦИММ-пресс, 1998. 593 с.
2. Августин Аврелий. Исповедь. Москва: Издательство «Ренессанс», 1991. 488 с.
3. Аврелий Марк. Наедине с собой. Размышления. / Пер. с древнегр. Киев-Черкасы: РИЦ «Реал», 1993. 147 с.
4. Аквинский Фома. О правлении государей. Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе VI – XVII вв. Л.: Политиздат, 1990. С. 115–202.
5. Алексеенко И. В. Личность. Политика. Управление. Киев: «Знания України», 2001. 191 с.
6. Алмонд Габриэль, Верба Сидней. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах. / Пер. с англ. Е. Генделя. Москва: Мысль, 2014. 500 с.
7. Андрієнко О. В. Особистість у світоглядній системі координат демократичного суспільства. *Науковий журнал Наука. Релігія. Суспільство*, 2010. Вип. № 1. С. 3–7.
8. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу. Київ: ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2005. 498 с.
9. Античные философы. Свидетельства, фрагменты, тексты. Киев: Издательство Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченка. 1955. 313 с.
10. Антонова М. Л. Природа авторитета как общественного явления: социально-философские аспекты проблемы. URL: [http:// www.dissercat.com](http://www.dissercat.com).

11. Аристотель. Никомахова етика. Сочинения в четырех томах. Москва: Мысль, 1983. Т.4. 832 с.
12. Аристотель. Політика. / Пер. з давньогр. О. Кислюк. Київ: Основи, 2000. 239 с.
13. Аристотель. Афинская полития. / Пер. С. И. Радцига. Москва: Мысль, 2003. 198 с.
14. Арон Р. Избранное: Введение в философию истории. / Пер. с фр. Москва: ПЕР СЭ; СПб.: Университетская книга, 2000. 417 с.
15. Арон Р. Вступ до філософії історії. Ессе про межі історичної об'єктивності. / Перекл. з фр., післямова та прим. О. Йосипенко. Київ: Український центр духовної культури, 2005. 578 с.
16. Ашин Г. К. Элитология в системе общественных наук. *Общественные науки и современность*, 2003. Вып. № 4. С. 125–139.
17. Бабкін В. Д. Державна влада і політична опозиція. *Правова держава*, 1996. Вип. № 7. С. 193–199.
18. Бабкін В. Д. Теоретико-методологічні засади дослідження історії права. Держава і право у світлі сучасної юридичної думки: збірник наукових праць на пошану академіка Юрія Сергійовича Шемшученка. До 75-річчя від дня народження. Київ: Видавництво «Юридична думка», 2010. 456 с.
19. Бабкіна О. В. Політична соціалізація як засіб формування політичної культури студентства. *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22*, 2009. Вип. № 1. С. 4–10.
20. Бабкіна О. В. Нова філософія політики в множинності сучасного світу. *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22*, 2011. Вип. № 6. С. 5–11.

21. Бабкіна О. В. Політико-правова культура демократичного типу: проблеми формування. *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22*, 2011. Вип. № 5. С. 2–8.
22. Баландьє Ж. Політична антропологія. Київ: Альтпрес, 2002. 252 с.
23. Бакунин М. Философия. Социология. Политика. Москва: Правда, 1989. 621 с.
24. Баран В. Д. Походження слов'ян: [монографія] / В. Д. Баран, Д. Н. Козак, Р. В. Терпиловський. Київ: Наукова думка, 1991. 139 с.
25. Бебик В. М. Політологія: наука і навчальна дисципліна. Київ: Каравела, 2016. 496 с.
26. Белл Деніел. Китайська модель. Політична меритократія та межі демократії. / Пер. з англ. О. Дем'янчук. Київ: Наш формат, 2017. 312 с.
27. Бэкон Ф. Сочинения в двух томах. 2-е испр. доп. изд. Т. 1. Москва: «Мысль», 1977. 567 с.
28. Бивен Эдвин. Династия Птолемеев. История Египта в эпоху эллинизма. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2011. 447 с.
29. Бистрицький Є. К. Ідентичність і межі філософії Модерну. *Філософська думка*, 2017. Вип. № 4. С. 13–28.
30. Бисмарк Отто фон. Политика есть искусство возможного. Москва: Издательство Центрполиграф, 2015. 160 с.
31. Бобровник С. В. Права людини та сучасна держава: шляхи узгодження взаємодії. *Правова держава*. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. Вип. № 18. С. 69 – 76.
32. Бойко О. Д. Історія України. Київ: Академвидав, 2007. 688 с.
33. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії: монографія. Луцьк: РВВ «Вежа» Волинський державний університет імені Лесі Українки, 2007. 524 с.

34. Брайчевський М. Ю. Походження Русі. Київ: Наукова думка, 1968. 224 с.
35. Брехаря С. Г. Політичні інститути і особистість: зміст і форма процесу взаємодії. *Гуманітарний вісник Запорізької державної Академії*. Запоріжжя, 2002. Вип. № 9. С. 189–191.
36. Бульбенюк С. С. Влада крізь призму дискурсу політичної антропології. *Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації»*. Київ: Видавничо-друкарський комплекс університету «Україна», 2012. Вип. № 4. С. 98–104.
37. Бурдяк В. І. Формування інститутів влади у посткомуністичних країнах. *Науковий журнал «Політикус»*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2016. Вип. № 4. С. 40–45.
38. Бурлачук В. Ф. Судьба авторитета в современном мире. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 2000. Вип. № 4. С. 91–105.
39. Бушанський В. В. Рефлексивна структура ідентичності. *Науковий журнал «Політикус»*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2015. Вип. № 2. С. 113–117.
40. Варзар І. М. Політична етнологія: підручник. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ: ДП Видавничий дім «Персонал», 2011. 354 с.
41. Варзар І. М. Із контекстів минулих літ: Вибране концептуальних і мемуарних вимірах. Кн. 1: Держава і народ-етнос у політологічному дискурсі. 592 с. Київ: ФАДА, ЛТД, 2003. С. 224.
42. Василевська Т. Е. Особистісні виміри етики державного службовця: монографія. Київ: НАДУ, 2008. 271 с.
43. Ващенко О. О. Формування політичної культури особистості як мета політичної соціалізації. *Гілея (науковий вісник)*: зб. наук. пр./ Гол. ред. В. М. Вашкевич. К., 2012. Вип. № 65 (10). С. 515–521.
44. Вебер М. Политика как призвание и профессия. Избранные произведения. Москва: Прогресс, 1990. 808 с.

45. Вебер М. Избранные произведения. / Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова. Москва: Прогресс, 1990. 808 с.
46. Вебер М. Протестантская этика и «дух капитализма». Избранные произведения. Москва: Прогресс, 1990. 808 с.
47. Вершловский С. Г. Воспитание активной позиции личности. Л.: Лениздат, 1981. 141 с
48. Возняк С. М. Антропоцентризм філософської думки України: ретроспективний погляд. *Прикарпатський вісник наукового товариства імені Т. Г. Шевченка*, 2011. Вип. № 3 (15). С. 7–16.
49. Вольтер. Философские сочинения. / Перевод с французького С. Я. Шейман-Топштейн. Москва: Издательство «Наука», 1989. 750 с.
50. Вонсович С. Г. Політичний транзит і національна ідентичність. Формування національно-культурної ідентичності особистості у викликах часу: збірник матеріалів Всеукраїнського круглого столу (до 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка). [Редкол.: С. А. Копилов (співголова, наук. ред.), І. Д. Бех (співголова) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. 108 с. С. 43–46.
51. Ворона В. М. Суспільство в умовах війни на Донбасі: ризики та загрози. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Збірник наукових праць.* / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. с. н. М. Шульги. Київ: Інститут соціології НАН України, 2015. Вип. № 2(16). 652 с.
52. Ворона П. В. Політична воля еліти як необхідна умова реформування органів місцевого самоврядування. Сучасні проблеми державного та муніципального управління: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 04 квітня 2014. Київ: Академія муніципального управління, 2015. Ч.1 С. 11–15.

53. Габермас Ю. Філософський дискурс модерну. Київ: «Четверта хвиля», 2001. 424 с.
54. Гаджиев К. С. Политическая философия. Москва: ОАО «Издательство «Экономика», 1999. 606 с.
55. Гай-Саллюстий Крисп. Сочинения. / Перевод В. О. Горенштейна. Москва: Издательство «Наука», 1981. 220 с.
56. Гай-Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей. / Пер. с лат. М. Л. Гаспарова. Москва: Издательство Наука, 1990. 376 с.
57. Гегель Г. В. Ф. Философия духа. Энциклопедия философских наук. В 3 т. Москва: Мысль, Т. 3, 1977. 471 с.
58. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа. Философия истории. Антология мысли. Москва: Издательство «Эксмо», 2007. 875 с.
59. Гегель Г. В. Ф. Философия права. Соч. Т.VII. / Пер. Б. Г. Столпнера. Москва: Соцэкгиз, 1939. 459 с.
60. Гегель Г. В. Ф. Философия права. / Пер. с нем.; ред. и сост. примеч. В. С. Нерсисянц. Москва: Мысль, 1990. 613 с.
61. Гегель Г. В. Ф. Лекции по философии истории. СПб.: Наука, 1993. 479 с.
62. Гедікова Н. П. Політична соціалізація і державна молодіжна політика в Україні. Вісник Одеського ін.-ту внутрішніх справ, 1998. Вип. №3. С.143–147.
63. Гердер Иоганн Готфрид. Идеи к философии истории человечества. / Пер. и прим. А. В. Михайлова. Москва: «Наука», 1977. 703 с.
64. Геродот. История в девяти книгах. Москва: Харвест, 2002. 752 с.
65. Герасимчук А. А., Тимошенко З. І. Курс лекцій з філософії: навч. посіб. Київ: Вид-во Європ. ун-ту, 2005. 389 с.
66. Гете И. В. Собрание сочинений в 10-ти томах. Т. 7. Москва: «Художественная литература», 1978. 526 с.
67. Гете И. В. Избранные философские произведения. Москва: Наука, 1964. 353 с.

68. Гизо Ф. История цивилизации в Европе. Москва: Территория будущего, 2007. 427 с.
69. Глобализация и идентичность: хрестоматия. / Сост. Т. С. Воропай. Харьков: Ексклюзив, 2007. 367 с.
70. Гоббс Т. Сочинения в двух томах. Т. 2, Москва: Мысль, 1991, 329 с.
71. Гоголь М. В. Твори в трьох томах. Т. III. Київ: Держлітвидав України, 1952. 394 с.
72. Головатий М. Ф. Людина і політика: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2012. 352 с.
73. Головатий М. Ф. Соціологія політики: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: МАУП, 2003. 504 с.
74. Головатий М. Ф. Діалог між владою і суспільством – важлива засада формування української державності. *Політичний менеджмент*, 2011. Вип. № 5. С. 19–24.
75. Головаха Є. І. Особливості політичної свідомості: амбівалентність суспільства та особистості. *Політологічні читання*, 1992. Вип. № 1. С. 24–39.
76. Головаха Е. И., Бекешкина И. Э., Небоженко В. С. Демократизация общества и развитие личности: От тоталитаризма к демократии. Київ: Наукова думка, 1992. 128 с.
77. Гольбах П. А. Избранные произведения: в 2 т. / Пер. с фр. Х. М. Момджяна. Москва: Соцэкгиз, 1963. 715 с.
78. Гончарова Н. І. Становлення самосвідомості українського народу в умовах повсякденного буття (сутність і генеза). Автореферат дис. канд. філос. наук. Одеса, 1996. 36 с.
79. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: підручник. Київ: МАУП, 2005. 152 с.
80. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика. Київ: Генеза, 2006. 400 с.

81. Горбатенко В. П. Дуалізм держави й суспільства в Україні: рецидиви і основні напрями їх подолання. *Держава і право. Юридичні і політичні науки : зб. наук. пр.*, 2013. Вип. № 61. С. 371–377.
82. Горноста́й П. П. Основи теорії гендеру: навчальний посібник. Київ: К.І.С., 2004. С.132–156.
83. Гошовська В. А., Пашко Л. А. Політичне лідерство: навч. посіб. Київ: НАДУ, 2013. 347 с.
84. Грабіна Г. В. Політична еліта України як уособлення субкультури влади. *Грані: науково-теоретичний альманах*, 2016. Вип. № 3 (131). С. 55–61.
85. Гринин Л. Е. Роль личности в истории: история и теория вопроса. *Философия и общество*, 2011. Вип. № 4. С. 175–193.
86. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку: монографія / Г. Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2013. 536 с
87. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку. / За заг. ред. Ф. М. Рудича. Київ: Парламентське вид-во, 2006. 412 с.
88. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ: Т-во «Знання» України, 1991. 240 с.
89. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова Думка, 1991. Т. 1. 1994. 736 с.
90. Грушевський М. С. Спірні питання староруської етнографії [Електронна копія] СПб.: Тип. Император. акад. наук, 1904 (Київ: НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2017).
91. Гусева А. В. Психологічні чинники готовності особистості до громадської активності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.01. Одеса, 2009. 19 с.

92. Дашкевич Я. Р. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн. Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. 808 с.
93. Декарт Рене. Сочинения в 2-х томах. Москва: Мысль, 1989–1994. Т.1 656 с., Т.2 635 с.
94. Демократія: антологія. / Упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. XXVIII + 1108 с.
95. Дем'яненко В. Г. Ментальні характеристики політичної свідомості українців. *Людина і політика*, 2002. Вип. № 1. С. 93–100.
96. Денисенко В. М. Політика в контексті антропологічних вимірів. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» Політологія. Соціологія. Право*. Київ, 2013. Вип. № 1. С. 34–39.
97. Дергачов О. П. Політичне лідерство і моделювання національного розвитку. *Політичний менеджмент*, 2006. Спец. випуск С. 30–41.
98. Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / За ред. Ю. С. Шемшученка: Монографія. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. 656 с.
99. Джамбатиста Вико. Основания новой науки об общей природе наций. Москва: Рипол Классик, 2018. 704 с.
100. Джонсон Б. Фактор Черчилля: как один человек изменил историю. / Пер. с англ. А. Галактионова. СПб.: Азбука-Аттикус, 2016. 448 с.
101. Дилигенский Г. Г. Люди среднего класса. Москва: Институт фонда «Общественное мнение», 2002. 285 с.
102. Дмитренко М. А. Формування політичної культури особистості в умовах трансформаційного суспільства (політологічний аналіз): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03. Київ, 2005. 21 с.
103. Дмитренко М. А. Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції. Київ: Знання України, 2008. 544 с.

104. Драгоманов М. П. Вибране. Київ: Видавництво «Либідь», 1991. 688 с.
105. Духовні цінності українського народу. / С. М. Возняк, В. І. Кононенко та ін. Івано-Франківськ: Плай, 1999. 156 с.
106. Дюма А. Изабелла Баварская: Роман. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2004. 475 с.
107. Еліта: витоки, сутність, перспективи. / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн [та ін.]; за ред. В. Г. Кременя. Київ: Т-во «Знання» України, 2018. 527 с.
108. Энгельс Ф. Письмо В. Боргису, 25 января 1894 г. / К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения, Том 39. Москва: «Государственное издательство политической литературы», 1961. С. 175–176.
109. Эккерман И.-П. Разговоры с Гете в последние годы его жизни. / Пер. с нем. Н. Ман. Москва: Художественная литература, 1986. 669 с.
110. Эразм Роттердамский. Воспитание христианского государя. / Пер. с лат. и комментарии А. В. Тарасовой. Москва: Мысль, 2001. 368 с.
111. Эрикссон Э. Идентичность: юность и кризис. / Пер. с англ., общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. Москва: «Прогресс», 1996. 344 с.
112. Этциони А. От империи к сообществу. Новый поход к международным отношениям. Москва: Ладомир, 2004. 364 с.
113. Жукова Н. А. Елітарність як компонент культуротворення: досвід некласичної естетики: монографія. Київ: Видавництво: ПАРАПАН, 2010. 244 с.
114. Жуленьова О. В. Національно-групова ідентифікація населення України в сучасному українському суспільстві. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2017. Вип. № 4 (18). С. 299–305.
115. Задорожній О. В. Генеза міжнародної правосуб'єктності України. Київ: К.І.С., 2014. 668 с.
116. Залізник Л. Л. Стародавня історія України. Київ: Темпора, 2012. 542 с.

117. Залізняк Л. Л. Походження українського народу. Інститут Тараса Шевченка. Київ: Бібліотека українця, 1996. 80 с.
118. Зеленько Г. І. Контексти політичного лідерства на постсоціалістичному просторі. *Політичний менеджмент. Спеціальний випуск*, 2006. С. 136–146.
119. Зеленько Г. І. Система державного управління в Україні: траєкторія змін 2014 – 2016 рр. *Наукові записки ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2016. Вип. № 5–6 (85–86). С. 4–31.
120. Зеньковский В. В. История русской философии. В 2-х т., 4-х частях. Т.1, ч. 1. Ленинград: Эго, 1991. 256 с.
121. Злобіна О. Г. Особистість як суб'єкт соціальних змін. Київ: Інститут соціології НАН України, 2004. 400 с.
122. Иванов В. П., Быстрицкий Е. К., Тарасенко Н. Ф., Козловский В. П. Мировоззренческая культура личности. Философские проблемы формирования. Київ: «Наукова думка», 1986. 279 с.
123. Иванян Э. А. Рональд Рейган – хроника жизни и времени. Москва: Мысль, 1991. 411 с.
124. Иосиф Флавий. О древности еврейского народа; Против Апиона. Москва, Иерусалим: Еврейский университет в Москве, 1994. Вип. № 3. С. 113–222.
125. ИстонД., Денис Дж. Дети в политической системе: основа политической законности. *Вестник МГУ. Сер. 18. Социология и политология*, 2001. Вип. № 3. С. 76–97.
126. Историки Рима: сборник. / Под общ. ред. С. Апта и др. Москва: Художественная литература, 1970. 496 с.
127. Історія Русів. / Пер. І. Драча; вступ. стаття В. Шевчука. Київ: Рад. письменник, 1991. 318 с.
128. Історія української соціології: навч. посібн. / За заг. ред. К. Батаєвої, В. Бурлачука, В. Степаненка. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2018. 392 с.

129. Історія української філософії: хрестоматія. / Упорядник М. В. Кашуба. Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2004. 356 с.
130. Історія української політичної думки: навч. посіб. / За ред. М. І. Обушного. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2013. 479 с.
131. Ісхакова Н. Г. Особливості процесу політичної соціалізації в умовах трансформації політичної системи України. *Нова парадигма*. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. Вип. № 53. С. 83–95.
132. Казміренко В. П. Інтеграційні процеси в суспільстві та політичний вибір особистості: монографія. Київ: Міленіум, 2008. 360 с.
133. Каммари М. Д. Марксизм-ленинизм о роли личности в истории. Москва: Госполитиздат, 1952. 408 с.
134. Кант И. Метафизика нравов в двух частях. Сочинения в шести томах: Т 4 (2). Москва, 1966. С. 117–137, С. 367–369.
135. Карабущенко П. Л. Философские аспекты современной элитической науки. Вопросы элитологии, 2004. Т. 1. С. 15–16.
136. Карамзин Н. М. История славянских народов. Москва: Издательство «Эксмо», 2005. 1024 с.
137. Карлейль Т. Герои, почитание героев и героическое в истории. Москва: Издательство «Эксмо», 1994. 575 с.
138. Карлейль Т. Теперь и прежде. / Сост., подгот. текста и примеч. Р. К. Медведевой. Москва: Республика, 1994. 415 с.
139. Кармазіна М. С. Ідентичності у сучасному науковому дискурсі. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*, 2013. Вип. № 3. С. 4–29.
140. Кармазіна М. С. Між історією і політикою. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 350 с.
141. Карташев А. В. Вселенские Соборы. Москва: Республика, 1994. 1267 с.

142. Картунов О. В. Нація і держава. Теоретико-методологічний та концептуальний аналіз. Кн. 1-2. / За ред. Ю. І. Римаренка. Київ-Донецьк, 1998. (у співавт.). 255 с.
143. Категоренко О. І. До проблем методології аналізу процесів політичної модернізації. *Наукові записки. Серія «Політологія і етнологія»*. Київ: ІПіЕНД, 2003. Вип. № 24. 364 с.
144. Кэмпбелл Дж. Тысячеликий герой. Москва: Золотой век, 1997. 384 с.
145. Кирилюк Н. А. Специфіка політичної активності серед інших форм політичної поведінки особистості. ПВНЗ «Європейський університет». 2008. http://www.rusnauka.com/23_SND_2008/Politologia/26700.doc.
146. Кириченко В. В. Політичний вибір особистості: формування позиції «за» та «проти». *Проблеми політичної психології*. Київ: Міленіум, 2015. Вип. № 2 (16). С. 349–360.
147. Кіян О. І. Нація й держава в історіософії Володимира Антоновича. Збірник наукових праць. Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. Том. 2. Київ: ТОВ «Бізнесполіграф», 2006. С. 267–279.
148. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера. / Під редакцією проф. Євгена Причепія. Київ: ВК ТОВ «Тандем», 2002. 581 с.
149. Ковальчук В. В., Моїсєєв Л. М.: Основи наукових досліджень: Навчальний посібник. 3-є вид., перероб і доп. Київ: «Професіонал», 2005. 386 с.
150. Козлова О. М. Вплив ментальності на формування політичної культури українства. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22*. Спец. випуск, 2014. С. 327–332.
151. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.
152. Козьма В. В. Трансформація політичних інститутів в умовах демократизації. Журнал Верховної Ради України «Віче», 2008. Вип. №2. С. 16–19.

153. Козьма В. В. Основні тенденції розвитку політичної культури українських студентів. *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22*, 2011. Вип. № 6. С. 134–139.
154. Козьма В. В. Вплив політичної еліти на процес консолідації демократії. *Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації»*. Київ: Видавничо-друкарський комплекс університету «Україна», 2011. Вип. № 4. С. 177–181.
155. Козьма В. В. Гуманітаризація вищої школи та роль викладача в процесі формування політичної культури молоді. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2012. Вип. №4 (60). С. 135–141.
156. Козьма В. В. Політичні інститути сучасної представницької демократії. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: філософія, соціологія, політологія*, 2013. Том 21. Вип. №9/2. С. 117–121.
157. Козьма В. В. Демократизація українського суспільства та проблеми становлення демократичних інститутів. *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія*, 2014. Спецвипуск. С. 447–451.
158. Козьма В. В., Комарова О. С. Проблеми національної ідентичності українців. *Вісник житомирського державного університету імені Івана Франка*. Житомир, 2014. Вип. № 6 (78). С. 14–20.
159. Козьма В. В. Машина часу по-українськи. *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22*, 2014. Вип. №15. С. 157–160.

160. Козьма В. В. Добробут нації – ключовий елемент сталого розвитку. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*, 2014. Вип. № 8. С. 216–219.
161. Козьма В. В. Політична еліта та аристократія незалежної України. *«Ціннісний вимір політичної діяльності: західно-східний вектор української політики»*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 26–27 червня 2014 року. Херсон: Вишемирський В. С. [вид.], 2014. С. 121–123.
162. Козьма В. В. Особистість як суб'єкт політики. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: історія, політологія*. Маріуполь, 2016. Вип. № 17. С. 167–172.
163. Козьма В. В. Природа та механізми включення особистості в політику: політологічний аналіз. *Вісник Донецького національного університету: серія політичні науки*, 2016. Вип. № 1. С. 13–17.
164. Козьма В. В. Первинні механізми політичної соціалізації особистості. *Вісник Національної Академії державного управління при Президентові України. Серія «Політичні науки»*, 2016. Вип. № 2 (81). С. 75–79.
165. Козьма В. В. Ціннісні орієнтації та проблема політичної соціалізації особистості в Україні. Науковий журнал *«Політикус»* Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2016. Вип. № 3. С. 52–55.
166. Козьма В. В. Особистісний вимір української політики (до проблеми політичної соціалізації). *Реалії та перспективи розвитку суспільства: соціальні, психологічні і політичні аспекти*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції 28–29 жовтня 2016 року. Словацька республіка. м. Сладковічово: Vysoka skola Danubius, 2016. С. 181–185.
167. Козьма В. В. Особистісний вимір політичної еліти (до питання демократизації українського суспільства. *Сутність та перспективи впровадження електронної демократії в Україні*: матеріали міжнародної

науково-практичної конференції 15 листопада 2016 року. Вінниця: ВНТУ, 2016. С. 114–117.

168. Козьма В. В. Феномен «великі особистості» в історії української державності (політико-антропологічний нарис). *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*, 2016. Вип. №19. С. 20–26.

169. Козьма В. В. Вплив національних авторитетів на процес політичної соціалізації особи. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ: «Видавництво «Гілея», 2016. Вип. № 113 (10). С. 339–342.

170. Козьма В. В. Територіальні еліти та політичне лідерство в Україні. *«Розвиток сучасного суспільства в умовах глобальної нестабільності»*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 13–14 травня 2016 року. Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2016. С. 99–100.

171. Козьма В. В. Політичний істеблішмент в Україні. *Actual questions and problems of development o social sciences*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції 28–30 червня 2016 року. Республіка Польща. Кельце: Holy Cross University, 2016. С. 175–179.

172. Козьма В. В. Політичне лідерство та політичні лідери в пострадянській Україні: особистісний вимір. *Історична соціологія цивілізацій: модерн поміж демократією та нерівністю*: матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції 30-31 травня 2016 року. Київ: Політехніка, 2016. С. 207–208.

173. Козьма В. В. Конформізм українських політиків як спосіб уникнення особистої відповідальності. *Вісник Дніпропетровського університету серія: політологія*, 2016. Вип. № 4. С. 14–19.

174. Козьма В. В. Методологічні аспекти дослідження особистості як суб'єкта історико-політичного процесу. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ: Видавництво «Гілея», 2017. Вип. № 123. С. 295–298.

175. Козьма В. В. Особистісний вимір політичної соціалізації. *«S.P.A.C.E. / Society, Politics, Administration in Central Europe»: електронний науково-практичний журнал*. Одеса: Видавництво НУ «ОЮА», 2017. Вип. №2. С. 29–32.
176. Козьма В. В. Механізми входження особистості в систему політичних відносин суспільства. *Політ. Сучасні проблеми науки: матеріали XVII міжнародної науково-практичної конференції 4–7 квітня 2017 року*. Київ: НАУ, 2017. С. 251–252.
177. Козьма В. В. Велика особистість в історії: закономірність чи випадковість? Науковий журнал *«Політикус»*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. Вип. № 5. С. 12–15.
178. Козьма В. В. Особистість в історико-політичному процесі. *Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій: матеріали всеукраїнської наукової конференції 24-25 листопада 2017 року*. Дніпро: Видавець СПД «Охотнік», 2017. С. 18–21.
179. Козьма В. В. Роль видатної особистості в політичній історії України. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. Львів: Видавництво Львівського національного університету імені Івана Франка, 2017. Вип. № 11. С. 131–136.
180. Козьма В. В. Особистісний вимір політичної історії України. *Міжнародний науково-теоретичний журнал «Evropské politické a právní diskurz»* (Європейський політико-правовий дискурс). Прага, Чеська республіка: Видавництво «BEROSTAV DRUŽSTVO», 2017. Том 4. Вип. № 3. С. 98–102.
181. Козьма В. В. Особистість як наукова категорія: міждисциплінарний підхід. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ: Видавництво «Гілея», 2018. Вип. № 130. С. 372–377.
182. Козьма В. В. Особистість і держава у філософсько-політичній думці. *Регіональні студії*. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2018. Вип. № 12. С. 62–66.

183. Козьма В. В. Влада і особистість: особливості взаємодії. Науковий журнал «Практична філософія». Київ: ПАРАПАН, 2018. Вип. № 3. С. 198–203.
184. Козьма В. В. Роль видатної особистості у процесі виникнення первісної держави. «S.P.A.C.E. / Society, Politics, Administration in Central Europe». електронний науково-практичний журнал. Одеса: Видавництво НУ «ОЮА», 2018. Вип. № 8. С. 4–8.
185. Козьма В. В. Роль особистісного фактора в кадровій політиці Президента України. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. № 139 (12). С. 67–70.
186. Козьма В. В. Особистість і політика: між традицією та модернізацією: монографія. Київ: Видавництво «Альфа-ПК», 2019. 328 с.
187. Кола Д. Политическая социология. Москва: Весь мир; ИНФРА-М, 2001. 421 с.
188. Колінгвуд Р. Ідея історії. / Пер. з англ. О. Мокровольський. Київ: Основи, 1996. 615 с.
189. Колодій А. Ф. Нація як суб'єкт політики. Львів: Кальварія, 1997. 55 с
190. Консерватизм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Вд «Простір», «Смолоскип», 2008. XXVIII + 788 с.
191. Конт Огюст. Общий обзор позитивизма. Москва: Либриком, 2012. 296 с.
192. Конфуцій. Про небо і долю. Філософія політики: хрестоматія: у 4 т. / авт.-упоряд. В. П. Андрущенко (кер.) та ін. К: Знання України, 2003. Т. I. С. 27–29.
193. Корнієнко В. О. Політичний ідеал: проблеми еволюції та втілення в умовах сучасного суспільного розвитку: автореферат дис. ... докт. політ. наук : 23.00.03. Київ, 2002. 36 с.
194. Корнієнко В. О. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні : моногр. / В. О. Корнієнко, В. В. Добіжа. Вінниця: ВНТУ, 2009. 160 с.
195. Костомаров М. І. Твори в 2-х томах. Київ, Дніпро, 1990; сторінок: 538 (1-ий том) іл. + 780 (2-ий том).

196. Костомаров М. І. Книги битія Українського Народу. Львів – Київ: «Нові шляхи», 1921. 25 с.
197. Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. Київ: Світогляд, 2004. 722 с.
198. Крадин Н. Н. Кочевники, мир-империи и социальная эволюция // Раннее государство, его альтернативы и аналоги: Сборник статей. / Под ред. Л. Е. Гринина, Д. М. Бондаренко, Н. Н. Крадина, А. В. Коротаева. Волгоград: Учитель, 2006. С. 291–296.
199. Крадин Н. Н. Политическая антропология. Москва: Ладомир, 2004. 270 с.
200. Кремінь В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. Філософія людини і освіта. Київ: «МП Леся», 2012. С. 44–51.
201. Кресіна І. О. Держава і громадянське суспільство: проблеми взаємодії. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*, 2012. Вип. № 62. С. 378–383.
202. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітологічний аналіз: монографія. Київ: Вища школа, 1998. 392 с.
203. Кресіна І. О. У пошуках власної моделі самоствердження: До питання про політичну концепцію української нації. *Віче*, 1997. Вип. № 7 (64). С. 37–41.
204. Кримський С. Б. Національні архетипи, або про те, до чого ми належимо назавжди. *Католицький щорічник*. 1996. Київ: Видавничий дім «KM Academia», 1996. С.111–119.
205. Кримський С. Б. Сприймавши серцем, досягнувши розумом. Національні архетипи як втілення долі та історичного досвіду народу. Журнал Верховної Ради України *Віче*, 1993. Вип. № 8. С. 76–84.
206. Крымский С. Б. Контуры духовности: новые контексты индивидуальности. *Вопросы философии*, 1992. Вип. № 12. С. 21–28.
207. Кримський С. Б. Запити філософських смислів. Київ: Видавець ПАРАПАН, 2003. 240 с.

208. Крысько В. Г. Психология и педагогика: учебник для бакалавров. Москва: Издательство Юрайт, 2013. 471 с.
209. Кудряченко А. І. Місце і роль дипломатичної еліти у визначенні і реалізації зовнішньої політики Української держави. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2010. Вип. №1. С. 66–81.
210. Кун Николай. Легенды и мифы Древней Греции и Древнего Рима. Москва: Аст, 2016. 480 с.
211. Лампрехт Карл. История германского народа. Том 2. Москва: Издатель К. Т. Солдатенков, 1895. 680 с.
212. Лебон Г. Психология народов и масс. Челябинск: Социум, 2010. 379 с.
213. Левченко А. В. Українська ідентичність в процесах націєтворення. *Українознавство*, 2009. Вип. № 2. С. 251–253.
214. Лейбниц Г.-В. Сочинения в четырех томах: Т. I. М.: Мысль, 1982. 636 с.
215. Лібералізм: антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О Проценко, В. Лісовий. Київ: ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. XXXII + 1128 с.
216. Ливий Тит. История Рима от основания города. Т. I. / Пер. с лат. В. Смирин. Москва: Наука, 1989. 575 с.
217. Липинський В. Листи до братів хліборобів . Відень, 1926. С. 36.
218. Липсет М. Политический человек: социальные основания политики. / Пер. с англ. Е. Генделя и др. Москва: Мысль, 2016. 612 с.
219. Літопис руський. / Переклад з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. 591 с.
220. Локк Дж. Избранные философские произведения: в 2 т. / Пер. с англ. И. С. Нарского и А. Л. Субботина. Москва: Соцэкгиз, 1960. 734 с.
221. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении. Москва: Мысль, 1985. 357 с.
222. Локк Дж. Сочинения в трех томах: Т. 3. Москва: Мысль, 1998. 668 с.

223. Максимов С. І. Особистість і суспільство: конспект лекції. Харків: Українська юридична академія, 1993. 20 с.
224. Максимович Михайло. Вибрані твори. Київ: Либідь, 2004. 360 с.
225. Мак'явеллі Нікколо. Флорентійські хроніки. Державець. / Переклад з італійської: А. Перепадя; передмова: А. Бичко. Харків: Фоліо, 2007. 511 с.
226. Малик Я. Й. Історія української державності. Львів: Видавництво «Світ», 1995. 246 с.
227. Маритен Жак. Человек и государство. / Пер. Т. Лифинцева. Москва: Идея-Пресс, 2000. 196 с.
228. Марковець В. М. Політичні засади становлення особистості як суб'єкта державно-управлінської діяльності. *Вісник Київського національного університету Тараса Шевченка*. Київ, 2017. Вип. № 9. С. 95–109.
229. Маркс К., Энгельс Ф. Революция в Испании. Статьи и корреспонденции 1854 – 1873. С.-Петербург: Ленанд, 2016. 289 с.
230. Медведєва В. М. Особливості процесу соціалізації особистості в умовах інформаційного суспільства. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*, 2016. Вип. № 43. С. 584–595.
231. Милгрэм С. Подчинение авторитету. Научный взгляд на власть и мораль. Москва: Альпина нонфикшн, 2016. 242 с.
232. Мислителі німецького романтизму. Упоряд. Л. Рудницький, О. Фешовець. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. 588 с.
233. Михайлишин Г. Аксиосмысловые аспекты гуманизма на современном этапе развития человечества. *Мультиверсум*, 2012. Вып. №8 (116). С. 110–121.
234. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. 249 с.
235. Михальченко М. І. Пошук лідерів: чесних, талановитих, справедливих. *Політичний менеджмент*. Спеціальний випуск, 2006. С. 11–19.

236. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? Киев: Институт социологии НАНУ, 2001. 440 с.
237. Монтескье Шарль Луи. Избранные произведения. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1955. 799 с.
238. Мор Т. Утопия. Москва: Наука, Ладомир, 1998. 463 с.
239. Москаленко В. В. Соціалізація особистості: монографія. Київ: Фенікс, 2013. 540 с.
240. Нагорна Л. П. Національна ідентичність в Україні: монографія. Київ: ІПіЕНД: Бланк-Прес, 2002. 271 с.
241. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 272 с.
242. Нагорна Л. П. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі. *Політичний менеджмент*, 2003. Вип. № 2. С. 14–30.
243. Наумкіна С. М. Особливості становлення політико-правової системи під час кризових процесів у суспільстві. *АПП*, 2018. Вип. № 61. С. 184–193.
244. Наумкина С. М. Процесс государствообразования как важнейшая составляющая современного политического развития. *S.P.A.C.E. Society, Politics, Administration in Central Europe : електронний науково-практичний журнал*. Редкол.: Д. В. Яковлев (голов. ред.), К. М. Вітман (заст. голов. ред.), Д. Ю. Дворніченко (відп. секр.) [та ін.]; НУ «ОЮА». Одеса, 2016. Вип. №1. С. 27–30.
245. Непот Корнелий. О знаменитых иноземных полководцах. Из книги о римских историках. Москва: Издательство МГУ, 1992. 208 с.
246. Нерсисянц В. С. Права человека в истории политической и правовой мысли (от древности до Декларации 1789 г.) // Права человека в истории человечества и в современном мире. Москва: Мысль, 1989. 397 с.

247. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Москва: Издательство «Эксмо», 2016. 352 с.
248. Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни; Казус Вагнера: Эссе. / Пер. с нем. Я. Бермана, Н. Полилова. СПб.: Издательская группа «Лениздат», «Команда А», 2013. 192 с.
249. Ніцше Ф. Так казал Заратустра: Жадання влади. / Пер. з нім. Київ: Основи: Дніпро, 1993. 415 с.
250. Новакова О. В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні: автореф. дис... докт. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2007. 31 с.
251. Новаченко Т. В. Феномен авторитету державного службовця в контексті глибинної психології. *Державне управління: теорія та практика*, 2011. Вип. № 1. С. 37–47.
252. Норман Дейвіс. Європа: Історія. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2008. 1464 с.
253. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Академвидав, 2003. 446 с.
254. Осипова Е. В. Социология Вильфредо Парето. Политический аспект. Москва: Алетея, 2004. 160 с.
255. Остапенко М. А. Політична ідентичність в умовах політичного плюралізму: множинний характер та механізми формування. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ: Видавництво «Гілея», 2013. Вип. № 75. С. 470–472.
256. Остапенко М. А. Політична ідентичність як синтезуючий концепт політичної науки. *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22*, 2015. Вип. № 16. С. 93–99.

257. Павленко Ю. В. Альтернативные подходы к осмыслению истории и проблемы их синтеза. *Философия и общество*, 1997. Вып. № 3. С. 93–133.
258. Панченко Т. В. Регіональна і локальна ідентичності як складові культури субсидіарної демократії. *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22*, 2010. Вип. № 4. С. 72–77.
259. Парето В. Компендиум по общей социологии. Антология мировой политической мысли: В 5 т. Москва: Мысль, 1997. Т. 2. С. 61.
260. Парсонс Т. Соціальна структура і особистість. (Пер. з англ. В. Верлоки і В. Кебуладзе). Київ: Дух і літера, 2011. 338 с.
261. Переломов Л. С. Конфуций. «Лунь юй». / Пер. с кит., коммент. Л. С. Переломова. Москва: Восточная литература РАН, 1998. 588 с.
262. Пилипенко В. Є., Привалов Ю. О., Ніколаєвський В. М. Владна еліта у контексті суспільного розвитку. Київ: ПЦ «Філіант», 2008. 158 с.
263. Пірен М. І. Проблеми формування сучасної української еліти. *Соціальна психологія*, 2004. Вип. № 2(4). С. 38–48.
264. Пірен М., Ребкало В. Духовність особистості – основна цінність демократичного суспільства. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*, 2011. Вип. № 2. С. 228–236.
265. Платон. Государство. Законы. Политик. Москва: Мысль, 1998. 798 с.
266. Платон. Собрание сочинений. В 4 т. / Под общ. ред. А. Ф. Лосева (Серия «Философское наследие»), Т. 3. Государство. / Пер. А. Н. Егунова. Москва: Мысль, 1994. 656 с.
267. Плеханов Г. В. Избранные философские произведения в 5 т. Москва: Госполитиздат, 1956. Т. 2. 828 с.
268. Плеханов Г. В. К вопросу о роли личности в истории. Москва: «Государственное издательство политической литературы», 1938. 40 с.

269. Плутарх. Избранные жизнеописания: В 2 т. Москва: Издательство Правда, 1987. Т. 2. 608 с.
270. Плющ А. Н. Коллизии политической субъектности. *Наукові студії із соціальної та політичної психології: збірник статей*. Київ: Міленіум, 2007. Вип. № 17 (20). С. 280–285.
271. Покатов Д. В. Политическая элитарность в обществе постмодерна: опыт социологического анализа. *Научно-информационный журнал «Вопросы управления»*, 2016. Вып. № 2 (39). С. 32–41.
272. Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / За заг. ред. Ф. М. Рудича. Київ: Парламентське вид-во, 2008. 352 с.
273. Політологічний енциклопедичний словник. / Упорядник В. П. Горбатенко. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. 736 с.
274. Політологічний енциклопедичний словник. / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. Київ: Генеза, 1997. С. 328.
275. Політологія. Посібник для студентів вузів. / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. Київ: «Академія», 2000. 365с.
276. Політична думка XX – початку XXI століть: методологічний і доктринальний підходи: підручник: у 2-х т. / За заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: «Новий світ-2000», 2016. Т.1. 516 с.
277. Поліщук О. С. Соціалізація особистості в умовах політизації українського суспільства: монографія. Хмельницький: ХмДЦНП, 2011. 154 с.
278. Попович М. В. Бути людиною. / Видання 3-тє, перероблене. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2016. 317 с.
279. Попович М. В. Раціональність і виміри людського буття. Київ: Сфера, 1997. 290 с.
280. Попович М. В. Мировоззрение древних славян. Київ: «Наукова думка», 1985. 167 с.

281. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. I. / Перекл. з англ. О. Коваленка. Київ: Основи, 1994. 444 с.
282. Поппер К. Злиденність історизму. / Пер. з англ. В. Лісовий. Київ: «Абрис», 1994. 192 с.
283. Проблема человека в западной философии: переводы. / Сост. и послесл. П. С. Гуревича; Общ. ред. Ю. Н. Попова. Москва: «Прогресс», 1988. 552 с.
284. Прудон П.-Ж. Предостережение собственникам, или письмо г-ну Виктору Консидерану, редактору газеты «Фаланга», о защите собственности. Анархия и власть: [сб. статей и публ.]. Москва: Наука, 1992. С. 117–130.
285. Ребкало В., Пірен М. Духовність особистості – основна цінність демократичного суспільства. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*, 2011. Вип. № 2. С. 228–236.
286. Реєнт О. П. Перечитуючи написане. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. 256 с.
287. Римаренко С. Ю. Самовизначення особи, нації, держави. Київ: Видавничий дім Юридична книга, 1999. 542 с.
288. Римаренко С. Ю. Нація і держава. Теоретико-методологічний та концептуальний аналіз / співавтори: І. Курас, Л. Нагорна, М. Шульга та ін. ред. Ю. Римаренко. Київ-Донецьк : Ін-т держави і права НАН України, 1998. 282 с.
289. Роздольський Р. О. Роль випадків та великих людей в історії. Україна модерна, 2009. Т.14. Марксизм на сході Європи. С. 178–206.
290. Розумний М. М. Виклики національного самовизначення: монографія. Київ: НІСД, 2016. 196 с.
291. Розумний М. М. Політика ідентичності: основні завдання та механізми реалізації, Київ, 2011. URL: <http://www.niss.gov.ua/.../files/polyt>.
292. Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси. Историко-бытовые очерки XI – XIII вв. Москва; Ленинград: Наука, 1966. 242 с.

293. Ротар Н. Ю. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: монографія. Чернівці: Рута, 2007. 472 с.
294. Рудич Ф. М. Чи багато влади потрібно владі? Україна в контексті трансформації політичних систем у державах СНД і Балтії, Центральної та Східної Європи. Київ: Наукова думка, 2009. 307 с.
295. Руссо Жан-Жак. Трактаты. Москва: Издательство «Наука», 1969. 703 с.
296. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты. Москва: «КАНОН-пресс», «Кучково поле», 1998. 416 с.
297. Руссо Ж.-Ж. Трактаты. Об Общественном договоре, или принципы политического права. / Пер. с фр. А. Хаютин. Москва: Наука, 1969. 703 с.
298. Рябчук М. Ю. Дихотомія української національної ідентичності: історичні причини та політичні наслідки: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.05. Київ, 2015. 201 с.
299. Сабадуха В. О. Ідеї персоналізму в українській філософській та соціально-політичній думці. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*, 2013. Вип. № 2. (18). С. 63–67.
300. Салинз М. Экономика каменного века. / Пер. с англ. О. Ю. Артемовой и др. Москва: О.Г.И., 1999. 292 с.
301. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя). Київ: Вид-во ПАРАПАН, 2002. 396 с.
302. Саракун Л., Драпогуз В. Космополітичні світоглядні ідеї у гуманітарній картині світу. *Вісник львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. Львів, 2017. Вип. № 11. С. 105–110.
303. Северенюк В. М. Політична поведінка як феномен суспільного життя: теоретико-методологічні проблеми. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. Київ, 2010. 410 с.

304. Сегеда С. П. У пошуках предків. Антропологія та етнічна історія України. Київ: Наш час, 2012. 462 с
305. Сергатюк Д. А. Критерії оцінення елітарності й ефективності діяльності сучасної політичної еліти. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. Вип. № 13. 302 с.
306. Симончук О. В. Класова свідомість: досвід порівняльного емпіричного вивчення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. Вип. № 4, 2010. С. 56–84.
307. Сінкевич О. Б. Соціальні практики масової культури: ідентифікаційний дискурс: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 360 с.
308. Скар О. М. Соціально-психологічні моделі поведінки політичних лідерів. *Соціальна психологія*, 2004. Вип. № 3. С. 39–46.
309. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ. Філадельфія, 1995. 493 с.
310. Смірнова В. О. Феномен політичної волі у контексті політологічного аналізу особистості. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, 2011. Вип. № 3. С. 201–205.
311. Сміт Адам. Добробут націй / Перекл. з англ. О. Васильєва, М. Межевікіна, А. Малівський. Київ: Port-Royal, 2001. 593 с.
312. Соціальне наuczання: механізми розвитку політичних ставлень молоді: наук.-метод. посіб. / За ред. І. В. Жадан. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. 352 с.
313. Соціологія: підручник. За ред.: Н. П. Осипова, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 336 с.
314. Соловьёв С. М. История России с древнейших времен. Москва: Эксмо, 2009. 1024 с.
315. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика. Москва: Астрель, 2006. 1176 с.

316. Спенсер Герберт. Опыты научные, политические и философские. Москва: Современный литератор, 1999. 1408 с.
317. Спенсер Г. Политические сочинения: в 5 т. Т. I: Личность и государство: опыты о государстве, обществе и свободе. / Пер. с англ. Т. Данилова. Москва; Челябинск: Социум, 2014. 464 с.
318. Спенсер Г. Политические сочинения: в 5 т. Т. II: Социальная статика. / Пер. с англ. Т. Данилова. Москва; Челябинск: Социум, 2014. 528 с.
319. Спенсер Г. Политические сочинения: в 5 т. Т. III: История политических институтов. / Пер. с англ. Т. Данилова. Москва; Челябинск: Социум, 2014. 372 с.
320. Срединская Н. Б. Фома Аквинский. О правлении государей. Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (VI – XVII вв.). Ленинград: Наука, 1990. С. 217–243.
321. Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір. / За наук. ред. М. О. Шульги. Київ: Інститут соціології НАН України, 2017. 198 с.
322. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія . Київ : НІСД, 2011. 336 с.
323. Стилi життя: панорама змін. / За ред. М. О. Шульги. Київ: Інститут соціології НАН України, 2008. 416 с.
324. Субтельний Орест. Україна: історія. Київ: Либідь, 1993. 720 с.
325. Сухонос В. В. Світовий досвід закріплення статусу глави держави: історико-законодавчий контекст. *Правова держава*. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. Вип. № 18. С. 207 – 217.
326. Тард Г. Мнение и толпа. Психология толп. Москва: Институт психологии РАН, 1999. 414 с.
327. Тейяр де Шарден. «Феномен людини». URL: <http://www.psylib.org.ua/books/shard01>.

328. Тимошенко В. І. Емоційно-вольові основи влади. *Правова держава*. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. Вип. № 18. С. 475 – 483.
329. Тойнби А. Дж. Постижение истории. / Пер. с англ. Е. Д. Жаркова. Москва: Прогресс. Культура, 1996. 607 с.
330. Толочко П. П. «Традиції державно-політичного розвитку в Україні». *Київська старовина*, 1997. Вип. № 1/2. С. 3–11.
331. Толочко П. П. Традиції державно-політичного розвитку в Україні. *Київська старовина*, 1997. Вип. № 1/2. С. 3–11.
332. Томас Мор, Томазо Кампанелла, Фрэнсис Бэкон. Утопия. Город Солнца. Новая Атлантида. Москва: Азбука, 2017. 320 с.
333. Траверсе О. О. Політичне лідерство. Поняття, дискурс, практик. URL: <http://www.viche.info/journal>.
334. Требін М. П. Громадянське суспільство в Україні: реальність і шляхи формування. *Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. Харків, 2013. Вип. № 5. С. 162–184.
335. Туренко В. Е. Інноваційне суспільство та особистість в контексті парадигми сталого розвитку. Парадигма сталого розвитку у світі непередбачуваних змін: колективна монографія. Львів, Ольшин: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2017. т. 1. С. 239–254.
336. Українська мова. Енциклопедія. / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: «Українська енциклопедія.», 2000. 752 с.
337. Українські приказки, прислів'я і таке інше. / Уклав М. Номис. Київ: Либідь, 2004. 352 с.

338. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Збірник наукових праць.* / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. с. н. М. Шульги. Київ: Інститут соціології НАН України, 2015. Вип. № 2(16). 652 с.
339. *Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг.* / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ: Інститут соціології НАН України, 2010. 374 с.
340. Утченко С. Л. Цицерон и его время. Москва: Мысль, 1986. 352 с.
341. Фатеев А. Н. Очерк развития индивидуалистического направления в истории философии государства: (Идея политического индивида). Ч. 1-2 / Харьков: «Печатное дело», 1904-1907. 2 т.; 26. Ч. 1. 1904. XLVI, 191 с.
342. Федів Ю. О., Мозгова Н. Г. Історія української філософії: Навчальний посібник. Київ: Україна, 2001. 512 с.
343. Фисун А. А. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типологія. *Отечественные записки*, 2007. Т. 39. № 6. С. 8–28.
344. Філософія Відродження на Україні. / М. В. Кашуба, І. В. Паславський, І. С. Захара, та ін. Київ: Наукова думка, 1990. 336 с.
345. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: Андрущенко В. П. та ін. Київ: Знання України, 2002. 670 с.
346. Філософія та політологія у структурі сучасного соціогуманітарного знання: монографія. / За заг. ред. Чл.-кор. НАН України, проф. А. Є. Конверського. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. 319 с.
347. Франко І. Критичні письма о галицькій інтелігенції. Письмо перше. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. Київ, 1956.
348. Франко І. Одвертий лист до галицької української молоді. Будівничий української державності: хрестоматія політологічних статей Івана Франка / упоряд. Д. Павличко. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 584 с.

349. Фромм Э. Бегство от свободы. / Пер. с англ. Г. Ф. Швейник. Москва: Биг-Пресс, 2012. 212 с.
350. Фромм Э. Человек для самого себя. Психоанализ и этика. Москва: Республика, 1993. С. 19–190.
351. Фромм Э. Характер и социальный процесс. Психология личности. Тексты / Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, А. А. Пузыря. Москва: Издательство Моск. ун-та, 1982. 288 с.
352. Фукидид. История. Ленинград: «Наука», 1981. 542 с.
353. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории. СПб.: Наука, 2008. 417 с.
354. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности. / Пер. с англ. А. Башкирова. Москва: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. 635 с.
355. Холл К, Линдсей. Г. Теории личности. Москва: Психотерапия, 2008. 656 с.
356. Хома Н. М. Український вимір інтерактивності політики. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*, 2014. Вип. №11. С. 228–234.
357. Хома Н. М. Модель соціальної держави в умовах глобалізації. *«Політикус»*, 2015. Вип. № 1. С. 52–56.
358. Храмова В. Л. Целостность духовной культуры. Киев: Издательство «Феникс», 1995. 400 с.
359. Хук Марк Ван. Право как коммуникация. / Пер. с англ. М. В. Антонова и А. В. Полякова. СПб., 2012. 164 с.
360. Цветков В. В. Общественная трансформация и государственное управление в Украине: политико-правовые детерминанты. Монография. Институт государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины. Москва: Ин Юре, 2003. 495 с.

361. Ціцерон Марк Тулій. Про державу; Про закони; Про природу богів. Київ: Основи, 1988. 476 с.
362. Цокур Є. Г. Легітимність політичної влади: джерела, особливості, перспективи: Монографія. Київ: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. 330 с.
363. Чорнобасв В. І. Деякі проблеми політичної соціалізації особистості у сучасній Україні. *Гуманітарний журнал*, 2010. Вип. № 1 (2). С. 123–126.
364. Шайгородський Ю. Ж. Вивчення політичної поведінки в Україні Політична наука в Україні. 1991-2016 / за ред. О. Рафальського. Київ: Парламентське видавництво, 2016. Т. 2. С. 221–236
365. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу. Київ: Знання України, 2009. 400 с.
366. Шахматов А. А. История русского летописания. Т. 1: Повесть временных лет и древнейшие русские летописные своды. Кн. 2: Раннее русское летописание XI – XII вв. СПб., 2003.
367. Шевчук Д. М. Політика ідентичності як проблема сучасної політичної філософії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Культурологія*, 2014. Вип. №15 (2). С. 308–310.
368. Шейко В. М. Культура України в глобалізаційно-цивілізаційному вимірі (історико-методологічні аспекти): монографія. Київ: Національна академія мистецтв України, Інститут культурології, 2011. 624 с.
369. Шейко В. М, Александрова М. С. Культура та цивілізація в історико-культурній думці України в добу глобалізації: монографія. Київ: Інститут культурології АМУ, 2009. 312 с.
370. Шемшученко Ю. С. Національно-державне будівництво: Концептуальні підходи, сучасна наукова література. Київ: Довіра, 1999. 559 с.
371. Шестопап Е. Б. Личность и политика: Критический очерк современных западных концепций политической социализации. Москва: Мысль, 1988. 203 с.

372. Шестопа́л Е. Б. Психологический профиль российской политики 1990-х: Теоретические и прикладные проблемы политической психологии. Москва: РОССПЭН, 2000. 286 с.
373. Шмитт Ж.-К. Понятие сакрального и его применение в истории средневекового христианства. *Мировое древо*. Вып. № 4. Москва, 1996. С.75–83.
374. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление. Афоризмы и максимы. Новые афоризмы. / Пер. с нем. Ю. Айхенвальд, Д. Черниговец, Р. Кресин. Минск: Современный литератор, 1999. 1408 с.
375. Шпенглер О. Закат Европы. Минск: Харвест, Москва: АСТ, 2000. 1376 с.
376. Шпенглер О. Очерки морфологии мировой истории: в 2-х т. Т. 1. Гештальт и действительность. / Пер. с нем., вступ. ст. и примеч. К А. Свасьян. Москва: Мысль, 1993. 663 с.
377. Штейн Л. фон. История социального движения во Франции с 1789 года до наших дней. СПб., тип. А. М. Котомина, 1872.
378. Штирнер М., Кроненберг М. Единственный и его собственность. Издательство: «Рабочее Книгоиздательство», 1922. 296 с. URL: <https://books.google.com.ua>
379. Штомпка П. Социология социальных изменений. / Под ред. В. А. Ядова; Пер. с англ. А. С. Дмитриева. Москва: АСПЕКТ-ПРЕСС, 1996. 415 с.
380. Шульга М. О. Етапи становлення політичної еліти в Україні в роки незалежності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2006. Вип. № 4. С. 24–32.
381. Шульга М. О. Етнічна самоідентифікація особи. Автореферат дис. докт. соціологічних наук. Київ, 1993; 38 с.
382. Юнг К. Г. Собрание сочинений. Психология бессознательного / Пер. с нем. В. М. Бакусева, А. В. Кричевского. Москва: «Канон», 1994. 320 с.
383. Ядов В. А. Социальная идентификация в кризисном обществе. *Социологический журнал*, 1994. Вып. № 1. С. 35–52.

384. Янкович Р. М. Политическое лидерство. Сравнение тенденций в США, Германии и Австрии. Политика и личность. Харьков: Гуманитарный центр, 2012. С. 182–196.
385. Ярошовець В. І. Постать Володимира Шинкарука в сучасній українській філософії. *Ціннісні орієнтації та світоглядні позиції людини у контексті сьогодення: восьмі Шинкаруківські читання: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 18 червня 2013 року*. С. 72–82.
386. Ясперс К. Смысл и назначение истории. / Пер. с нем. М. Левин. Москва: Политиздат, 1991. 527 с.
387. Ясир М. М. Політична соціалізація особистості: стан, проблеми та перспективи. *Гуманітарний вісник ЗДІА. Філософія*, 2005. Вип. №. 21. С. 82–90.
388. Яхонтова Е. С. Эффективность управленческого лидерства. Москва: ТЕИС, 2002. 501 с.
389. After Consensus: Critical Challenge and Social Change in America / Ed. By H. Lofgren, A. Shima. Goteborg, 1998. P. 276–294.
390. Carter R., Helms J. White Racial Identity Attitudes and Cultural Values. *Black and White Racial Identity: Theory, Research and Practice*. Westport. London, 1990. P. 78–91.
391. Benhabib S. Democracy and Identity: In Search of the Civic Polity. *Philosophy and Social Criticism*. 1998. Vol. 24. N 2/3. P. 85–100.
392. Eastman C. Language, ethnic identity and change. *J. Edwards (ed), Linguistic Minorities, Policies and Pluralism* (pp. 259 – 276). London: Academic Press, 1984. Pp. 259–276.
393. Freedman M. Power and Politics in America. Los Angeles, 1990. P. 112.
394. Gould R. V. Collective Violence and Group Solidarity: Evidence from a Feuding Society. *Amer. Political Review*, 1999. Vol. 64. N 3. P. 356–377.
395. Hamilton R. F., Hargens L. L. The Political soft he Professors: Self-Identifications, 1969–1984. *Social forces*. 1993. Vol. 71. N 3. P. 603–627.

396. Kozma V. The Role of a Personality in Historical and Political Process. *Міжнародний науковий журнал «Historia i Politika»*. Торунь, Польща: Видавництво університету імені Ніколая Коперніка, 2018. Вип. № 26 (33). С. 73–80.
397. Kozma V. Elitist Personality in Politics. *Міжнародний науково-теоретичний журнал «Evropské politické a právní diskurz»* (Європейський політико-правовий дискурс). Прага, Чеська республіка: Видавництво «BEROSTAV DRUŽSTVO», 2018. Том 5. Вип. № 2. С. 184–189.
398. Mosca G. The Ruling Class. N.Y., 1939. P. 50.
399. Nelson T. Group Affect and Attribution in Social Policy Opinion. *The J. Of Politics*. 1999. Vol. 61. N 2. P. 331–362.
400. Smith Adam. An Inquiry into the Nature and Causes of Nations. Vol. II. London, 1964. P. 194–198.
401. Stancliffe C. Kings Who Opted Out. Ideal and reality in Frankish and Anglo-Saxon society: studies presented to J. M. Wallace-Hadrill. Oxford: Blackwell, 1983. Pp. 154–176.
402. Sumner W. Folkways. New-York: Dover, Inc., 1959. P. 184.
403. Schapera I. Government and Politics in Tribal Societies. London, 1956. P. 51.
404. Marcia J. E. Identity in Adolescence. *Handbook of Adolescent Psychology* (Ed. by J. Adelson). York: John Wiley & Sons, 1980. P. 159–187.
405. Surridge P. Class Belonging: a Quantitative Exploration of Identity and Consciousness. *The British Journal of Sociology*, 2007. Vol. 58. P. 207–226.
406. Devine F. Social Identities, Class Identity and Political Perspectives. *Social Revue*, 1992. Vol. 40. N. S., N 2. P. 229–252.
407. Preston P. W. Political / Cultural Identity: Citizens and Nations in a Global Era. London, 1997; P. 22–34.
408. Conover P. J. The Influence of Groupe Identifications on Political Perception and Evaluation. *Journal of Politics*, 1984. Vol. 46. N 3. P. 760–785.

409. Rupp L. J., Taylor V. Forging Feminist Identity in an International Movement: A Collective Identity Approach to Twentieth-Century Feminism. *Signs*. 1999. Vol. 24. N 2. P. 363–386.
410. Ebert T. L. *Lucid Feminism and After: Postmodernism, Desire and Labor in Late Capitalism*. New York, 1996. 338 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографія:

1. Козьма В. В. Особистість і політика: між традицією та модернізацією: монографія. Київ: Видавництво «Альфа-ПК», 2019. 328 с.

Статті у наукових фахових виданнях України:

2. Козьма В. В. Вплив політичної еліти на процес консолідації демократії. Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації». Київ: Видавничо-друкарський комплекс університету «Україна», 2011. Вип. № 4. С. 177–180.
3. Козьма В. В. Основні тенденції розвитку політичної культури українських студентів. *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22.* [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Київ: Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2011. Вип. № 6. С. 134–139.
4. Козьма В. В. Гуманітаризація вищої школи та роль викладача в процесі формування політичної культури молоді. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* Київ: Видавництво Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. Вип. №4 (60). С. 135–141.
5. Козьма В. В. Політичні інститути сучасної представницької демократії. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія, соціологія,*

політологія. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського національного університету, 2013. Вип. № 9/2, Том 21. С. 29–33.

6. Козьма В. В. Демократизація українського суспільства та проблеми становлення демократичних інститутів. *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22*. [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Київ: Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2014. Спецвипуск. С. 447–451.

7. Козьма В. В. Добробут нації – ключовий елемент сталого розвитку. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури. Науковий журнал*. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського національного університету, 2014. Вип. № 8. С. 216–219.

8. Козьма В. В. Машина часу по-українськи. *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22*. [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Київ: Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2014. Вип. № 15. С. 155–160.

9. Козьма В. В. Феномен «великі особистості» в історії української державності (політико-антропологічний нарис). *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22*. [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Київ: Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2016. Вип. № 19. С. 20–26.

10. Козьма В. В. Особистісний вимір політичної соціалізації. *«S.P.A.C.E. /Society, Politics, Administration in Central Europe»*: електронний науково-практичний журнал. Одеса: Видавництво НУ «ОЮА», 2017. Вип. №2. С. 29–32.

11. Козьма В. В. Роль видатної особистості в політичній історії України. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*.

Львів: Видавництво Львівського національного університету імені Івана Франка, 2017. Вип. № 11. С. 131–136.

12. Козьма В. В. Роль видатної особистості у процесі виникнення первісної держави. *«S.P.A.C.E. / Society, Politics, Administration in Central Europe»*. електронний науково-практичний журнал. Одеса: Видавництво НУ «ОЮА», 2018. Вип. № 8. С. 4–8.

13. Козьма В. В. Особистість і держава у філософсько-політичній думці. *Регіональні студії. Науковий журнал*. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2018. Вип. № 12. С. 62–66.

Статті у зарубіжних виданнях та фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз:

14. Козьма В. В. Вплив національних авторитетів на процес політичної соціалізації особи. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Видавництво «Гілея», 2016. Вип. № 113(10). С. 339–342.

15. Козьма В. В. Ціннісні орієнтації та проблема політичної соціалізації особистості в Україні. *Науковий журнал «Політикус»*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2016. Вип. № 3. С. 52–55.

16. Козьма В. В. Особистість як суб'єкт політики. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: історія, політологія*. Маріуполь: Видавництво Маріупольського державного університету, 2016. Вип. № 17. С. 167–172.

17. Козьма В. В. Особистісний вимір політичної історії України. *Міжнародний науково-теоретичний журнал «Evropské politické a právní diskurz»* (Європейський політико-правовий дискурс). Прага, Чеська республіка: Видавництво «BEROSTAV DRUŽSTVO», 2017. Том 4. Вип. № 3. С. 98–102.

18. Козьма В. В. Методологічні аспекти дослідження особистості як суб'єкта історико-політичного процесу. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Видавництво «Гілея», 2017. Вип. № 123 (8). С. 295–298.
19. Козьма В. В. Велика особистість в історії: закономірність чи випадковість? *Науковий журнал «Політикус»*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. Вип. № 5. С. 12–15.
20. Kozma V. The Role of a Personality in Historical and Political Process. *Міжнародний науковий журнал «Historia i Politika»*. Торунь, Польща: Видавництво університету імені Ніколая Коперніка, 2018. Вип. № 26 (33). С. 73–80.
21. Козьма В. В. Особистість як наукова категорія: міждисциплінарний підхід. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. № 130 (3). С. 372–377.
22. Kozma V. Elitist Personality in Politics. *Міжнародний науково-теоретичний журнал «Evropské politické a právní diskurz»* (Європейський політико-правовий дискурс). Прага, Чеська республіка: Видавництво «BEROSTAV DRUŽSTVO», 2018. Том 5. Вип. № 2. С. 184–189.
23. Козьма В. В. Роль особистісного фактора в кадровій політиці Президента України. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць*. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. № 139 (12). С. 67–70.

**Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та
додатково відображають отримані наукові результати:**

24. Козьма В. В. Трансформація політичних інститутів в умовах демократизації. *«Віче» Журнал Верховної Ради України*. Київ: Видавництво Верховної Ради України, 2008. Вип. № 2. С. 18–20.
25. Козьма В. В. Природа та механізми включення особистості в політику: політологічний аналіз. *Вісник Донецького національного університету імені*

- Василя Стуса: серія політичні науки*. Вінниця: Видавництво Донецького національного університету імені Василя Стуса, 2016. Вип. №1. С. 13–16.
26. Козьма В. В. Конформізм українських політиків як спосіб уникнення особистої відповідальності. *Вісник Дніпропетровського університету серія: політологія*. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, 2016. Вип. № 4. С. 14–19.
27. Козьма В. В. Первинні механізми політичної соціалізації особистості. *Вісник Національної Академії державного управління при Президентові України. Серія «Політичні науки»*. Київ: Видавництво Національної Академії державного управління при Президентові України, 2016. Вип. №2(81). С. 75–79.
28. Козьма В. В. Влада і особистість: особливості взаємодії. *Науковий журнал «Практична філософія»*. Київ: ПАРАПАН, 2018. Вип. № 3. С. 198–203.
29. Козьма В. В. Політична еліта та аристократія незалежної України. *«Ціннісний вимір політичної діяльності: західно-східний вектор української політики»*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 26–27 червня 2014 року. Херсон: Вишемирський В. С. [вид.], 2014. С. 121–123.
30. Козьма В. В. Територіальні еліти та політичне лідерство в Україні. *«Розвиток сучасного суспільства в умовах глобальної нестабільності»*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 13–14 травня 2016 року. Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2016. С. 99–100.
31. Козьма В. В. Політичне лідерство та політичні лідери в пострадянській Україні: особистісний вимір. *«Історична соціологія цивілізацій: модерн поміж демократією та нерівністю»*: матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції. 30–31 травня 2016 року. Київ: Політехніка, 2016. С. 207–208.
32. Козьма В. В. Політичний істеблішмент в Україні. *«Actual questions and problems of development o social sciences»*: матеріали міжнародної науково-

практичної конференції. 28–30 червня 2016 року. Кельце. Республіка Польща: Holy Cross University, 2016. С. 175–179.

33. Козьма В. В. Особистісний вимір української політики (до проблеми політичної соціалізації). *«Реалії та перспективи розвитку суспільства: соціальні, психологічні і політичні аспекти»*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 28–29 жовтня 2016 року. Сладковічово. Словацька республіка: Vysoka skola Danubius, 2016. С. 181–185.

34. Козьма В. В. Особистісний вимір політичної еліти (до питання демократизації українського суспільства. *«Сутність та перспективи впровадження електронної демократії в Україні»*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 15 листопада 2016 року. Вінниця: ВНТУ, 2016. С. 114–117.

35. Козьма В. В. Механізми входження особистості в систему політичних відносин суспільства. *«Політ. Сучасні проблеми науки»*: матеріали XVII міжнародної науково-практичної конференції. 4–7 квітня 2017 року. Київ: НАУ, 2017. С. 251–252.

36. Козьма В. В. Особистість в історико-політичному процесі. *«Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій»*: матеріали всеукраїнської наукової конференції. 24–25 листопада 2017 року. Дніпро: Видавець СПД «Охотнік», 2017. С. 18–21.

Додаток Б

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення дисертації обговорювалися на засіданні кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, а також пройшли апробацію на наукових і науково-практичних конференціях:

– III Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю. «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 20 грудня 2013 року; форма участі – усна доповідь);

– Міжнародній науково-практичній конференції «Ціннісний вимір політичної діяльності: західно-східний вектор української політики». (Херсон, 26–27 червня 2016 року; форма участі – заочна);

– III Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасного суспільства в умовах глобальної нестабільності». (Одеса, 13–14 травня 2016 року; форма участі – заочна);

– VI Міжнародній науково-практичній конференції «Історична соціологія цивілізацій: модерн поміж демократією та нерівністю». (Київ, 30–31 травня 2016 року; форма участі – усна доповідь);

– Міжнародній науково-практичній конференції «Actual questions and problems of development of social sciences». (Kielce, Республіка Польща, 28–30 червня 2016 року; форма участі – заочна);

– Міжнародній науково-практичній конференції «Реалії та перспективи розвитку суспільства: соціальні, психологічні і політичні аспекти». (м. Сладковічово, Словачка республіка, 28–29 жовтня 2016 року; форма участі – заочна);

– Міжнародній науково-практичній конференції «Сутність та перспективи впровадження електронної демократії в Україні» (Вінниця, 15 листопада 2016 року; форма участі – усна доповідь);

– XVII Міжнародній науково-практичній конференції «Політ. Сучасні проблеми науки». (Київ, 4–7 квітня 2017 року, форма участі – усна доповідь);

– Всеукраїнській науковій конференції «Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій». (Дніпро, 24–25 листопада 2017 року; форма участі – заочна).

Додаток В

РОЗПОДІЛ ВІДПОВІДЕЙ НА ПИТАННЯ

«Як Ви вважаєте, чого люди бояться найбільше?»*

	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2015	2017
Зростання злочинності	54.9	43.2	43.1	43.2	45.5	49.3	42.5	41.3
Безробіття	67.9	64.9	54.4	80.1	79.4	78.1	60.2	70.3
Нападу зовнішнього ворога на Україну	10.5	6.6	6.7	6.9	6.8	9.5	59.6	51.8
Міжнаціональних конфліктів	12.8	19.2	18.5	12.7	10.7	14.3	35.0	20.1
Міжрелігійних конфліктів	6.4	8.4	7.2	6.1	5.6	8.6	12.3	7.8
Напливу біженців, переселенців і приїжджих	7.4	7.8	10.1	9.2	9.8	7.4	13.9	15.1
Зупинки підприємств	35.3	34.2	29.9	43.2	35.7	36.4	36.0	38.7
Повернення до старих порядків	5.2	7.9	7.4	9.9	7.7	7.5	12.0	13.1
Голоду	45.5	33.8	31.8	34.7	37.3	29.8	33.4	39.0
Масових вуличних безпорядків	16.1	13.4	16.3	15.9	16.6	18.6	32.8	26.2
Невиплати зарплат, пенсій тощо	56.5	55.8	51.6	73.8	65.8	75.4	60.8	68.5
Зростання цін	75.2	80.6	86.0	84.2	80.6	79.6	63.0	75.4
Встановлення диктатури в країні	10.2	9.3	10.0	9.9	14.3	18.3	16.8	17.4
Розпаду України як держави	10.8	22.9	21.9	16.7	11.8	14.4	45.9	29.3
Наслідків катастрофи на Чорн. АЕС	24.9	22.3	18.1	16.3	16.7	18.6	9.2	12.2
Зараження (туберкульоз, СНІД тощо)	43.0	38.3	39.2	37.3	34.5	36.6	17.4	19.6
Холоду в квартирі	30.7	29.9	21.2	17.5	23.7	18.4	23.7	25.6
Інше	3.4	2.1	2.8	1.6	1.6	1.7	5.1	3.7
По-справжньому нічого не бояться	2.6	2.6	2.2	1.3	2.7	4.8	1.8	0.9
Не відповіли	0.1	0.4	0.2	0.0	0.1	0.1	0.2	1.2

*Можна було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

Складено за даними: [338, с. 517].

Додаток Г

ДИНАМІКА САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (%)

	1992	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2017
1. Мешканцем села, району чи міста в якому Ви живете	24,0	31,6	30,5	24,6	27,7	24,5	27,2	29,8	16,1	22,0	24,7
2. Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6,8	5,9	6,7	6,4	6,6	9,3	6,6	7,6	8,0	6,9	6,3
3. Громадянином України	45,6	41,0	44,2	54,6	51,6	51,7	51,2	48,4	64,4	60,0	56,9
4. Представником свого етносу	-	3,0	3,1	2,1	1,8	2,6	3,1	1,8	2,1	2,9	3,5
5. Громадянином колишнього Радянського Союзу	12,7	12,7	10,7	8,1	7,3	9,0	6,9	8,4	5,4	3,0	3,2
6. Громадянином Європи	3,8	0,7	0,7	0,8	1,3	0,4	0,9	1,2	1,1	1,0	1,4
7. Громадянином світу	6,4	2,7	2,4	2,5	2,9	1,7	3,1	2,4	2,1	2,6	3,3
8. Інше	-	1,6	1,4	1,0	0,7	0,6	0,8	0,3	0,5	0,5	0,6
Не відповіли	0,6	0,8	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,3	0,3	0,2	0,2

Складено за даними: [114, с. 299–301].

Додаток Д

РОЗПОДІЛ ВІДПОВІДЕЙ НА ПИТАННЯ

«Кого з нижче перерахованих діячів Ви оцінюєте найбільш позитивно»*

	2015
Князь Ігор (Рюрикович)	5.9
Князь Володимир (Святославович)	17.8
Гетьман Б. Хмельницький	29.4
Гетьман І. Мазепа	9.5
Цар Петро І	10.9
Михайло Грушевський	21.4
Симон Петлюра	2.6
Володимир Ленін	3.8
Степан Бандера	12.2
Йосип Сталін	5.4
Леонід Брежнєв	13.2
Володимир Щербицький	2.7
Леонід Кравчук	3.3
Леонід Кучма	6.2
В'ячеслав Чорновіл	15.8
Віктор Ющенко	1.7
Віктор Януковича	3.1
Петро Дорошенко	4.6
Нікого з них	9.0
Важко відповісти	13.5

*Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас

Складено за даними: [338, с. 645].